

ISSN 0130—5719

Філософська думка

5 1980

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» друкуються матеріали на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичних семінарів: «Розвинутий соціалізм. Проблеми теорії і практики» і «Праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і методологічні проблеми наукового пізнання». У цьому номері вміщуються статті: Загальнонародний характер Радянської соціалістичної держави; М. О. Ш у л ь г а — Розвиток соціалістичного способу життя особи; І. П. Г о л о в а х а — Матеріально-технічна база комунізму і науково-технічний прогрес; В. О. Б о с е н к о — Про світоглядний і методологічний зміст принципів і категорій діалектики; К. А б и ш е в — Предметність суспільних відносин і категорії мислення.

З М І С Т

Назустріч XXVI з'їзду КПРС

- Загальнонародний характер Радянської соціалістичної держави 3 ✓
Шульга М. О.— Розвиток соціалістичного способу життя особи 12 ✓

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

- Всесоюзний симпозіум «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики»*
Босенко В. О.— Про світоглядний і методологічний зміст принципів і категорій діалектики 24 ✓
Абншев К. (Алма-Ата)— Предметність суспільних відносин і категорії мислення 29 ✓

Методологія наукового пізнання

- Вазнер Р. (НДР)— Про теоретичні передпоширення генезису космології 38 ✓

-
- Шилін В. Г. (Кам'янець-Подільський)— Передова суспільна думка на Буковині наприкінці XIX— на початку XX ст. (До 40-річчя возз'єднання Буковини з Радянською Україною) 43 ✓
Брутян Г. А. (Єреван)— Слово про Давида Анахта. (До 1500-річчя від дня народження) 53 ✓
Дмитриченко В. С., Тихолаз А. Г.— Таджикиський учений-енциклопедист. (До 1000-річчя від дня народження Абу Алі Ібн Сіні) 62 ✓

Критика буржуазної ідеології

- Савельєв В. Л., Горбань В. І.— «Середній клас»: міф антикомуністів і реальність історії 72 ✓

На допомогу керівникам методологічних семінарів

- Головаха І. П.— Матеріально-технічна база комунізму і науково-технічний прогрес 81 ✓

Проблемні огляди літератури

- Лісін Б. К. (Москва)— Соціальні проблеми молоді. (Сторінками журналу «Социологические исследования») 87 ✓
Кисельов М. М., Кивенко Н. В., Микитенко Д. А.— Вивчення філософських проблем біології в УРСР за останні роки 91 ✓

Наукове життя

- Прилюк Ю. Д.— Ленінізм — революційний прапор нашої епохи 98 ✓
Бистрицький Є. К., Никонорова Л. В.— Діалектика і світогляд 105 ✓

Рецензії

- Калитич Г. І., Піддубний В. А., Сакада М. О.— Соціальні проблеми нововведень 117 ✓

✓ Арнольдov А. І. (Москва) — Критичний аналіз філософських основ буржуазної «культурної антропології»	119
✓ Танчер В. К. — Характер і особливості ідеологічного пристосовництва еговізму	121
✓ Пазенок В. С. — Актуальні питання теорії морального виховання	123
✓ Кириллова М. В. (Харків) — Проблеми молоді соціалістичного міста	125
✓ Шубняков Б. П. — Наочні посібники у викладанні марксистсько-ленінської філософії	128
Бібліографія	
Філософська література, що вийшла в республіці 1978—1979 років	131
Наші автори	136

СОДЕРЖАНИЕ

НАВСТРЕЧУ XXVI СЪЕЗДУ КПСС. Общенародный характер Советского социалистического государства. *Шульги Н. А.* — Развитие социалистического образа жизни личности. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. Всесоюзный симпозиум «Мировоззренческий аспект законов и категорий материалистической диалектики». *Босенко В. А.* — О мировоззренческом и методологическом содержании принципов и категорий диалектики. *Абышев К.* (Алма-Ата) — Предметность общественных отношений и категории мышления. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Вазнер Р.* (ГДР) — О теоретических предпосылках генезиса космологии ◆ *Шилин В. Г.* (Каменец-Подольский) — Передовая общественная мысль на Буковине в конце XIX — в начале XX в. (К 40-летию воссоединения Буковины с Советской Украиной). *Брутян Г. А.* (Ереван) — Слово о Давиде Анахте. (К 1500-летию со дня рождения). *Дмитриченко В. С., Тихолаз А. Г.* — Таджикский ученый-энциклопедист. (К 1000-летию со дня рождения Абу Али Ибн Сины). КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Савельев В. Л., Горбань В. И.* — «Средний класс»: миф антикоммунистов и реальность истории. В ПОМОЩЬ РУКОВОДИТЕЛЯМ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ СЕМИНАРОВ. *Головаха И. П.* — Материально-техническая база коммунизма и научно-технический прогресс. ПРОБЛЕМНЫЕ ОБЗОРЫ ЛИТЕРАТУРЫ. *Лисин Б. К.* (Москва) — Социальные проблемы молодежи. (По страницам журнала «Социологические исследования»). *Киселев Н. Н., Кивенко Н. В., Микитенко Д. А.* — Изучение философских проблем биологии в республике в последние годы. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Прилюк Ю. Д.* — Ленинизм — революционное знамя нашей эпохи. *Быстрицкий Е. К., Никонорова Л. В.* — Диалектика и мировоззрение. РЕЦЕНЗИИ. *Калигич Г. А., Поддубный В. А., Сакада Н. А.* — Социальные проблемы нововведений. *Арнольдov А. И.* (Москва) — Критический анализ философских основ буржуазной «культурной антропології». *Танчер В. К.* — Характер и особенности идеологического приспособленчества неговизма. *Пазенок В. С.* — Актуальные вопросы теории морального воспитания. *Кириллова М. В.* (Харьков) — Проблемы молодежи социалистического города. *Шубняков Б. П.* — Наглядные пособия в преподавании марксистско-ленинской философии. БИБЛИОГРАФИЯ. Философская литература, вышедшая в республике в 1978—1979 годах. НАШИ АВТОРЫ.

ЗАГАЛЬНОНАРОДНИЙ ХАРАКТЕР РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

В житті радянського народу є події, які особливо яскраво демонструють його монолітну згуртованість навколо лєнінської Комуністичної партії, непорушну ідейно-політичну єдність нашого суспільства, наочно показують переваги реального соціалізму, глибокий демократизм Радянського ладу. Однією з таких подій, третю річницю якої радянські люди відзначають нині, стало прийняття 7 жовтня 1977 року нової Конституції СРСР — Основного Закону життя суспільства зрілого соціалізму, у якому зроблено концентрований підсумок усього шістдесятирічного розвитку Радянської держави, закріплено історичний рубіж у нашому русі до комунізму — побудову зрілого соціалізму, накреслено цілі й шляхи будівництва нового суспільства.

Вже три роки, як діє, живе, працює нова Конституція. «Мільйони і мільйони трудівників міста й села підтримали новий Основний Закон і словом, і ділом»¹, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев. Без перебільшення можна сказати, що нині не лишилося жодної галузі суспільного життя, якої б не охопив вплив нового конституційного законодавства. Кожний рядок Основного Закону зв'язується трудящими з їх практичною роботою, з ділами трудових колективів, спричинює їхню дедалі активнішу участь у розв'язанні державних справ, питань управління суспільством. Конституція посилила взаємодію всіх органів Радянської влади, надала їй ще більшої динамічності й цілеспрямованості. Набагато розширилися повноваження і функції Рад народних депутатів, зростає їх роль у керівництві економічним і соціальним розвитком країни. Нормою соціалістичного способу життя стали широка соціальна й державно-правова творчість трудящих, зростання їхньої політичної культури й громадянської зрілості. «І треба, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — щоб активність ця не слабшала, а розвивалася далі, втілювалася в конкретні форми дедалі ширшої участі громадян у справах своєї загальнонародної держави»².

Основний Закон життя суспільства зрілого соціалізму став, як і передбачалося XXV з'їздом КПРС, могутнім знаряддям будівництва комунізму, дійовим стимулом у боротьбі трудящих усього світу за свободу, демократію, міцний мир і соціальний прогрес. Він ознаменував дальше поглиблення й розширення соціалістичної радянської демократії, поклав початок цілій низці законодавчих актів, що охоплюють різні сторони діяльності загальнонародної Радянської держави. У період між XXV і XXVI з'їздами партії успішно здійснюється важливе завдання дальшого розвитку і оновлення радянського законодавства відповідно до умов, потреб і вимог зрілого соціалізму. Прийняті на основі

¹ Брежнев Л. І. Про Проект Конституції (Основного Закону) СРСР і підсумки його всенародного обговорення. Доп. на позачерг. сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 4 жовтня 1977 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України. 1978, т. 6, с. 520.

² Брежнев Л. І. Заключне слово на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 р. — Там же, с. 526.

нової Конституції СРСР закони становлять цілісну систему принципів соціальної організації радянського суспільства і об'єднуються у єдиний Звід законів Радянського Союзу, дванадцятитомне видання якого незабаром розпочнеться й буде закінчене до 1985 року.

Конституція СРСР — видатний ідейно-теоретичний документ, який збагачує марксистсько-ленінську науку, спільну скарбницю будівничого досвіду світового соціалізму. Вона відображує соціальну сутність зрілого соціалізму як історично закономірного етапу суспільного розвитку, розкриває закономірності генезису форм соціалістичної держави, тенденції їх дальшого вдосконалення.

У Конституції зафіксовано взаємозв'язок і відповідність суспільного й державного розвитку соціалізму, переконливо показано, що для соціалістичного суспільства, яке досягло високого рівня зрілості, характерною є специфічна форма держави — загальнонародна держава. Ця ознака усебічно розкрита в Основному Законі і як принцип соціальної організації, і як форма здійснення влади, і як спосіб вираження державного суверенітету народу тощо. Така багатоплановість її вияву дає підстави тлумачити її не тільки як формальну особливість державного устрою, але й як певну якісну специфічну рису держави за соціалізму, тобто говорити про *загальнонародний характер* радянської соціалістичної держави.

Загальнонародний характер соціалістичної держави яскраво виявляється у розвитку радянської демократії. Залучення народу до постійної участі в управлінні державними справами, що її В. І. Ленін вважав неодмінною умовою переростання соціалістичної держави в комуністичне суспільне самоврядування, здійснюється в умовах зрілого соціалізму у всеохоплюючому масштабі, стало нормою соціалістичного способу життя. Це зафіксовано у діючій Конституції СРСР, яка дає гарантії здійснення широких прав і свобод громадянина Радянського Союзу — зокрема, права обирати й бути обраним до Рад, брати участь у всенародних обговореннях і голосуваннях, у прийнятті державних законів, рішень місцевих органів влади тощо. Радянська демократія ніколи не обмежувалася заохоченням громадян до однієї лише виконавчої діяльності. Вона піднімає маси до самостійної державної творчості, включає їх до процесу вироблення законодавчих актів. В СРСР склалася розгорнута система правотворчості народних мас — передусім через Ради і з допомогою Рад. Цьому слугує зокрема право законодавчої ініціативи, яким наділені громадські організації в нашій країні, обов'язок органів влади розглядати й виконувати накази виборців, систематично інформувати населення про свою роботу і прийняті рішення. Широкий демократизм, притаманний соціалістичній державності на всіх етапах розвитку нового суспільства і є однією з визначальних якісних ознак соціалістичного ладу.

Історичне коріння влади Рад — у тій вискоєфективній соціальній організації пролетаріату, якої він досяг у процесі класової боротьби, внутрішньокласової консолідації, завдяки його згуртуванню навколо свого політичного авангарду — марксистсько-ленінської партії комуністів. Нова влада, зародки пролетарської держави, що формувалися у революційній боротьбі трудящих з експлуататорами, виростили з пролетарської класової організації, мали принципово тожому з нею структуру, функції, похідні від її функцій. До речі, ця спорідненість яскраво виявлялася в тому, що влада, створювана революційними трудящими масами, щоразу точно відображала ступінь соціальної зрілості класової організації пролетаріату. Щоб у цьому переконатися, досить порівняти органи влади, утворені Паризькою Комуною, і Ради, появою яких

була відзначена перша російська революція. «Комуни не розуміли ті, хто її творив,— зазначав В. І. Ленін,— вони творили геніальним чуттям пробуджених мас, і ні одна фракція французьких соціалістів не усвідомлювала, що вона робить. Ми перебуваємо в умовах, коли, завдяки тому, що ми стоїмо на плечах Паризької Комуни і багаторічного розвитку німецької соціал-демократії, ми можемо ясно бачити, що ми робимо, створюючи Радянську владу»³. Робітники й селяни Росії у 1905 році штурмували, так би мовити, вже не небо, а цілком реальні й конкретні соціальні підвалини царизму, чітко усвідомлюючи, що цей їх штурм є тільки початком і прологом до іншої, соціалістичної революції. Ідейно-теоретична озброєність трудящих мас, керівна роль Комуністичної партії — партії нового типу, величезний досвід страйкової боротьби, нелегальної організаційної роботи — ось ті чинники, які були притаманні зрілій соціальній організації пролетаріату і спричинили історичну вищість Рад у 1905—1907 роках порівняно з владою, створеною Паризькою Комунією.

Отже, влада Рад виросла з міцної організації пролетаріату. Вона мала усі характерні її ознаки, відображала її історичну новизну, класову природу пролетаріату; вона давала демократизм, неможливий і небувалий для буржуазної держави, бо створювалася безпосередньо трудящими, які спрямовували силу нової влади проти диктатури експлуататорів, спиралися на владу Рад у своїй революційній творчості, справедливо вбачаючи в ній прообраз держави нового типу. «Рада,— зазначав В. І. Ленін,— виросла з потреб *безпосередньої* масової боротьби, як орган її. Це факт. Тільки цей факт пояснює нам *своєрідну* роль і дійсне значення Ради»⁴. У процесі створення Рад формувалася революційний союз робітників і селян — соціальна база нової, революційної, пролетарської влади. «Цей союз був стихійний, неформлений, часто неусвідомлений... але факт «союзу сил» пролетаріату і селянства, як головних сил, що пробили бреш у старому самодержавстві, безперечний»⁵. Отже, влада Рад формувалася і здійснювалася як повновладдя революційного народу, його трудящої більшості.

Як бачимо, ще у *досоціалістичний* період свого становлення нова влада мала ті ж генетичні ознаки, що й влада перемігшої соціалістичної революції, що й держава диктатури пролетаріату, чи державна влада, здійснювана за умов соціалізму. Ці ознаки — класова пролетарська природа, масовий, народний спосіб творення органів і усієї структури нової влади, яка навіть у 1905—1907 роках набирала рис загальносупільної організації, була справді народною владою народної революції.

Влада Рад народжена революційною самодіяльністю народу. Разом з тим вона знаменувала собою, за словами В. І. Леніна, «щось велике, нове і небувале в історії світової революції»⁶. Її народження виявило важливу історичну закономірність: з появою Рад увесь історично необхідний ланцюг соціально-перетворюючих дій робітничого класу (революційно-демократична влада трудящих у буржуазно-демократичній революції — диктатура пролетаріату і біднішого селянства у перемігшій соціалістичній революції і в процесі будівництва соціалізму —

³ Ленін В. І. Доповідь про перегляд Програми і зміну назви партії на VII екстремому з'їзді РКП(б) 8 берез. 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 48.

⁴ Ленін В. І. Про організацію мас і вибір моменту боротьби.— Там же, т. 13, с. 271.

⁵ Ленін В. І. Як соціалісти-революціонери підбивають підсумки революції.— Там же, т. 17, с. 322.

⁶ Ленін В. І. Промова про розпуск Установчих зборів на засіданні ВЦВК 6(19) січ. 1918 р.— Там же, т. 35, с. 229.

загальнонародна держава зрілого соціалізму, що з побудовою комунізму розвивається у комуністичне суспільне самоврядування) набув повноцінної і перспективної форми державнісного втілення. Був зроблений, підкреслював В. І. Ленін, новий всесвітньо-історичний крок: «пролетарсько-селянська Радянська республіка виявилась першою в світі стійкою соціалістичною республікою. Вона не може вже вмерти, як *новий тип держави*»⁷.

Отож, від самої своєї появи Ради, влада й держава, яку вони уособлюють, були, по суті, народними. Народною була і влада пролетарської диктатури, адже вона означала повновладдя революційного трудового народу. Народний характер нової держави ще більше виявлявся на наступних етапах її розвитку — мірою дійсного вступу до соціалізму, включення до організованого по-соціалістичному суспільного життя все нових груп і верств населення. Так, для основної маси селян соціалістична революція відбулася фактично через рік після жовтня 1917 року: створення «комітетів незаможних» стало, вказував В. І. Ленін, тим кроком, яким «ми перейшли ту грань, якою відділяється буржуазна революція від соціалістичної...»⁸. Відповідно до темпів і ефективності соціалістичних перетворень у різних галузях суспільного життя відбувався перехід на бік соціалізму інших прошарків населення — службовців, інтелігенції, військових, дрібних власників тощо. «Кінець кінцем тому наша революція всі інші революції далеко лишила за собою, що вона підняла через Радянську владу до активної участі у державному будівництві десятки мільйонів тих, які раніше лишалися незаінтересованими у цьому будівництві»⁹, — підкреслював В. І. Ленін. Диктатуру пролетаріату у масштабах усєї Радянської держави здійснювала ще більша кількість людей, адже вона міцніла й розвивалась завдяки пробудженню від вікової відсталості й соціальної пасивності все нових мільйонів громадян, завдяки послідовному залученню їх до будівництва соціалізму і зокрема до управління суспільством. «...*Народ, об'єднаний Радами, — ось хто повинен управляти державою*»¹⁰, — цей ленінський принцип здійснюється у процесі будівництва нового суспільства в СРСР неухильно.

Як бачимо, характеристика «загальнонародна» цілком відповідає сутності держави і влади Рад на усіх етапах її становлення й розвитку.

Аналізуючи динаміку зростання масштабності цієї характеристики, неважко помітити закономірність *визрівання* (чи *розгортання*) загальнонародного характеру нової держави і влади. Це визрівання є специфічним — державнісним — відображенням дії відомого загальносоціологічного закону зростання ролі суб'єктивного фактора в історії. «Чим більший розмах, чим більша широта історичних дій, тим більше число людей, яке в цих діях бере участь...»¹¹ — говорив В. І. Ленін. Чим більше людей залучається до революційно-перетворюючої діяльності, тим швидше викристалізовується загальнонародний характер соціалістичної держави і політичної влади, притаманної соціалізму. Оскільки ж «соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас», то і його дер-

⁷ Ленін В. І. Третій Інтернаціонал і його місце в історії. — Там же, т. 38, с. 297.

⁸ Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради і Всеросійського з'їзду профспілок 17 січ. 1919 р. — Там же, т. 37, с. 394. «Село переживає нині свій Жовтень», — писала «Правда» 18 листоп. 1918 р.

⁹ Ленін В. І. Доповідь ВЦВК і РНК про зовнішню і внутрішню політику на VIII Всеросійському з'їзді Рад, 22 груд. 1920 р. — Там же, т. 42, с. 134.

¹⁰ Ленін В. І. Промова до солдатів на мітингу в Ізмайловському полку. Там же, т. 31, с. 182.

¹¹ Ленін В. І. Доповідь ВЦВК... — Там же, т. 42, с. 133.

жавне оформлення, і політичну владу створює, розвиває й удосконалює революційна самодіяльність народу. «Жива творчість мас — ось основний фактор нової громадськості»¹².

Вичерпний вияв загальнонародний характер Радянської держави дістав за умов розвинутого соціалізму, де її соціальною базою виступає усе суспільство, усі групи й прошарки населення. У суспільстві зрілих соціалістичних відносин, в якому на основі зближення всіх класів і соціальних верств, юридичної і фактичної рівності всіх націй і народностей, їх братерського співробітництва склалась нова історична спільність людей — радянський народ, загальнонародна держава інтенсивно розвивається завдяки дедалі активнішій участі громадян в управлінні справами держави й суспільства, вдосконаленню державного апарату, піднесенню активності громадських організацій, посиленню народного контролю, зміцненню правової основи державного і суспільного життя, розширенню гласності, постійному врахуванню громадської думки. Особливість цього історичного етапу у розвитку Радянської держави емко виражена в Конституції СРСР, де сказано: «Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей країни... Вся влада в СРСР належить народові»^{12а}.

Все більший вияв загальнонародного характеру Радянської соціалістичної держави — прямо протилежний тій тенденції, що виражалася у прогресуючому звуженні соціальної бази експлуататорської держави, детермінованому її класовою природою. Це звуження знаходить свій вияв, з одного боку, у її «елітаризації», яку апологети капіталізму намагаються прикрити доктринами «народного капіталізму», «технократичної влади», менеджеризму тощо. Диктатура монополістичної буржуазії, навіть за найліберальніших форм її державнісного втілення, виявляє настійне прагнення до корпоративного абсолютизму крупних власників (скажімо, серед американських конгресменів — 184 банкіри й бізнесмени, 57 землевласників, решта — юристи, військові, журналісти і жодного робітника чи трудящого фермера). Водночас звуження соціальної бази експлуататорської держави спричинене і все більш відкритим її відчуженням від трудящих, пропагандою і фактичним узаконенням такої «свободи» й «незалежності» особи від суспільства й держави, яка на ділі означає свободу державної влади від демократичного контролю з боку народу і повну залежність індивіда від повсякденної бюрократичної опіки й нагляду з боку влади. Така держава і така влада є фактично антинародними.

Факт діаметрально протилежної переорієнтації історичної тенденції розвитку держави, спричинений соціалістичною революційною перебудовою суспільства, сам по собі красномовно свідчить про принциповість цієї перебудови. Загальнонародний характер сукупної соціальної дії, з допомогою якої ця перебудова здійснюється, доводить глибоку історичну новизну ладу, що йде на зміну капіталізму. Отже загальнонародний характер соціалістичної держави, політичної влади, притаманної соціалізму, — це одна з *формаційних ознак* нового суспільства, яка відображає історичну специфічність комуністичної формації у сфері соціальної організації. Не випадково В. І. Ленін, аналізуючи, «що нового створити ми спробували», визначив Ради як «найвищу форму

¹² Ленін В. І. Засідання ВЦВК 4(17) листоп. 1917 р. Відповідь на запит лівих есерів. — Там же, т. 35, с. 53.

^{12а} Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, статті 1 і 2.

народоправства»¹³, у структурі і функціях яких, як і в самому способі здійснення влади, вже закладена потенціальна можливість їх розвитку (а не просто перетворення) в органи комуністичного суспільного самоврядування.

«...Радянська влада йде від самих трудящих мас, вона дає не парламент, а збори трудових представників»¹⁴, — підкреслював В. І. Ленін. Висновок же ленінського теоретичного аналізу був таким: « В Радянській владі ми маємо новий тип держави... Що становить в ньому живу душу — перехід влади до трудящих, усунення експлуатації, апарату для придушення». І далі, про історичну роль Радянської влади у побудові комунізму: «Радянська влада є апарат — апарат для того, щоб маса почала негайно вчитися управління державою і організації виробництва у загальнонаціональному масштабі»¹⁵.

Загальнонародний характер соціалістичної держави і політичної влади яскраво виявляється в способі їх організації і здійснення. Так, він відображується у цілісності й однорідності структури усїєї державної організації, у підпорядкованості її будови принципам демократичного централізму, у принципі демократичного делегування влади, про який товариш Л. І. Брежнев сказав: «Комуністична партія завжди виходила з того, що будь-яка наша Рада є частинка верховної влади, що вона не тільки наділена повноваженнями вирішувати всі питання, віднесені до її компетенції, а й виступає як провідник загальнодержавних рішень. Це, товариші, надзвичайно важливий принцип. Така єдність вищих і місцевих органів, опора верховної влади на ініціативу місць відображають головну суть Рад — їх нерозривний зв'язок з народними масами»¹⁶.

За умов соціалізму структура держави вперше в історії стає здатною міцно зв'язувати економіку усїх частин країни у єдиний народно-господарський комплекс, розвивати й зміцнювати організаційну єдність суспільства на началах соціалістичного федералізму, на принципах добровільного об'єднання у єдину союзну державу, кріпити політичну й моральну монолітність суспільства.

Уся політична система соціалізму (державна Рад передусім — як її політична основа) побудована так, що охоплює усї класи, верстви, прошарки нашого суспільства, усї його національні й географічні регіони, створює якнайсприятливіші можливості для включення кожного радянського громадянина до управління суспільством.

Ради — це справді жива рухлива організація народу, яка постійно оновлюється. Діяльність Рад організована таким чином, що мірою розвитку соціалізму дедалі більше власне державних функцій передається трудовим колективам і громадським організаціям трудящих. Відповідно розширюються і повноваження самих Рад (у тому числі — місцевих): багато питань, які раніше перебували у веденні виконавчих і розпорядчих органів, тепер розглядаються лише на сесіях Рад. Здійснення влади відбувається завдяки активній участі народних мас у повсякденній діяльності Рад, неухильному зростанню ролі безпосередньої демократії — всенародних обговорень і референдумів, все більш ефективному впливу громадської думки на державну організацію й державне уп-

¹³ Див.: Ленін В. І. Промова на мітингу в Пресненському районі 26 липня 1918 р.— Там же, т. 36, с. 506.

¹⁴ Ленін В. І. Надзвичайний Всеросійський залізничний з'їзд. Відповіді на запитання.— Там же, т. 35, с. 294.

¹⁵ Ленін В. І. Доповідь про перегляд Програми...— Там же, т. 36, с. 49.

¹⁶ Брежнев Л. І. Виступ у Кремлі на засіданні Президії Верховної Ради СРСР 17 червня 1977 р.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 6, с. 422.

равління. Це яскраво виявилось зокрема під час обговорення проєктів нині діючих Конституції СРСР і Конституцій союзних республік. Так, в обговоренні проєкту Основного Закону СРСР узяло участь практично все доросле населення країни; до Конституційної комісії надійшло понад 400 тисяч пропозицій про поправки до окремих статей, спрямованих на уточнення, поліпшення й доповнення формулювань проєкту. На основі цих пропозицій було внесено поправки до 110 статей Конституції і додано одну нову статтю. Обговорення проєктів нового конституційного законодавства з усією силою показало, що радянські люди одностайно схвалюють і підтримують його, відзначають глибокий, справжній демократизм як його головну й характерну рису. «Всі ми стали свідками того, як у ході обговорення Проєкту Конституції мільйони і мільйони громадян так яскраво виявили почуття справжніх господарів країни, глибоке розуміння своєї відповідальності перед суспільством за дальше процвітання нашої Батьківщини. Справді, це була всенародна відверта розмова не тільки про наші досягнення, а вони безперечні, а й про наявні резерви, недоліки, про шляхи їх усунення,— підкреслив у своїй промові на засіданні Ради Союзу позачергової сьомої сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький.— Все це ми, звичайно, враховуємо в своїй практичній роботі, і це дає свої плоди».

Як і по всій країні, обговорення Проєкту Конституції в нашій республіці проходило широко й вільно, в обстановці високого політичного й трудового піднесення. В ньому взяло участь практично все доросле населення Української РСР. «Увесь наш народ немов би заново осмислив і гідно оцінив великі досягнення нашого соціалістичного ладу,— зазначив далі товариш В. В. Щербицький,— переваги нашого радянського способу життя.»¹⁷

Загальнонародний характер Радянської соціалістичної держави проявляє і всю діяльність її органів. Ради— всеохоплюючі, найбільш представницькі, дійсно інтернаціоналістські організації трудящих, що об'єднують увесь народ,— є, за висловом В. І. Леніна, органами управління для трудящих і через трудящих. Навколо Рад народних депутатів гуртується більш ніж 30-мільйонний актив, що здійснює функції управління на громадських засадах; багатомільйонну армію народних контролерів об'єднують демократичні органи народного контролю. За роки, що минули від прийняття Конституції СРСР 1936 року, понад 25 мільйонів робітників, колгоспників, службовців, чоловіків і жінок, людей різного віку, представників усіх націй і народностей нашої країни пройшли школу державного управління в Радах. І щоразу під час виборів більш ніж двомільйонний депутатський корпус Рад оновлюється майже наполовину: так, у нинішньому його складі—46,7 процента тих депутатів, яких обрано вперше (на Україні— 46,9 процента). Нині в ньому 68,8 процента робітників і колгоспників, представники 100 національностей; майже половина всіх депутатів— жінки, кожний третій— молодший 30-ти років, 43,2 процента депутатів— комуністи, які становлять ядро депутатського корпусу. Ці пропорції відображають сучасну соціально-класову й демографічну структуру нашого суспільства, непорушну ідейно-політичну єдність трудящих, їх згуртованість навколо Комуністичної партії.

¹⁷ Щербицький В. В. Речь на заседании Совета Союза. Внеочередная седьмая сессия Верховного Совета СССР, 4 окт. 1977 г.— Правда, 1977, 5 октября.

Загальнонародним характером функціонування Рад визначається і демократизм виборів до них, і статус радянського депутата, його права й обов'язки. «Депутат у нас,— підкреслював товариш Л. І. Брежнев,— і виразник інтересів трудящих свого виборчого округу в органах влади, і представник загальнодержавних інтересів на місцях, який дбає про послідовне здійснення політики партії в інтересах народу в цілому»¹⁸.

Виражаючи волю народу, радянська соціалістична держава організовує створення матеріально-технічної бази комунізму, перетворення соціалістичних суспільних відносин у комуністичні, здійснює контроль за мірою праці і мірою споживання, забезпечує піднесення добробуту народу, оберігає права і свободи радянських громадян, соціалістичний правопорядок і соціалістичну власність, виховує народні маси в дусі свідомої дисципліни, комуністичного ставлення до праці, надійно забезпечує оборону і безпеку країни, розвиває братерське співробітництво з соціалістичними країнами, відстоює справу всезагального миру і підтримує нормальні відносини з усіма країнами.

Усі ці вияви загальнонародного характеру Радянської соціалістичної держави підтверджують, як бачимо, глибоку закономірність його визрівання як формаційної ознаки нового суспільного й державного устрою. Вони ж дають підстави і для наукового аналізу перспектив розвитку соціалістичної державності, які були розкриті К. Марксом і Ф. Енгельсом. Особливо важливе значення мають лєнінські положення про історичну закономірність цього розвитку, переростання соціалістичної держави в комуністичне суспільне самоврядування. Цей процес, підкреслював В. І. Лєнін, є тривалим. Початок йому поклала Велика Жовтнева соціалістична революція, створення нової, пролетарської державності. Хід цього процесу безпосередньо визначається темпами все більшого виявлення її загальнонародного характеру, а опосередковано — усією сукупністю тих соціальних змін, що ними характеризується суспільний розвиток за соціалізму, будівництво комунізму.

Різноманітні і вияви змісту цього процесу, що його в історичному підсумку, як підкреслював В. І. Лєнін, можна визначити як «відмирання» держави. Ці вияви — органічне поєднання у структурі і функціях Рад державних і громадських начал, послідовна передача державою тих чи тих її функцій громадським організаціям і трудовим колективам, перехід тих чи тих об'єктів державного управління, галузей життя суспільства під «юрисдикцію» «позадержавної влади» — влади авторитету громадськості, трудящих колективів, моральної влади норм співжиття радянських людей, поступове розчинення «власне-державних» елементів соціальної організації і влади у громадському, суспільному самоуправлінні тощо.

Фундаментальною умовою цього процесу є дальший розвиток і зміцнення Радянської держави, влади Рад, які становлять політичну основу СРСР. Неухильне і всебічне зміцнення державності, всемірний розвиток і вдосконалення її структури і функцій, піднесення її ефективності створює простір для все більшого вияву об'єктивної історичної закономірності становлення комуністичного громадського самоврядування. Розвиваючи лєнінське вчення про соціалістичну державу, Комуністична партія підкреслює у своїй Програмі: «Держава, як загальнонародна організація, збережеться до повної перемоги комунізму... У

¹⁸ Брежнев Л. І. В ім'я миру і щастя радянських людей. Промова на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви, 13 черв. 1975 р.— У кн.: Брежнев Л. І. Лєнінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 308.

процесі дальшого розвитку соціалістичної демократії відбудеться поступове перетворення органів державної влади в органи комуністичного громадського самоврядування»¹⁹.

Такий буде дальший історичний розвиток соціалістичної держави, спрогнозований марксистсько-ленінською наукою на основі відкритих нею законів суспільного розвитку. На його прискорення, на свідоме використання дії об'єктивних законів історичного розвитку у галузі вдосконалення і зміцнення Радянської державності націлений політичний курс КПРС — керівної і спрямовуючої сили нашого суспільства, партії, що, як підкреслюється в Конституції СРСР, «існує для народу і служить народову»²⁰.

Міцний, непорушний зв'язок Радянської держави і влади Рад з народом, розширення й поглиблення соціалістичної демократії є магістральним напрямом їхнього розвитку. Керівництво Радами з боку Комуністичної партії, партійна політика, здійснювана ними, — це надійний компас, за яким Ради народних депутатів звіряли й звірятимуть свій рух уперед. Керівна роль Комуністичної партії завжди була, є і буде головним джерелом нездоланної життєвої сили Радянської держави і Радянської влади.

«...Пізнання й використання всіх можливостей розвинутого соціалізму є водночас і перехід до будівництва комунізму, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев. — Майбутнє не знаходиться за межами сучасного. Майбутнє закладене в сучасному, і, розв'язуючи завдання сьогоднішнього, соціалістичного дня, ми поступово вступаємо в день завтрашній — в день комуністичний»²¹. Прийняття Конституції СРСР, Основних Законів союзних республік, яке завершило конституційне оформлення зрілого соціалізму, послідовне проведення в життя й творче застосування їх положень у практиці комуністичного будівництва, — стало справді історичним етапом у розвитку держави й суспільства зрілого соціалізму, значним кроком радянського народу до комунізму. Життєдайна сила радянської Конституції все повніше виявляється у всіх звершеннях нашої країни. Ідучи назустріч XXVI з'їзду КПРС, радянський народ своєю невтомною працею зміцнює свою соціалістичну державу — дітище Великого Жовтня, могутній засіб будівництва комуністичного суспільства.

* * *

В статье рассматривается развитие общенародного характера Советского государства, анализируется роль Конституции СССР в ускорении этого развития, в перерастании советского социалистического государства в коммунистическое общественное самоуправление.

¹⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К.: Політвидав України, 1977, с. 90.

²⁰ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стаття 6.

²¹ Брежнев Л. І. Про Проект Конституції... — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 6, с. 519.

М. О. ШУЛЬГА

РОЗВИТОК СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ОСОБИ

Одним з головних підсумків переможного шляху, пройденого нашою країною за роки Радянської влади, є утвердження соціалістичного способу життя. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев відзначив: «Атмосфера справжнього колективізму і товарищескості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день у день, моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими,— такими є яскраві грані нашого способу життя, такими є великі завоювання соціалізму, що увійшли в плоть і кров нашої дійсності»¹. Радянський спосіб життя ґрунтується на єдності корінних інтересів, а також ідейно-політичних, моральних і духовних цінностей всього народу.

Наше суспільство вступило у новий етап розвитку соціальної однорідності, який характеризується дальшим зміцненням морально-політичної єдності, зближенням всіх класів і соціальних груп. Така соціальна структура суспільства активно впливає на розвиток і вдосконалення соціалістичного способу життя, відкриває широкі перспективи для формування всебічно розвиненої, гармонійної особи. «Досвід будівництва комунізму,— підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербницький,— незаперечно довів, що формування способу життя — це процес, розвиток якого передбачає постійний взаємозв'язок соціально-економічного прогресу і адекватних йому змін у свідомості людей. Тому формування способу життя виступає як двоєдине завдання: з одного боку — це створення, розвиток і всебічне вдосконалення соціалістичного способу виробництва і суспільно-політичного устрою, з другого — це виховання нової людини — людини з високими комуністичними ідеалами, єдністю слова і діла, активного будівника нових людських відносин, нового, комуністичного співжиття»². В розвинутому соціалістичному суспільстві формуються однорідні соціальні умови життя, а відповідно до них — соціально однорідні форми життєдіяльності трудящих в усіх сферах: виробничій, суспільно-політичній, культурно-освітній і побутовій. Водночас відбувається дальше розширення сфер, способів і форм соціальної життєдіяльності, зростають можливості вільного вибору особою певних видів діяльності, що сприяє її саморозкриттю як творчої індивідуальності. Отже, у суспільстві розвинутого соціалізму спостерігається дія двох органічно пов'язаних тенденцій. Одна веде до вирівнювання соціальних умов, становлення однакових суспільних форм і способів життєдіяльності всіх трудящих, а друга — до різноманітної, неповторної діяльності, повного розвитку особистих нахилів і здібностей, задоволення індивідуальних потреб, інтересів і смаків кожної особи. У зв'язку з цим перед дослідниками соціалістичного способу життя постає важливе питання: як зростаюча соціальна однорідність форм і способів життєдіяльності виявляється,

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 538.

² Див.: Щербницький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека.— М.: Политиздат, 1977, с. 23.

реалізується в дедалі більшій різноманітності стилів життєдіяльності особи в рамках єдиних соціальних форм, єдиного способу життя.

Одним із аспектів цього питання є з'ясування співвідношення понять «спосіб життя» і «стиль життя» і особливостей соціальної реальності, відображуваної ними.

Поняття способу життя особи фіксує основні, суттєві соціальні форми і способи зв'язку її з суспільством, характер співвідношення особистих і суспільних інтересів, потреб, цілей. Як певна єдність форм і способів життєдіяльності індивідів спосіб життя визначається соціально-економічним ладом суспільства, рівнем розвитку продуктивних сил, суспільними відносинами. Ці фактори зумовлюють історичні межі можливих способів життя особи. Наприклад, продуктивні сили, відповідні рівневі рабовласницького суспільства, виключають можливість способів життєдіяльності, подібних, скажімо, тим, що наявні за капіталізму. У зазначених соціально-історичних межах існують внутрішньоформаційні (соціально-класові, професійні, національні) рамки, що визначають способи життя соціальних груп і осіб. Це немовби «друга лінія» соціальних меж, що досить жорстко визначає широту можливостей і варіативність вияву способу життя індивідів, те виключне коло діяльності, в межах якого існує людина³. Суспільні відносини визначають спосіб організації діяльності індивідів, спосіб їх поєднання з умовами, необхідними для здійснення цієї діяльності. «Поза суспільними зв'язками і відносинами,— відзначає Л. П. Буєва,— діяльність людини залишається потенційною можливістю, не перетворюючись в реальність»⁴.

Отже, соціально-історичні умови життєдіяльності визначають характер способу життя особи, її місце і роль у системі матеріального і духовного виробництва. «Спосіб участі окремих індивідів у цьому виробництві,— наголошує В. І. Шинкарук,— виступає як суспільно задана головна форма їхньої життєдіяльності, від якої залежить соціальна характеристика (визначеність) їх способу життя (спосіб життя раба або рабовласника, кріпака або поміщика, пролетаря або капіталіста, або вільного від експлуатації трудівника соціалістичного суспільства)»⁵.

Поняття стилю життя та його співвідношення з поняттям способу життя ще недостатньо висвітлені у нашій філософсько-соціологічній літературі. За останні роки інтенсивно і ґрунтовно розроблялась категорія «спосіб життя». Аналізові цього поняття присвячені десятки монографій і сотні статей. Що ж до стилю життя, то це поняття дослідники згадують лише, як правило, в зв'язку з аналізом способу життя. Поняття стилю життя ще не стало об'єктом спеціального наукового аналізу.

Серед досліджень поняття стилю життя, які виходять з позицій марксистської методології, досить вагомим є доробок польських учених⁶. Проте у визначенні названого поняття ще лишаються значні розбіжності. Наприклад, М. Мушинська, розглядаючи співвідношення між поняттями «спосіб життя» і «стиль життя», зауважує, що «серед авторів, які займаються цією проблематикою, немає згоди щодо характеру взаємних зв'язків між цими поняттями». Вона констатує, що тут наяв-

³ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 30.

⁴ Буєва Л. П. Человек: деятельность и общение.— М.: Мысль, 1978, с. 50.

⁵ Шинкарук В. І. Діалектика розвитку соціалістичного способу життя.— Філософська думка, 1977, № 5, с. 26.

⁶ Styl życia. Konceptcja i propozycje. Pod red. A. Sicińskiego. Warszawa, 1976. A. Tyszkiewicz: Uczestnictwo w Kulturze. O zróżnicowanie stylów życia. Warszawa, 1971. B. Galeski. Styl życia i jakość życia. Proba systematyzacji pojęć.— Studia Socjologiczne, 1977, № 1 та ін.

ні три погляди: «1) «стиль життя» є синонімом «способу життя»; 2) «стиль життя» є поняттям вужчим, ніж «спосіб життя»; 3) «стиль життя» і «спосіб життя» відрізняються між собою як тоді, коли йдеться про їхній зміст, так і тоді, коли йдеться про їхній пізнавальний сенс»⁷.

У радянських дослідників поняття «стиль життя» розуміється також не однозначно. Деякі з них вважають навіть, що від нього взагалі треба відмовитись. Так, Е. В. Струков пише: «На наш погляд, з метою розробки більш строгого понятійного апарата слід відмовитись і від таких понять, як «стиль життя», «життєвий стандарт», «норма життя», які вживаються як тотожні «способові життя», особливо в літературі, що виходить у країнах соціалістичної співдружності. Ці поняття по суті характеризують один і той самий соціалістичний спосіб життя, і, очевидно, немає особливої потреби в їх використанні»⁸.

Більшість же авторів відає перевагу виділенню поняття «стиль життя» як такого, що відображує певний аспект соціальної життєдіяльності людей, дозволяє глибше і детальніше вивчати явища, що їх обіймає категорія способу життя. Але в самому визначенні поняття стилю життя є чималі відмінності. Наприклад, І. В. Бестужев-Лада пов'язує його з соціально-психологічним аспектом способу життя. Він вважає, що ця «категорія орієнтована на оцінку способу повсякденної поведінки людей»⁹, їх ставлення до праці, побуту, дозвілля. Близьким до цього є визначення Л. М. Когана, за яким категорія «соціалістичний стиль життя» пов'язана переважно з духовною, у тому числі соціально-психологічною стороною соціалістичного способу життя. Вона розкриває особливості побуту, поведінки, використання дозвілля, особливості психології представників різних соціальних груп, жителів міст і сіл, різних націй і народностей»¹⁰. З. А. Янкова характеризує це поняття тільки у зв'язку з потребами. «Під стилем життя ми розуміємо спрямованість, характер, структуру потреб і спосіб їх задоволення»¹¹.

Ряд авторів тлумачать стиль життя як індивідуалізацію способу життя або його конкретний вияв. «Індивідуальні відмінності в способі життя визначаються можливостями, які мають індивіди в зв'язку з їхньою соціальною позицією тощо, а також з їхніми особистими нахилами, потребами, переконаннями, звичками і смаками,— пише Г. Ю. Глезерман.— Для позначення подібних рис часто використовується поняття «стиль життя» або «манера життя», яке можна розглядати як одну із граней, сторін загальнішого поняття—«спосіб життя» суспільства, класу, індивіда»¹². А. Г. Харчев і В. Г. Алексеєва вживають поняття стилю життя «стосовно конкретних виявів способу життя у тих чи тих умовах»¹³.

Зіставляючи поняття «спосіб життя» і «стиль життя», дослідники відзначають їх відмінність згідно з належністю відповідно до теоретич-

⁷ Muszyńska M. Sposób życia: Orientacje teoretyczne i kontrowersyjne.— Studia Socjologiczne, 1978, № 4, s. 115.

⁸ Струков Э. В. Социалистический образ жизни.— М.: Мысль, 1977, с. 46.

⁹ Бестужев-Лада И. В. Прогнозирование образа жизни.— Социологические исследования, 1974, № 2, с. 63.

¹⁰ Коган Л. Н. XXV съезд КПСС и теоретические проблемы социалистического образа жизни.— Научный коммунизм, 1977, № 1, с. 18.

¹¹ Янкова З. А. Структура городской семьи в социалистическом обществе.— Социологические исследования, 1974, № 1, с. 106.

¹² Див.: Социалистический образ жизни и современная идеологическая борьба.— М.: Политгиздат, 1976, с. 60.

¹³ Харчев А. Г., Алексеєва В. Г. Образ жизни, мораль, воспитание.— М.: Политгиздат, 1977, с. 29.

ного і емпіричного рівнів дослідження соціального явища. Такого погляду дотримується, наприклад, З. А. Янкова, зауважуючи, що «рівень» і «стиль життя» найбільш повно і однозначно виводяться з емпіричного матеріалу»¹⁴.

Цікавий підхід до аналізу поняття «стиль життя» намітив В. І. Куценко. Він звернув увагу на неприпустимість зведення його до низки складних багатомірних явищ суспільного розвитку, таких як ставлення індивіда до праці, цінності, орієнтації тощо. На його думку, стиль життя «становить не просто складник, а одну із форм вияву способу життя». Стиль життя — «1) це спосіб; 2) пов'язаний з організацією єдності в багатоманітному; 3) це складне суспільне явище, яке неможливо описати лише засобами соціально-психологічної науки»¹⁵.

Характеризуючи поняття «стиль життя», дослідники-марксисти виходять з методологічних настанов, докорінно відмінних від тих, з якими керуються буржуазні дослідники стилю життя — М. Вебер, А. Адлер, Т. Веблен, У. Уорнер та інші. Наприклад, М. Вебер розглядав стиль життя як критерій соціальної диференціації, чинник, що інтегрує певну соціальну групу і водночас виступає бар'єром, який перешкоджає переходові з однієї групи в іншу. «Вирішальне значення «стилю життя» для «гідності» означає, що статусні групи є специфічні носії будь-яких «конвенцій», — писав М. Вебер. — Це може бути явним, або демонстративним; будь-яка «стилізація» життя або породжує статус, або в крайньому разі його консервує. Навіть тоді, коли основи конвенції статусу значно відрізняються, все ж відкривається багато типових рис, особли- во серед тих верств, які є найбільш привілейованими»¹⁶. Зрозуміло, що концепція М. Вебера та його послідовників не може бути прийнята для пояснення соціально-класової структури суспільства. Але сам факт використання поняття стилю життя буржуазними авторами ще не може бути причиною його виключення із сфери теоретичного аналізу. Очевидно, завдання дослідника-марксиста полягає в тому, щоб визначити ті межі, в яких використання цього поняття має сенс, вивчити ті можливості, які воно відкриває для пізнання соціальних явищ.

Поняття стилю життя, на нашу думку, означає ті форми і способи життєдіяльності особи, які вільно обрані нею в рамках способу життя. К. Маркс і Ф. Енгельс у «Німецькій ідеології» підкреслювали, що на певній стадії історичного розвитку «появляється відмінність між життям кожного індивіда, оскільки воно є особистим, і його життям, оскільки воно підпорядковане тій чи іншій галузі праці і зв'язаним з нею умовам»¹⁷. Поняття стилю життя виражає певну ступінь і характер активності, ініціативи особи в усіх сферах її життєдіяльності. Воно фіксує не тільки певний ступінь незалежності життєдіяльності особи від об'єктивних умов способу життя, але й різноманітні варіанти невідповідності належного і суцього, суб'єктивного наміру і реального вчинку, принципів, норм, цінностей, свідомості і характеру реальної поведінки людей. В рамках єдиного способу життя особа має можливість вибору форм і способів своєї поведінки. «Стиль життя» — це відображення способу діяльності, можливого в рамках певної соціальної групи на основі реалізації внутрішніх спонукань, власного розуміння

¹⁴ Янкова З. А. Структура городской семьи... с. 105.

¹⁵ Куценко В. І. Спосіб життя як загальносоціологічна категорія. — Філософська думка, 1975, № 5, с. 23.

¹⁶ Weber F. M. Essays in Sociology. Ed. by H. H. Gerth, C. W. Milled.— New York, 1958. Oxford University Press, p. 191.— Цит. за: Мусzynska M. Sposób życia: Orientacje teoretyczne i kontrowersyjne.— Studia Socjologiczne, 1978, N 4, s. 116.

¹⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 71.

особою обов'язку, відповідальності у процесі досягнення життєвих цілей і реалізації обраного нею життєвого шляху.

Отже, зіставлення понять стилю життя і способу життя показує, що «спосіб життя» виражає соціальні принципи організації форм і способів життєдіяльності суб'єкта, а поняття стилю життя — варіанти життєдіяльності, можливі в рамках даних соціальних принципів і норм організації життя.

Свобода вибору способів життєдіяльності в рамках соціально зумовлених форм життєдіяльності історично мінлива. Від епохи до епохи змінюються соціальні умови свободи вибору в межах тієї самої форми життєдіяльності. Якщо взяти працю, то виявиться, що можливості вибору виробничо-трудова форм поведінки в умовах, наприклад, феодального і буржуазного суспільства істотно відрізняються. Це пов'язано з тим, що в кожен історичну епоху існують певні засоби праці, якими досить однозначно детерміновані форми поведінки у трудовій діяльності. Крім того, форми і способи трудової діяльності людини залежать від характеру соціально-економічних відносин суспільства.

Кожна суспільно-економічна формація зумовлює і певну свободу вибору в рамках окремих форм життєдіяльності, що складають спосіб життя в цілому. Наприклад, за капіталізму свобода вибору в трудовій діяльності у пролетаря значно менша, ніж у вільний час. Проте це зовсім не означає, що буржуазна ідеологія і мораль байдужі до того, як трудящі провадять позаробочий час, який спосіб мислення і світогляд, соціальні норми і цінності, потреби і інтереси формуються в них. Йдеться про те, що в буржуазному суспільстві характер регулювання цієї форми життєдіяльності зовсім інший, ніж діяльності трудової. Тут діють значно тонші механізми маніпулювання свідомістю. Впроваджуючи, формуючи певні цінності, орієнтації, смаки за допомогою ідеологічних засобів, панівний клас формує і відповідну поведінку людей.

Отже, поняття стилю життя особи дозволяє значно поглибити поняття способу життя, детально розглянути роль внутрішніх, зокрема психологічних факторів, на розвиток способу життя, зосередити увагу на мірі і якісному напрямі активності особи. Ці особливості поняття стилю життя сприяють зростанню його евристичної значущості для дослідження соціалістичного способу життя, тому що в процесі розвитку останнього дедалі більшого значення набуває суб'єктивний фактор. Крім того, «стиль життя», відображуючи сукупність соціально-психологічних і психологічних «елементів» соціальної діяльності, дозволяє зафіксувати багатоманітність соціальної поведінки в рамках єдиного соціалістичного способу життя, яка відповідає зростаючому духовному багатству особи.

Дослідження стилю життя особи нині актуалізується тим, що в усіх сферах життєдіяльності людини в розвинутому соціалістичному суспільстві створюються сприятливі умови для всебічного розвитку її здібностей, формування й виховання піднесених потреб, зростає свобода вибору різноманітних напрямів і форм діяльності. Зближення всіх класів і соціальних груп, подолання відмінностей між містом і селом, національна рівність, однакові права у суспільстві чоловіка і жінки, вирівнювання загальноосвітнього рівня населення на основі його підвищення, зближення соціальних груп за доходами, зростання суспільних фондів споживання, задоволення потреб населення у житлі, пенсійне забезпечення, безплатне медичне обслуговування, скорочення робочого часу тощо — це ті суспільні умови, в яких розгортається багата, різноманітна соціальна діяльність і поведінка особи у розвинутому соціалі-

стичному суспільстві. Кожне конкретне досягнення в галузі соціальної політики в нашій країні, крім прямого наслідка, має ще й опосередковані. Такий опосередкований вплив кожне із досягнень робить на розширення можливостей вибору соціальної поведінки особи.

Розвинуте соціалістичне суспільство створює сприятливі умови для розвитку особи в трудовій, суспільно-політичній, культурно-освітній, споживній діяльності. За умов соціалістичного способу життя поступово складається гармонійна єдність усіх сфер і форм життєдіяльності особи і водночас створюються сприятливі умови для вільного вибору індивідами форм життєдіяльності у зазначених сферах. Зникають соціально-економічні чинники, які обмежують свободу вибору особи, створюються соціальні передумови для піднесення громадської свідомості людей.

У соціалістичному суспільстві якісно новою стає життєдіяльність особи у сфері виробництва. Людина виявляє себе тут різнобічно: як працівник, як громадянин. Перед нею розгортаються широкі можливості вибору різноманітних стилів життєдіяльності. Свобода особи у праці — це насамперед свобода від експлуатації і гноблення, соціальна свобода праці. Вона постає і як свобода вияву потреби у праці, свобода розкриття творчих потенцій.

Вільний, творчий характер діяльності особи у сфері праці в соціалістичному суспільстві має два аспекти. Перший пов'язаний з об'єктивними тенденціями ускладнення праці, збагачення її змісту, дедалі більшої інтелектуалізації. Поєднання розумових і фізичних зусиль надає праці привабливості, творчого характеру. Складаються об'єктивні умови для перетворення її на першу життєву потребу особи. Механізація і автоматизація виробництва сприяють зростанню ролі праці як засобу самоутвердження особи. XXV з'їзд КПРС передбачає далі «поліпшення соціально-економічних і виробничих умов праці, посилення її творчого характеру, всемірне скорочення ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці»¹⁸.

Багатоманітність форм і способів поведінки людини у праці реалізується через загальне підвищення кваліфікації, освіти і культури. Оснащення виробництва складною технікою, запровадження передової технології, що ґрунтується на останніх досягненнях науки, потребують постійного піднесення рівня знань працівників. Прискорення темпів заміни обладнання, оновлення технології і типів продукції зумовлюють швидке старіння і знецінення знань, а отже — диктують вимогу безперервного навчання працівника протягом всього активного періоду його життя. Тому вдосконалення загальноосвітньої підготовки, професійних знань, самоосвіта стають обов'язковими, перетворюються на постійний елемент життєдіяльності особи. Вони є надійною основою змістовної, творчої поведінки особи у сфері праці.

Другий аспект соціалістичної праці пов'язаний із суб'єктивною стороною трудової діяльності і полягає в розвитку свідомого, творчого ставлення особи до будь-якого виду праці. Процес цей складний і тривалий, неможливий без розв'язання цілої низки суперечностей. Праця, що не позбавлена поділу на фізичну і розумову, кваліфіковану і некваліфіковану, управлінську і виконавську, не завжди буває приваблива для особи. Тому процес формування потреби у праці як першій життєвій потребі має такий етап, як формування ставлення до праці як першого обов'язку перед суспільством.

¹⁸ Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. — К.: Політвидав України, 1976, с. 242.

Залишаючись засобом життя, джерелом задоволення духовних і матеріальних потреб особи, праця у розвинутому соціалістичному суспільстві дедалі більше перетворюється на засіб її самореалізації, розвитку творчих здібностей. Тенденції посилення творчого характеру праці дістають у нашому суспільстві сприятливий соціальний ґрунт. Соціалістична мораль, громадська думка підносять працю на небувалу висоту. Успіхи людини, її авторитет визначаються у соціалістичному суспільстві передусім успіхами у праці. «Праця у нашій країні оточена пошаною і повагою, визначає становище людини у суспільстві»,— відзначив товариш В. В. Щербицький¹⁹.

Праця, що вільно вибрана особою, праця, що стала найпершою життєвою потребою, розкривається перед людиною багатством свого змісту. Вона приносить глибоку моральну вдоволеність як засіб самоутвердження особи у найближчому соціальному оточенні і в суспільстві загалом.

Суспільна форма власності на засоби виробництва, система морального і матеріального стимулювання—це ті умови, на яких ґрунтується заінтересоване, відповідальне ставлення працівників до засобів виробництва, матеріальних цінностей, їхнє прагнення до порядку, організованості, підвищення продуктивності і якості праці. Організаційні і виховні заходи, що доповнюють ці умови, сприяють активній діяльності трудящих в управлінні виробництвом, формуванню у них почуття господаря виробництва. Нині особливо важливим є питання про розширення функцій працівника на виробництві. Йдеться не тільки про функції, пов'язані з технологічним процесом. Якщо працівник орієнтується лише на виконання техніко-технологічних операцій, наврад чи можна виховати у нього почуття власника засобів виробництва, господарське ставлення до справ на підприємстві. Особиста заінтересованість у тому, що відбувається в бригаді, цеху, на підприємстві, почуття відповідальності і обов'язку формуються в особи у процесі активної практичної діяльності, внаслідок участі в ділах колективу: соціалістичному змаганні, виробничих нарадах, винахідництві і раціоналізаторстві, інших формах громадської роботи. Виробнича демократія, участь особи у розв'язанні виробничих питань виховують у неї почуття відповідальності, громадянського обов'язку, утверджують колективізм, взаємодопомогу і взаємну вимогливість.

Соціалістичне змагання розкриває перед особою широкі можливості самоутвердження, створює умови для реалізації неповторної стильової життєдіяльності у сфері праці. Воно є дійовим засобом виховання високих моральних якостей особи. Емоційне середовище, що формується тут, ентузіазм, сам дух змагальності роблять благодіючий вплив на людину, зміцнюють установку на професійну майстерність, вправність, творче ставлення до праці.

Трудовий колектив, в якому панує атмосфера взаємної вимогливості і поваги, сприяє становленню активної життєвої позиції індивідів, розвитку і закріпленню в особи високих громадянських якостей. Завдяки цьому посилюється потреба в активній виробничій і суспільній діяльності, заінтересованість у високоякісному виконанні виробничих завдань, в участі у плануванні і управлінні виробництвом, у роботі самодіяльних громадських органів, здобутті технічних і економічних знань.

¹⁹ Див.: Щербицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека.— М.: Политиздат, 1977, с. 90.

Важливою умовою розширення сфери вільної, свідомої поведінки особи у галузі праці і виробництва є заходи, спрямовані на дальше вдосконалення господарського механізму. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з цього питання, зокрема, передбачається широкий розвиток бригадного підряду. Бригадні форми організації і стимулювання праці розширюють можливості виявлення виробничої активності працівників, творчої ініціативи, підвищення кваліфікації, оволодіння суміжними професіями, участі в раціоналізаторстві і винахідництві. Робітники беруть активну участь у вирішенні виробничих питань, розширюється їх участь в управлінні всім життям колективу. Такі форми організації праці дають змогу міцно поєднувати інтереси суспільства, колективу і особи. В них люди розвивають навички господарського аналізу, почуття особистої відповідальності за справи колективу, здобувають досвід управління.

Розширення можливостей різноманітної поведінки особи на виробництві, природно, не означає анархії, свавілля. Йдеться про розширення можливостей виявлення індивідуальних задатків, здібностей, змістового творчого начала особи. Водночас, стильова різноманітність у праці потребує високої свідомої дисципліни, відповідальності особи за свої вчинки. Дисципліна праці є загальна вимога до всіх працівників соціалістичного виробництва. Вона становить неодмінну умову вільного творення відповідно до здібностей, задоволення особистих потреб і інтересів.

Як відзначається у постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плинності кадрів у народному господарстві», сучасні масштаби виробництва, ускладнення господарських зв'язків, прискорення науково-технічного прогресу збільшують значення кожної хвилини робочого часу, суворого додержання правил внутрішнього розпорядку, трудової дисципліни в цілому²⁰.

Як бачимо, вільна діяльність у сфері праці пов'язана з виробленням в особи низки якостей: високої суспільної, політичної і громадянської свідомості, відповідальності, дисципліни, розвинених творчих здібностей, розвиненої потреби в праці. Отже, активна діяльність людини на виробництві і як трудівника, і як організатора, і як господаря розкриває перед нею можливості для виявлення ініціативи, розкриття нахилів і задатків, самоутвердження, сприяє її всебічному розвитку.

Розширення можливостей вибору стилю поведінки особи у розвинутому соціалістичному суспільстві інтенсивно відбувається і в інших сферах суспільного життя.

Діяльність особи в суспільно-політичній сфері детермінується характером політичного ладу суспільства, принципами організації і функціонування соціальних інститутів. У зрілому соціалістичному суспільстві неухильно зростають права і свободи особи в соціально-політичній галузі. Розвинутий соціалізм — суспільство справжнього народовладдя. Всебічне розширення соціалістичної демократії дістало відображення у новій Конституції СРСР: «Основним напрямом розвитку політичної системи радянського суспільства є дальше розгортання соціалістичної демократії: дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконалення державного апарату, підвищення активності громадських організацій, посилення

²⁰ Див.: Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плинності кадрів у народному господарстві: [Постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС]. — Рад. Україна, 1980, 12 січня

народного контролю, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки»²¹.

Трудящим надається широка ініціатива у роботі Рад народних депутатів. Мільйони людей залучаються до управління державою через громадські організації, які розв'язують політичні, господарські і соціально-культурні питання, маючи право законодавчої ініціативи. Завдяки цьому у нашому суспільстві створені сприятливі умови для виявлення здібностей особи в соціально-політичній сфері.

Із зростанням політичних свобод зростає і політична відповідальність, свідомість громадянського обов'язку. Висока політична культура особи соціалістичного типу виявляється в управлінні справами держави. Втілюється в життя вимога, поставлена В. І. Леніним перед свідомими робітниками: «активно брати участь в усякій і кожній політичній події»²².

Суспільно-політична активність особи в розвинутому соціалістичному суспільстві найширше реалізується в трудовому колективі. Більшість громадських організацій, де людина проходить школу політичного виховання, створені за виробничим принципом. Тут вона виконує громадські доручення, обстоює свою думку на зборах, навчається в гуртках політичної освіти, здобуває економічні знання тощо.

Отже, і в цій сфері життєдіяльності у соціалістичному суспільстві розширюються можливості вибору певного стилю життя, складаються сприятливі умови для формування всебічно розвинутої особи, відбувається процес дальшого зміцнення соціальної однорідності суспільства.

Важливою сферою життєдіяльності особи є побут. Особливо велика увага приділяється цій проблемі останніми роками. Розроблена і втілюється в життя грандіозна програма зростання добробуту радянських людей, вдосконалення їх побуту. Виконання цієї програми дозволить зробити значний крок вперед на шляху становлення соціальної однорідності суспільства. Соціалістична перебудова способів побутової життєдіяльності людей має величезне значення для формування всебічно розвинутої, гармонійної особи, оскільки сприяє подоланню пережитків, застарілих звичаїв і традицій, які найбільшою мірою зберігаються у сфері побуту. Прогресивні зміни способів побутової життєдіяльності дають змогу зменшити позавиробничі витрати часу, більшу увагу приділяти піднесенню культурного рівня, розвитку інтелектуальних здібностей, заняттям спортом, винахідництвом, художньою самодіяльністю.

Дозвілля — це така сфера життєдіяльності особи, яка специфічно регулюється суспільством. На дозвіллі перед людиною значно ширший вибір форм і способів поведінки, роду занять, ніж у робочий час. Тут особа, виходячи з наявних суспільних можливостей, використовує час за своїм смаком, цілком присвячує його задоволенню індивідуальних потреб. Тому актуальними завданнями нині є піднесення культурної активності особи. Культурна активність розглядається як діяльність, спрямована на оволодіння нагородженим людством духовним і матеріальним багатством, розпредмечення і привласнення, переведення цього багатства в елементи внутрішньої культури.

Посилення діяльно-творчого начала у сфері дозвілля, змістове збагачення потреб є неодмінною умовою розвитку стильової різнома-

²¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К.: Політвидав України, с. 8.

²² Ленін В. І. Що робити? — Повне зібр. творів, т. 6, с. 69.

нітності поведінки людей, формування всебічно розвинутої особи. Вдосконалення соціалістичного способу життя тут відбувається у двох напрямках. Це, по-перше, активне використання особою тих можливостей, що їх уже нині забезпечує суспільство для її всебічного розвитку, вироблення стилю життя, за якого збільшується частка діяльності, що підносить особу, усталення навиків, звичок, стереотипів поведінки, що дозволяють повною мірою реалізувати можливості, надані суспільством, колективом, сім'єю. Йдеться про активний процес освоєння особою всіх тих соціальних і культурних форм, які збагачують її фізично, морально, духовно.

По-друге, далі створення найсприятливіших соціальних і матеріальних умов для активної творчої діяльності людини у вільний час. Розширення мережі культурних центрів примножує можливості вибору нею занять згідно із смаками й інтересами. Умовою змістовного дозвілля є не тільки будівництво і оснащення відповідних закладів, але й зміцнення матеріальної бази побуту, що уможливило аматорські заняття вдома. Останнє передбачає забезпеченість сім'ї технічними засобами, достатньою житловою площею.

Нерозвиненість внутрішніх умов виявлення дійсної свободи соціальної поведінки і діяльності веде до того, що за розвинутих об'єктивних можливостей особа додержується штампів, стереотипів, шаблонів поведінки. Дійсна свобода особи є результатом реалізації об'єктивних можливостей вільного вибору поведінки, діяльності на основі розвинутого багатства внутрішнього світу особи, високої внутрішньої культури. Отже, змістова різноманітність стильової поведінки у вільний час досягається внаслідок з'єднання об'єктивних соціальних можливостей з внутрішньою розвинутою культурою особи.

Безперечно, ступінь свободи поведінки особи як у праці, так і в побуті, в сім'ї, у спілкуванні залежить від загального рівня її розвитку, насамперед від рівня розвитку її світогляду, стійкості переконань, ідеалів, активності її життєвої позиції, оволодіння здобутками людської культури, багатствами соціального і професійного досвіду. Інакше кажучи, розвинена внутрішня культура особи є необхідною умовою її вільної і різноманітної соціальної поведінки.

Зростання ролі особистісного фактора в усіх сферах суспільного життя висуває на перший план підвищення загальної культури особи. Піднесення культури праці, політичної культури, культури побуту і споживання, культури спілкування є нині не тільки «просвітницькою» вимогою, а важливою умовою, що забезпечує нормальну роботу виробництва, економічний і соціальний прогрес.

«Для всіх сфер життя і розвитку нашого суспільства дедалі більшу роль відіграватиме рівень свідомості, культури, громадянської відповідальності радянських людей. Виховувати в людині спрямованість до високих суспільних цілей, ідейну переконаність, справді творче ставлення до праці — це одне з найбільш першорядних завдань. Тут проходить дуже важливий фронт боротьби за комунізм, і від наших перемог на цьому фронті дедалі більше залежатиме і хід економічного будівництва, і соціально-політичний розвиток країни»²³. Тому дальший розвиток соціалістичного способу життя передбачає зростання соціалістичної свідомості, вдосконалення процесу комуністичного виховання трудящих.

²³ Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства.— К.: Політвидав України, 1977, с. 14—15.

В зв'язку з цим великого значення набуває впровадження в життя комплексного підходу до виховання, що був розроблений XXV з'їздом КПРС. Цей підхід характеризується єдністю ідейно-політичного, трудового і морального виховання. Він потребує координації організаційних заходів, врахування впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів, застосування різноманітних форм і способів виховного впливу на особу.

Комплексний підхід до виховання дозволяє провадити цілеспрямовану роботу в галузі формування цілісної системи властивостей і якостей особи, які відповідають комуністичному ідеалові. Комплексне виховання — це шлях, який веде до формування всебічно розвинутої, гармонійної, цілісної особи.

Соціалістичний спосіб життя дедалі більше стає регульованим явищем. Планове начало закономірно поширюється на всі сторони суспільного життя. Комплексний підхід до виховання нової людини забезпечує цілеспрямоване виховання особи у колективі, в сім'ї, за місцем проживання. Перед трудовими колективами, їх партійними організаціями і господарськими керівниками поставлене чітке завдання добиватися єдності виховного впливу на особу як ідейно-політичної, так і господарської, виробничої діяльності. У постанові ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» наголошується: «Забезпечити високий рівень ідейно-виховної роботи в кожній партійній організації, кожному колективі. Створювати атмосферу принципівості, товариської вимогливості й уваги до кожної людини, знаходити шлях до її розуму й серця. Підвищувати відповідальність керівних кадрів за виховні наслідки господарської діяльності. Первинні партійні організації, партійні групи повинні бути центрами повсякденної ідейно-виховної діяльності, згуртовувати колектив, уміло вести індивідуальну роботу з людьми, стимулювати їх соціальну і трудову активність, підвищувати культуру праці й побуту, розвивати почуття нового»²⁴.

Отже, у кожній сфері життєдіяльності особи у розвинутому соціалістичному суспільстві складаються умови, що розширюють діапазон виборів можливих змістовних способів діяльності і поведінки. Розвинене, гуманне, багате соціальне середовище є тим ґрунтом, на якому реалізуються різноманітні стилі життя особи. Стильова різноманітність життя зумовлюється також розвинутою, духовно піднесеною, культурно багатою свідомістю індивіда, суб'єктивною мірою його свободи. Єдність цих об'єктивних і суб'єктивних умов забезпечує дійсну реалізацію багатоманітних стилів життя. Відсутність однієї з них може призвести до банальної одноманітності, тривіального повторення зразків поведінки. За браку об'єктивних соціальних умов — спричинювати безвідповідальний егоїстичний активізм, за нерозвиненості особи, бідності ідеалів, цілей, потреб і інтересів, неспроможності осмислити можливі варіанти вибору — пристосовництво, конформізм.

Розширення можливостей вибору соціальної поведінки особи в усіх сферах суспільного життя приводить до зростання відповідальності особи за структуру, зміст і характер своєї життєдіяльності. Це означає, що рішення, які вона приймає, її соціальна поведінка дедалі більше регулюються нею самою згідно з її потребами, інтересами, нахилами, ціннісними орієнтаціями, ідеалами, смаками та ін. Уже сьогодні від самої людини значною мірою залежить, наскільки гармонійно в її життєдіяльності співвідносяться громадсько-політична робота і побутова

²⁴ Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Пост. ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року]. К.: Політвидав України, 1979, с. 11.

діяльність, споживна і творча діяльність, інтелектуальна і фізична активність.

Отже, вирівнювання соціальних умов життєдіяльності особи зумовлює становлення гомогенного способу життя, тобто єдності, спільності форм і способів життєдіяльності людей, яка забезпечується повною соціальною рівністю всіх членів суспільства, єдиним світоглядом, ідеологією, ієрархією цінностей, додержанням комуністичних норм і принципів поведінки всіма членами суспільства. Тут, природно, виникає повторюваність, схожість способів і форм життєдіяльності в головних, визначальних, суттєвих соціальних характеристиках. Проте, гомогенність способу життя не має нічого спільного із переважанням стереотипів соціальної діяльності, казарменою одноманітністю поведінки особи, стандартизацією індивідуальних способів життя.

Соціальна єдність способу життя полягає у збігу основних напрямів, тенденцій і принципів життєдіяльності людей. Ці напрями охоплюють увесь спектр видів діяльності, без яких неможливий різнобічний розвиток особи. У рамках широких соціальних можливостей для вибору форм і способів життєдіяльності задовольняються неповторні потреби і інтереси, індивідуальні смаки і запити, нахили і здібності людини. В цих умовах відбувається реалізація комуністичного ідеалу: «Вільний розвиток кожного є умова вільного розвитку всіх».

Дальший розвиток соціалістичного способу життя передбачає всебічне виявлення творчого потенціалу особи в усіх сферах її життєдіяльності. Вирішальною ділянкою, яка потребує повної реалізації творчих здатностей особи, є виробництво. Партія націлює енергію трудящих на підвищення ефективності і якості продукції, залучає їх до все ширшої участі в управлінні виробництвом. Нове підвищення політичної і трудової активності радянських людей викликала постанова червеного Пленуму ЦК КПРС про скликання XXVI з'їзду партії. Підготовка до чергового з'їзду, розгортання соціалістичного змагання і виконання передз'їздівських зобов'язань є важливим кроком у дальшому розвитку всіх компонентів соціалістичного способу життя.

* * *

В нашій країні сформувалася єдиний соціалістичний образ життя. Його подальше всестороннє розвиток здійснюється на основі посилення соціальної єдності суспільства, що сприяє становленню єдиного образу життя всіх радянських людей. Це є необхідною умовою для розвитку різноманітності стилів життя, являється важливим умовою формування всесторонньо розвитої, цілісної, гармонічної людини.

Образ життя людини розглядається в статті як цілісна система його життєдіяльності, обумовлена рівнем розвитку виробничих сил, суспільних відносин і відповідним характером суспільного свідомості. Виходячи з цього, стиль життя визначається через форми і способи життєдіяльності, можливі в межах даного образу життя, самостійно вибрані людиною на основі її потребностей, інтересів, ціннісних орієнтацій, смаків і т. п.

В умовах розвитку соціалістичного суспільства во всіх сферах життєдіяльності людини прослідковуються тенденції, що ведуть до розширення діапазону вибору форм і способів діяльності і поведінки. В статті розглядаються деякі процеси, що сприяють проявленню різноманітних стилів життя людини, — на виробництві (посилення творчого початку в праці, участь в управлінні виробництвом), розвитку соціалістичного змагання, винахідництва і раціоналізації і т. д.), в суспільно-політичній сфері життєдіяльності, в вільний час роботи.

ВСЕСОЮЗНИЙ СИМПОЗИУМ «СВІТОГЛЯДНИЙ АСПЕКТ ЗАКОНІВ
І КАТЕГОРІЙ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ»

В. О. БОСЕНКО

ПРО СВІТОГЛЯДНИЙ І МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ПРИНЦИПІВ І КАТЕГОРІЙ ДІАЛЕКТИКИ

Принципи і категорії матеріалістичної діалектики стають предметом особливої уваги філософів. І це зрозуміло, якщо врахувати їх велике світоглядне і методологічне значення.

Нині стає дедалі очевиднішим, що методологічні функції принципів і категорій полягають не в прикладанні їх до явищ природи, форм буття, не у вишукуванні у навколишньому світі діалектико-подібних явищ, картин і підведенні останніх під ці принципи і категорії. Адже «підведення великої кількості випадків під загальний принцип не є діалектика»¹, а є те, що В. І. Ленін називає неправильним застосуванням діалектики. У «Філософських зошитах» В. І. Ленін критикує Ф. Лас-салья саме за те, що він, як і Гегель, виходить з принципу руху, а не з аналізу дійсного руху і виведення з нього понять і принципів. (У Лас-салья принципи, поняття, категорії постають як самостійні сутності).

В. І. Ленін недаремно застерігав проти опошлення істини, можливого навіть в разі визнання всіма принципу розвитку. Варто випустити з уваги попередження Ф. Енгельса про те, що принципи мають бути наприкінці, а не на початку дослідження, що «принципи — не вихідний пункт дослідження»², і ми одержимо ідеалізм. Будь-яке перебільшення цієї сходинки пізнання, абсолютизація, розбухання її призводить до містифікації. Тому В. І. Ленін, прочитавши в статті Деборіна «Діалектичний матеріалізм» про те, що «зовнішній світ становить також і принцип закономірності», зауважує на полях: «незграбне і безглузде слово!»³.

Нерідко принципи, поняття, категорії розглядають як самоціль, як єдиний предмет діалектичного дослідження. Можна навіть натрапити на думку, нібито взагалі діалектика — це наука про категорії і принципи, про систему категорій. Звичайно, з'ясування природи понять, принципів та ін. є істотною передумовою діалектичного способу пізнання, але лише передумовою. Предмет цього дослідження — реальний рух (певні конкретні форми руху). Здійснити заглиблення від зовнішнього руху до внутрішнього, необхідного, саморуху (розвитку) і його законів, безумовно, неможливо без теоретичного мислення, без мистецтва оперування поняттями, принципами, категоріями (але тільки з а д о п о м о г о ю мислительних форм не підмінюючи при цьому аналіз реальної об'єктивної дійсності аналізом цих форм самих по собі). Мета пізнання — одержання істини (об'єктивної і конкретної), а не переключення, зісковзування на пізнання засобів такого одержання. Саме проти

¹ Див.: Ленин В. И. Конспект переписки К. Маркса и Ф. Энгельса 1844—1883 гг.— М.: Политиздат, 1968, с. 298.

² Энгельс Ф. Анти-Дюринг.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 34.

³ Ленин В. И. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 506.

цього застерігає К. Маркс, вказуючи на те, що у Прудона, наприклад, розв'язання соціальних проблем полягає «не в суспільному діянні, а в діалектичних круговоротах, які відбуваються в його голові. Оскільки для нього категорії є рушійними силами, то нема чого змінювати практичне життя для того, щоб змінити категорії»⁴ «Зовсім навпаки»,—наголошує К. Маркс. І в цьому «навпаки» міститься глибокий гносеологічний, оністично-матеріалістичний зміст, який стосується суті діалектико-матеріалістичного підходу до проблеми категорій (коли матеріалізм «доводиться» до історичного матеріалізму). Вищенаведене ж перевертання походить від нерозуміння суспільної (в кінцевому підсумку предметно-практичної) природи категорій і того матеріалістичного положення, що «люди, які виробляють суспільні відносини відповідно до свого матеріального виробництва, створюють так само й *ідеї* і *категорії*, тобто абстраговані, ідеальні вирази цих самих суспільних відносин»⁵.

Не з'ясовуючи поки що, як саме здійснюється вичленення цих ідеальних виразів, зауважимо, що саме нерозуміння того, що вони — категорії, принципи і т. ін.—зобов'язані своєю природою суспільним відносинам (саме суспільним і саме відносинам, як це впливає з історичного матеріалізму, що долає обмеженість натуралістичного матеріалізму) породжує вищезгадане перекручене (поставлене на голову) уявлення, до того ж однакове, і в ідеалізмі, і в споглядальному, антропологічному, механістичному матеріалізмі. «Так,—писав Ф. Енгельс,—буває завжди, коли «свідомість», «мислення», приймають цілком натуралістично, просто як щось дане, яке наперед протиставиться буттю, природі»⁶. Не випадково, що і Логіці (з великої літери) відвертого ідеаліста Гегеля, і «світовій схематиці» вульгарного матеріаліста Дюрінга притаманний забобонний пересуд, ніби логічні категорії ведуть десь таємниче існування до світу і поза світом, до якого вони повинні «застосовуватися»⁷. До речі, таке відчуження цих форм (як і нерозуміння самих його причин) немінуче саме через нерозуміння їх виключно суспільної природи і залежності від характеру суспільних відносин, саморозірваність яких, наприклад, з необхідністю породжує зовнішнє протиставлення матерії і духу, а також — претензії останнього на значення «самостійної сутності» та зовнішнє прикладання його форм до матеріальної дійсності. Внаслідок цього «ми маємо,—продовжує Ф. Енгельс,—у обох застосування цих схем — відповідно, логічних категорій — до природи, що дає філософію природи (порівняй сучасну так звану «філософію природознавства.—*Авт.*)... застосування їх до людства — те, що Гегель називає філософією духу». Отже, «принципи не прикладаються до природи і людської історії, а абстрагуються з них...—зауважує Ф. Енгельс.—Такий є єдино матеріалістичний погляд на предмет...»⁸. В протилежному разі виходить, нібито природу і людство «приспосовують» до принципів. І таке неодмінно трапляється тоді, коли аналіз дійсності підмінюється аналізом понять, категорій, принципів і правил їх побудови. Тут фактично «відображення приймається за відображуваний об'єкт»⁹. Претензія на самостійне існування і розвиток мислительних форм є одним із тих «уламків», за визна-

⁴ Маркс К. Лист П. В. Анненкову, 28 груд. 1846 р.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 395.

⁵ Там же, с. 394.

⁶ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг, с. 34.

⁷ Див.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг, с. 138.

⁸ Там же, с. 34.

⁹ Там же, с. 349.

ченням В. І. Леніна, складної спіралевидної лінії пізнання, який, будучи перетвореним в самостійне ціле, в пряму лінію, виростає у відповідну філософську систему (наприклад, логічний позитивізм).

Діалектичний матеріаліст і в з'ясуванні природи загальних понять, принципів і категорій не може не виходити з аналізу реальних конкретних форм руху і їх перетворень (крім яких, за Ф. Енгельсом, в світі нічого іншого немає і пізнавати більше нічого). Проте не будь-яка форма буття підходить для цього, а тільки та, що є окремою, конкретною, кінцевою формою руху і її запереченням — водночас і в тому ж самому відношенні, є також і загальним, безкінечним, необхідним рухом матерії та ін.

Саме такою є найвища — суспільна форма руху, яка включає в себе і знімає в собі всі попередні форми руху. Функціонування її полягає в постійному перетворенні всіх форм руху в себе і однієї в одну, відтворенні всіх форм руху і їх перетворень (кожної і всіх їх у внутрішньому зв'язку, аж до єдиного світового зв'язку). І здійснюється це в процесі суспільного виробництва, в предметно-практичній, революційно-перетворювальній суспільній діяльності людства.

Не спиняючись докладно на цьому питанні, слід, однак, звернути увагу на те, що особливість суспільної форми руху полягає передусім у практичному відтворенні всіх форм руху і створенні нових форм відповідно до людських потреб і цілей, у тому, що речі, предмети людської культури вступають у такі особливі (притаманні тільки суспільному рухові) відношення, що вони можуть репрезентувати одне одне у формі, яка не виражає природних, фізичних властивостей їх, будови. Саме це є істотним моментом формування ідеального («відтворення відтворення») безпосередньою умовою формування категорій і разом з цим форм їх вираження (форма форми), власне мислительних форм.

Те, що зветься категоріями, — це абстраговані (рос. — отвлеченные — Авт.) «...ідеальні вирази... суспільних відносин»¹⁰. В суспільних відносинах міститься не тільки розгадка природи категорій (їх народження і життя), але й те, як виникає сама потреба в такому (необхідному, невідворотному) народженні.

Зрозуміло, що такі ідеальні утворення не мають власного розвитку, власної історії, їх живе життя — в суспільному чуттєво-практичному житті людства. Головним і визначальним (стрижневим, рушійним) тут є те, що завжди виступає головним і визначальним в усій сукупності суспільних відносин, — виробничі відносини. Можна сказати, що спосіб суспільного виробництва і його висхідні ступені розвитку в кінцевому підсумку визначають «спосіб виробництва» категорій (і об'єктивні тенденції їх розвитку).

Строго кажучи, категорії — не просто форми мислення. Вони дітище не мислення, а насамперед людської (суспільної) діяльності, форми, ступені виділення людини (людства) з природи, тобто ступені, східці перетворення природного в людське, а саме в сукупність всіх суспільних відносин (те, що робить людину людиною).

Відповідно, для кожного індивіда ці форми людської діяльності і освоєння дійсності, що сформовані усупільненим людством і існують незалежно від волі окремих людей, виступають у всій своїй сукупності як форми присвоєння людської сутності (суспільності). Не випадково, серед галузей знання, «з яких повинна скластися теорія пізнання і діалектика»¹¹, В. І. Ленін називав історію розумового розвитку дитини.

¹⁰ Маркс К. Лист П. В. Анненкову. — Там же, с. 394.

¹¹ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 296.

Зауважимо, що дитина тут становить інтерес не в біологічному розвитку, в якому фактично нема ніякої психології людини, а тим, як саме формується людськість (суспільність) такого претендента на статус людини і як мірою присвоєння суспільного природне перетворюється в людське. Навіть органи чуттів у людини, і тим більше, орган мислення — мозок, формуються через присвоєння суспільного і перетворення суспільного в особисте.

Кожна окрема людина не створює сама категорії і тим більше не вигадує їх. Вона прилучається, правильніше, її прилучають з найперших днів народження до активної дії, спрямованої на перетворення дійсності згідно з суспільними цілями, відповідно до існуючих суспільних відносин і виробленої у суспільненні людством системи категоріальних форм. Йдеться не про пізнання, осмислення категорій та відповідних їм понять, а передусім про практичне прилучення до людських справ за людськими, суспільними потребами, і отже, про відтворення своєї діяльності категоріально, тобто про те, що своєю діяльністю і відношеннями люди відтворюють загальносуспільно-людську діяльність, способи цієї діяльності, ті відносини, в яких вона відбувається.

Розглядаючи формування та розвиток категорій, звернемо увагу й на таке: якщо суть природи категорій полягає в суспільній формі руху (суспільних відносинах), то й відповідь на питання про розвиток самих категорій (кожної і всіх в єдиній системі) треба шукати в розвитку суспільних відносин. Одна справа, наприклад, суспільно-перетворювальна діяльність селянина як сукупності феодальних відносин, відносин общинного землевласництва. Звичайно, ці суспільні відносини викликають до життя категорію загального і дають їй об'єктивний зміст (а правильніше, реальне узагальнення формує відповідне ідеальне їх виділення). Як відзначав К. Маркс, здивувався б старий Гегель, дізнавшись, що категорія «загальне» походить від загального (общинного) землеволодіння, тобто від матеріального, суспільного у діяльності, виробництва, відносинах.

Зовсім інша річ, безпосередньо суспільний характер комуністичної праці, вільної діяльності як самодіяльності. Тут — та сама за зовнішньою формою категорія, але ж зовсім іншого рівня змістового наповнення. Іншому рівневі розвинутої суспільності самих відносин відповідає інший рівень усупільненості категорії.

Одна справа — побутові відносини на рівні ремісничої діяльності в чотирьох стінах домашнього побуту, або часткова діяльність часткового робітника, безпосереднього агента часткового знаряддя праці, виробництва, праця і взаємозв'язок якого з дійсністю (теж частковою, що спричинене слабо розвинутими знаряддями виробництвом, де панує поділ праці і т. д.) опосередковуються частковими знаряддями — модифікованими предметами природи. Отже, логіці справи, сформованій на основі такого способу виробництва, може відповідати такий спосіб мислення, така логіка, яку Ф. Енгельс називає «логікою домашнього побуту, домашнього вжитку, дрібної торгівлі в науці» і т. ін. І зовсім інша річ — практична участь мас в революційному русі, у боротьбі, здійснюваній з позицій революційного класу і за його класовими інтересами, боротьбі, яка приводить до розв'язання суспільних суперечностей революційним шляхом, через доведення класової боротьби до політичної її форми, потім до захоплення влади, встановлення диктатури пролетаріату і побудови безкласового суспільства. Такому способу життєдіяльності, боротьбі, живому життю суперечностей, доведенню їх до розв'язання відповідає тільки діалектичний спосіб мислення, діалектична логіка.

Будучи передусім формами діяльності, «логіки справи» усупільненого людства, власне мислительними формами, логікою мислення категорії стають немовби потім (дещо з запізненням). При всьому цьому їх об'єктивне живе життя відбувається зовні цієї своєї зовнішньої форми (форми форми), яка, як відомо, власного розвитку не має. Не форма наповнюється змістом (ззовні), а зміст оформлюється. Відповідно слід ставити питання не про те, що відповідає даній категоріальній мислительній формі в дійсності, а, навпаки, чому вона відповідає. Отже, ідеальними «вилученнями» категорії є не тому, що вони — мислені форми, вони тому стають мисленими формами, що є ідеальними. Тобто, в своїй ідеальності вони не мислені абстракції не просто форми людського розуму, а передусім форми реальних суспільних відносин.

Отже, в живому суспільному житті, а не в «мертвих кістках скелету» (за висловом Гегеля), якими є зовнішні форми мислення, суть природи логічного. Самі «кістки» нежиттєві. Їх життя — в іманентній людській діяльності. Те, що зветься «логічним», не зводиться до форм мислення.

Категорії є цілком суспільними. Причому, не такими, що до них звертаються, удаються, вживають, використовують як якісь зовнішні знаряддя. Вони «служать людям на практиці... в створенні думок і в обміні ними»¹². (Якщо взагалі можна говорити про «службу» того, що не зовнішнє щодо нас, а таке, «що ми самі є ним»). Тут ситуація аналогічна тому, як недоцільно говорити про «службу» рук чи інших органів людського тіла або про «службу» почуттів і т. ін., які звичайно є суспільними органами суспільного тіла людини (як сукупності суспільних відносин). «І про форми думки... — підкреслює В. І. Ленін, — не можна сказати, що вони нам служать, бо вони проходять «через усі наші уявлення», вони є «загальне як таке»¹³. В. І. Ленін наголошує, що «категорії мислення не помічник людини, а вираз закономірності і природи і людини»¹⁴. Мислительні, логічні форми — це не «зовнішні форми», «засоби»... для користування», «посібники» людини, вони — форми живого змісту, «зв'язані нерозривно з змістом»,¹⁵ «своє інше» змісту, а не щось таке, що має самостійну сутність.

Якщо при цьому мати на увазі, що живе життя змісту — в суспільній людській практиці, то і логіка є вчення не про зовнішні форми мислення, а про закони розвитку «всіх матеріальних, природних і духовних речей, тобто розвитку всього конкретного змісту світу і пізнання його...»¹⁶. Отже, не можна розглядати категорії еkleктично, як рядоположення: і форми діяльності, і форми мислення. Такий еkleктизм — від неправильного підходу і застосування формального методу в аналізі, коли дослідження відштовхується від понять і їхніх визначень, зіставлень, виявлення схожого і відмінного «всутностях», що розглядаються одна поряд з одною. Категорії потрібно «схоплювати» в розвитку, процесі, сходженні, з включенням гносеологічного відношення як тенденції руху, тяжіння від буття до мислення, а не урівнювати те й інше, констатуючи взаємовплив і взаємозв'язок між такими рівнозначними, співіснуючими сторонами. При цьому не слід випускати з уваги «субстанціональний зміст» «духовних речей». Субстанціональним же змістом категорій (ідеального вираження форм діяльності, суспільних відносин) є те, що добуте з «безконечної маси» «частковостей зовніш-

¹² Там же, с. 78.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, с. 79.

¹⁵ Там же, с. 80.

¹⁶ Там же.

нього життя і діяльності»¹⁷, форма мислення — це вторинне, це наступний ступінь, момент розвитку; «своє інше» форми діяльності, з необхідністю породжуване останньою: з неї і для неї.

Важливою стороною розуміння суспільної сутності категорій є з'ясування «механізму узагальнення» в самій природі формування категоріальності. Зрозуміло, що це справа практики в її діалектико-матеріалістичному розумінні (коли практика постає як революційне перетворення самої суспільної форми руху). Це і є вищим «інтегратором» у формуванні категорій.

Саме ця суспільна революційна практика насамперед має ввійти у повне визначення предмета «і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібно людині...»¹⁸. Така вимога діалектичної логіки. Лише на цій основі стає зрозумілим суспільно-історичне походження категорій.

* * *

Раскрытие мировоззренческого и методологического содержания принципов и категорий материалистической диалектики предполагает осмысление их природы — генезиса и функционирования — в контексте развития обобществленной человеческой деятельности и соответствующих ее формам производственных, и шире — общественных — отношений. С этой точки зрения, принципы и категории предстают не просто как формы мышления, а как ступени выделения человека (человечества) из природы (формы превращения естественного в человеческое, а именно — в совокупность всех общественных отношений). Такое понимание этих форм мышления стало возможным лишь на основе «доведения» материализма до исторического материализма и преодоления на этом фундаменте истолкования категорий как в созерцательном, антропологическом материализме, так и в различных формах идеализма.

К. АБИШЕВ

ПРЕДМЕТНІСТЬ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН І КАТЕГОРІЇ МИСЛЕННЯ

У марксистсько-ленінській філософії проблема мислення розглядається у контексті суспільно-історичної практики. Введення практики як основи і критерію пізнавальної діяльності значно розширило межі розгляду мислення, визначило соціально-практичні і культурно-історичні детермінанти його протікання. На противагу метафізичним і ідеалістичним концепціям, які виходили з абсолютного протиставлення мислення практичному освоєнню людиною світу, марксизм-ленінізм виявив органічний зв'язок між ними. Це стало можливим лише на основі діалектико-матеріалістичного розуміння сутності людини. Розгляд сутності людини як сукупності всіх суспільних відносин, а її активного відношення до дійсності у формі чуттєво-предметної діяльності сприяв істотному переосмисленню проблеми адекватності відображення дійсності у мисленні. «Питання про те, — зазначив К. Маркс у «Тезах про Фейербаха», — чи має людське мислення предметну істинність, — зовсім

¹⁷ Там же, с. 78.

¹⁸ Ленін В. І. Ще раз про профспілки. — Повне збір. творів, т. 42, с. 280.

не питання теорії, а *практичне* питання»¹. Це «перенесення», на перший погляд, суто гносеологічної, теоретичної проблематики у площину практичного її розгляду становило революційний переворот у поглядах на природу мислення та його формоутворень, націлило на з'ясування механізмів його походження в процесі онто- і філогенезу, опосередкованого матеріально-практичною діяльністю людини, з одного боку, і функціонуванням у предметних структурах діяльності і спілкування, з другого. За такого підходу дослідження адекватності відображення предметних «зрізів» дійсності у мисленні потребувало «включення» останнього в історично детерміновану систему теоретичної діяльності суспільства, а самої теоретичної діяльності, як певного виду духовного виробництва, у контекст суспільно-історичної практики.

Виявлення опосередковуючих ланок «збігу» мислення і буття, свідомості і предмета сприяло подоланню відриву мислення від його суб'єкта, а останнього — від сукупності тих об'єктивних матеріальних передумов його теоретичної діяльності, що кінець кінцем визначаються предметними вимірами діяльності практичної, певною системою суспільних відносин. Тому подальший аналіз предметної істинності мислення потребує, на наш погляд, вивчення як специфіки відображення дійсності мисленням на різних рівнях теоретичної діяльності людини, так і особливостей трансформації матеріальної дійсності в процесі її практичного освоєння у своєрідний предметний, соціально зумовлений фон, що детермінує розумові процеси. Тут, насамперед, важливо простежити механізми переходу від предметних вимірів практичної діяльності людини до предметних рівнів суспільних відносин, які, з одного боку, визначають особливості її протікання, а з другого конститууються саме у ході чуттєвої, предметно-практичної діяльності.

У розв'язанні цієї проблеми вирішальне значення має інтерпретація К. Марксом предмета мислення на основі діяльнісного трактування такого специфічного виду предметності, як соціальна предметність. К. Маркс виходить з предметності як визначального виміру самої людини. «Предметна істота діє предметно, і вона не діяла б предметно, якби предметне не містилося в її істотному визначенні»². З цього погляду, «в міру того як предметна дійсність всюди в суспільстві стає для людини дійсністю людських сутнісних сил, людською дійсністю, отже, дійсністю її *власних* сутнісних сил, усі *предмети* стають для неї *опредмечуванням* самої себе, утвердженням і здійсненням її індивідуальності, її предметами, а це значить, що предмет стає *нею самою*»³. У процесі діяльності предмет постає як момент діяльності суб'єкта. Опредмечена праця знову виступає як момент живої праці, як відношення живої праці до самої себе в предметному матеріалі, як *предметність* живої праці, як її засіб і об'єкт⁴. Ці положення К. Маркса потрібно, на нашу думку, покласти в основу аналізу проблеми предметності суспільних відносин і категорій мислення. В. І. Ленін у «Філософських зошитах», спинившись на міркуванні К. Маркса про предметне буття людини і зумовлене ним ставлення до іншої людини (суспільне ставлення людини до людини), зазначив: «Це місце надзвичайно характерне, бо показує, як Маркс підходить до основної ідеї всієї своєї «системи»... до ідеї суспільних відносин виробництва»⁵. Про-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1.

² Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 587.

³ Там же, с. 551.

⁴ Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 гг.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 324.

⁵ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 15.

тиставляючи марксистський підхід до вивчення суспільних відносин суб'єктивно-ідеалістичному, властивому народникам, він неодноразово підкреслював, що, «досліджуючи дійсні суспільні відносини і їх дійсний розвиток, я досліджую саме продукт діяльності живих осіб», що кожна «система виробничих відносин є, за теорією Маркса, особливий соціальний організм, що має особливі закони свого зародження, функціонування і переходу до вищої форми, перетворення в інший соціальний організм»⁶.

Таке розуміння суспільних відносин дає змогу розкрити з наукових позицій (а це можливо, за В. І. Леніним, на основі застосування в соціальній теорії об'єктивного, загальнонаукового «критерію повторюваності») закономірності їх формування і функціонування в аспекті чуттєво-предметної, практичної діяльності індивіда, асоційованого в певній формі колективності.

Природа суспільних, головним чином виробничих відносин, їх генезис і відношення до предметного змісту практики поки що як слід не з'ясовані. Дослідження цієї проблеми полягає, зокрема, у вивченні таких питань: як виражають виробничі і відповідні їм суспільні відносини, що виступають як відносини людей одних до одних, той об'єктивний зміст матеріального світу, який освоюється людьми в процесі виробництва власних умов існування; як виражають вони закони і способи формування речей, речову, взагалі предметну змістовність соціальних структур, які людина перетворює на свій власний зміст і спосіб діяльності? Розв'язання цих питань, безперечно, пов'язане з розумінням природи філософських узагальнень, категорій мислення.

К. Маркс розкрив генетичний зв'язок між зміною продуктивних сил і зміною виробничих відносин, а слідом за ними і всіх суспільних відносин. З цього погляду суспільні відносини немовби синтезують у собі об'єктивний зміст усього того, що освоєно людиною і суспільством, надають йому певного смислу і значення. Йдеться про те, що кожний новий «шар» дійсності, який відкриває суспільно-історична практика, виступає водночас і як формоутворення людини, її відношення до самої себе й інших індивідів. К. Маркс зазначає, що, першою великою продуктивною силою є сама община⁷. Саме цей, історично перший вихідний збіг продуктивних сил і виробничих відносин свідчить про своєрідну синтезуючу функцію суспільних відносин. Первісний спосіб освоєння людиною зовнішніх природних сил виходить з цілісності предметного змісту діяльності і відносин індивідів. Головною продуктивною силою, тобто освоєним людиною предметним змістом матеріальної дійсності, тут були самі індивіди і їх ще по суті стадна спільність. На відміну від складних організмів, де відносини між біологічними особинами зумовлюються особливостями їх тілесної структури, людська спільність має за основу суто суспільну організацію, яка не може передаватися від покоління до покоління як біологічна спадковість. Індивіди «зрошені» в такому «організмі» насамперед соціально, хоча тут є ще й певні, суто природні (біологічні) зв'язки між ними. В історично першій формі власності практично освоєний предметний зміст (стадна організація як продуктивна сила) дістає своє пряме вираження. «Власність», — писав К. Маркс, — означає, отже, спочатку (і такою вона є в її азійській, слов'янській, античній, германській формах) відношення трудящого (виробляючого або себе відтворюючого) суб'єкта до умов

⁶ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве. — Там же, т. 1, с. 398—399.

⁷ Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 гг., с. 485.

свого виробництва або відтворення як до своїх власних. Тому, залежно від умов цього виробництва вона буде набирати різних форм. Метою самого виробництва є відтворення виробника в цих об'єктивних умовах його існування і разом з ними. Це відношення індивіда до умов праці як до своєї власності (не через те, що вони результат праці, а через те, що вони є передумовою праці, тобто виробництва) передбачає певне існування індивіда як члена племінного або общинного колективу (власністю якого він сам певною мірою є).

За рабства, за кріпосницької залежності і т. д. сам працівник виступає як одна із природних умов виробництва, що слугують деякому третьому індивідові або общині (це не стосується, наприклад, Сходу за існуючого там поголовного рабства; це так *тільки* з погляду європейського); власність тут, отже, вже не є відношення особисто трудящого індивіда до об'єктивних умов праці. Рабство, кріпосна залежність і т. д. завжди є вторинними формами... незважаючи на те, що вони необхідний і послідовний результат власності, заснованої на общинному устрої і на праці в умовах цього устрою»⁸.

Отже, згідно з К. Марксом, первісна родова спаяність індивідів засновується на нерозвинутості продуктивних сил. Проте це положення конкретно не пояснює, яка саме предметно освоєна об'єктивно-матеріальна сила лягла в основу цієї початкової суспільної форми. У своїй нерозвинутій і «абстрактній» формі предметний зміст цієї сили виконує водночас дві функції — продуктивної сили і виробничих відносин, тобто функції засобу практичного освоєння дійсності та функції взаємного зв'язку дій, що виконуються індивідами в процесі їх життєдіяльності. Тому у первісному суспільстві відношення общини до землі, до природних умов як до своєї власності і є саме практичне використання цієї землі, її діяльність щодо привласнення дарів цієї землі (тут — діяльність щодо природи і відношення до неї як до власності збігаються). Суспільні відносини в цьому розумінні є притаманним даному рівню практичного освоєння дійсності способом діяльності, який знімає в соціальній формі зміст відкритої ним об'єктивної сили.

Тільки на стадії зрілого капіталізму виявляється відособлене в самостійну сферу, відчужене від індивідів і розвинуте у розгалужену систему існування суспільних відносин. Природно, що в такій розвинутій формі їх первісний предметний зміст «стирається», заміщується іншими предметними рівнями практично освоєної дійсності. В суспільних відносинах цей перетворений зміст дедалі більше набуває загального характеру, причому це зростання загальності є, насамперед, якісним, а не кількісним. Слід відзначити, що кожна суспільно-економічна формація є якісним ступенем у розвитку загальності і надає їй певної конкретної форми. Проте ця форма загальності завжди існує як особливе відношення. Це відношення на кожному історичному етапі виступає як загальне соціально-практично зумовлене і культурно-історично детерміноване відношення людини до світу, що докорінно змінює свій зміст з переходом від однієї суспільно-економічної формації до іншої.

За такого підходу до природи суспільних відносин змінюється зовнішнє утилітарне тлумачення їх ролі як тільки координуючих і субординуючих зв'язків.

Суспільні відносини, вбираючи предметні зрізи дійсності, які трансформовані у способи і закони формування речей у процесі становлення продуктивних сил і відповідних їм виробничих відносин, перетворюються на все більш загальні соціально-предметні детермінанти

⁸ Там же, с. 485—486.

людської життєдіяльності. Вони трансформують конечну і обмежену соціальну предметність виробничих відносин у загальну для даної історичної епохи соціальну форму розвитку. Остання, дедалі звільняючись від тілесного або речового зрощення, набуває характеру своєрідного принципу організації людських відносин, формування речей і самої людини, її потреб, мотивів, цілей і здібностей.

Соціальна форма є також принципом формування суб'єкта духовного виробництва і продуктів цього виробництва. «Чуттєво-надчуттєву» ідеальну форму буття останніх можна розглядати як новий рівень розвитку предметного змісту об'єктивної реальності, а також загальності соціального. Це виявляється, насамперед, у таких «продуктах» духовного виробництва, як категорії мислення.

Мислення, відтворюючи і розвиваючи систему суспільних відносин, фіксує і розвиває через неї і загальний (предметний за своїм походженням) об'єктивний зміст процесів людської предметно-практичної цілепокладальної діяльності. Категорії мислення і виражають ці загальні, предметно-практично зумовлені визначеності суспільних відносин і їх конкретно-історичний зміст, що узагальнює відповідний рівень освоєння об'єктивної реальності.

Якщо суспільні відносини розуміти як загальний спосіб діяльності щодо освоєння і практичного перетворення дійсності даної суспільно-економічної формації, то категорії мислення, будучи ідеальною формою предметно-практичної діяльності, постають як загальний спосіб освоєння і перетворення змісту будь-якого можливого об'єкта, виражають і розвивають загальні закономірності його формування. Цим діяльнісним характером пояснюється активність форм і категорій мислення, їх об'єктивна предметна змістовність, зокрема те, що вони, мірою своєї, історично-детермінованої, синтезуючої функції, виявляються адекватними загальним визначеностям усіх об'єктів, які вперше освоюються в практиці та в пізнанні.

Треба зазначити, що загальні визначеності дійсності, перш ніж дістати в мисленні чітку форму категоріального зв'язку (або взагалі логічної необхідності), мають набути яскраво вираженого характеру руху суспільних відносин. Така «вираженість» є не що інше, як достатньо розвинута відособленість, яку неможливо побачити безпосередньо в предметній структурі об'єкта. Наприклад, зміст категорії матерії у значенні об'єктивності тієї реальності, що відкрита суспільною практикою, включає всі рівні її діяльного освоєння і осмислення у різні історичні епохи. Так, для античності одним із вимірів об'єктивності була, мабуть, речовинність, яка розумілася не механістично.

Об'єктивність світу відкривається людиною лише на тому рівні її чуттєво-практичної діяльності, коли вона розпочинає перетворення речей, їх переробку відповідно до своїх потреб і інтересів. Історично це відповідає переходові від збирального і мисливського періоду розвитку людської історії до землеробства і скотарства.

Отже, тільки на рівні діяльності, пов'язаної з систематичним перетворенням або виробленням речей, людина практично відкриває незалежну від неї природу (буття саме по собі). З'ясовуючи цю особливість, Гегель помітив, що тварина ставиться до речей природи як чогось самого по собі незначного, бо, споживаючи, вона лише знищує їх.

Таке відношення людини до світу спостерігається на ранніх етапах історичного розвитку, коли суспільні відносини ще не відокремлені від самого способу матеріального виробництва. Тому не дивно, що навіть у рабовласницькому суспільстві відносини між людьми, між рабовласниками і рабами усвідомлюються як «речові». Людина для цього сус-

пільства — тільки живе «виробляюче», діюче тіло. Самодостатнє існування тілесної стихії неминуче призводить до розуміння матеріальності саме як тілесності.

Про предметну наповненість форм і способів людського освоєння світу тільки тими зрізами матеріальної діяльності, що привласнені людиною у процесі практичної життєдіяльності, свідчить також і розгляд історії мислення. Так, у Платона ідея ще обтяжена речовим змістом. Ідеї в образі сучасної суто логічної абстракції, як це переконливо обґрунтовується О. Ф. Лосевим⁹, Платон не знає. Вона має пластичний характер і виступає лише у вигляді узагальненої речі — це певний смисловий принцип конструювання речі. Тому в самій своїй граничній узагальненості ідея існує як ідеальна річ (як прекрасна скульптура).

Первинні абстракції взагалі виробляються відповідно до способу предметно-практичного формування матеріальних речей. Положення К. Маркса про вилетеність мислення первісних людей у матеріальну діяльність і спілкування дає змогу виявити цю особливість архаїчного мислення: ідеальне — ще «речове» за своїм змістом і тому може існувати і бути реалізоване тільки речовим чином. Ця особливість наочно фіксується у перших натурфілософських концепціях буття. Загальне тут існує як конкретна річ або речі, що переходять в інші речі за допомогою поєднання і розкладу найпростіших елементів. Вода, земля, повітря, вогонь — це не просто певні стихії, а у формі праелементів (з яких складається все суще) — перші практичні абстракції. «Речовий» характер всього сущого накладає свій відбиток і на розуміння ідеального. Свідченням речовинно-матеріального пояснення психічного є те, що в Демокріта воно складається з особливих атомів і що народження ідеального образу розуміється як еманация тонкої зовнішньої оболонки предметів і дія їх на органи чуттів. Це, можна сказати, перший історичний ступінь усвідомлення і відкриття ідеального, свідомості та її продуктів. Перш ніж суспільна свідомість взагалі й філософська зокрема могли зафіксувати щось і зробити його предметом свого освоєння, це щось мало бути не тільки зафіксоване практично, але й перетворене у відповідну суспільно-історичну форму.

Категорії охоплюють загальні відношення як в об'єктивному світі природи, так і в людській діяльності, що відображаються людською свідомістю у вигляді загальних визначеностей суспільних відносин. Ми гадаємо, що така первинна загальна визначеність, як матеріальність усієї дійсності, історично розвивається суспільною практикою на різних її рівнях, зокрема освоюється і перетворюється в матеріальності суспільних виробничих відносин. Кожний історичний рівень розвитку предметно-практичної діяльності виражає і синтезує той чи той аспект матеріальності або об'єктивності.

Скажімо, в античну епоху, як ми зазначали, матеріальність розкривалася здебільшого в аспекті речовості, що розумілася як жива тілесність. У цьому трактуванні матеріальності дістали свій вияв рівень розвитку продуктивних сил античного суспільства і характер відповідних йому суспільних відносин. Саме тому в античній філософії внутрішнє як значущість самодовління цілісної речі (тотожність речового з самим собою, яка виражається у внутрішній організованості, погодженості, гармонії, ритмі, рівновазі та ін.) є своєрідною формою усвідомлення матеріальності світу.

⁹ Лосев А. Ф. История античной эстетики : Софисты. Сократ. Платон.— М. : Высш. школа, 1969.

Тілесність як спосіб осмислення матеріальності і об'єктивності світу виступає в античну епоху специфічним принципом організації суспільного життя індивідів, усвідомлення свого місця і ролі у космосі. Випливаючи з особливостей цілепокладаючої, предметно-практичної діяльності античної людини, тілесність є формою виявлення предметних вимірів саме цієї діяльності, в яких акумульовані, з одного боку, предметний зміст об'єкта і засобів діяльності, а з другого, соціальна предметність суспільних відносин, в системі яких діяльність реалізується. Найбільш досконалою і характерною для античного мислення формою вираження цієї тілесності є, як відзначає О. Ф. Лосев¹⁰, скульптура і так звана скульптурність мислення. Це позначається на усвідомленні і трактуванні суспільних відносин (відношення рабовласника до раба) і, відповідно, соціальної сутності і значущості людини. Функція, яку виконує раб, є суто тілесна функція, виявлення існуючих в ньому природної енергії, сили, можливостей. Людське розглядається як тотожне живій тілесності. Сам рабовласник і всі вільні люди теж у кінцевому підсумку є живими тілами,— активними або пасивними, з більш або менш яскравими виявами життєвих потенцій.

Людська діяльність у ранню добу родових і общинних організацій і навіть в класичний період рабства ще не виявляє ніяких ознак градації суб'єкта і об'єкта. В процесі освоєння речей суб'єкт не тільки як індивід, але і як рід, сім'я і община настільки розчинений в предметі або в умовах діяльності, що не відрізняє себе від них. Сама родова організація побудована на природних відносинах самовідтворення, які виступають і як суспільні відносини. К. Маркс писав, що в усіх формах суспільства, де панує земельна власність, переважають ще відносини, що визначаються природою. У тих же формах суспільства, де панує капітал, переважає елемент, створений суспільством, історією¹¹.

Лише на більш високих стадіях розвитку суспільства, з розрізненням соціального і природного відбувається поступове практичне відмежування матеріального від тілесного. Перш ніж абстракція матеріального у власних своїх вимірах могла бути зафіксована людським мисленням, повинні були виникнути передумови такої її фіксації у предметно-практичній, соціальній за своєю формою життєдіяльності людини. Щоб «вилузити» матеріальність як загальнішу категорію з особливих форм її виявлення, потрібно спочатку на «ділі» відкрити і освоїти її, зробити «практично істинною» формою соціальної дійсності. Для адекватного розуміння матеріального, що, з одного боку, конституює предметність людської діяльності, а з другого будучи ідеальним продуктом осмислення людиною світу, породжується предметно-практичною діяльністю, яка розгортається у певній, історично зумовленій системі соціальних відносин, велике евристичне значення має ідея Ф. Енгельса про ієрархію форм руху матерії. З цього погляду появу суспільства (соціальної форми руху матерії) потрібно розуміти як виникнення загальної, універсальної форми матеріального.

І всяка спроба уявити більш високу, загальну форму матеріального, ніж суспільство, є наслідком інтерпретації соціального лише як однієї з особливих форм руху матерії і незрозуміння того, що це таке особливе, яке вбирає і розвиває в собі всі нижчі форми і рівні матеріальної дійсності, які практично освоюються людиною.

З'ясувати об'єктивні аналоги форм мислення, їх предметний зміст (матеріальний корелят ідеального) можливо лише на основі виявлення

¹⁰ Лосев А. Ф. История античной эстетики (ранняя классика).— М.: Высш. школа, 1963, с. 50.

¹¹ Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— с. 44.

соціально-практичних передумов форм духовного виробництва (в даному разі наукового пізнання), які трансформують природну і соціальну предметність, розчленовують її в розгалуженій системі діяльності і суспільних відносин, в своєрідну предметність ідеального, як моменту цілепокладальної чуттєво-предметної людської діяльності. Категорії, за такого підходу, виступають не тільки як чисті форми мислення, продуковані пізнавальним відношенням одиничного індивіда до дійсності, а, вбираючи весь соціальний зміст форм людської діяльності, постають як форми певних суспільних відносин, предметність яких є передумовою їх змістовості, даної в історичних вимірах практики. Аналізуючи економічні відносини буржуазного суспільства К. Маркс зазначав: «Як взагалі в усякій історичній, соціальній науці, при розвитку економічних категорій треба завжди мати на увазі, що як в дійсності, так і в голові даний суб'єкт — у даному випадку — сучасне буржуазне суспільство — і що тому категорії виражають форми буття, умови існування, часто тільки окремі сторони цього певного суспільства, цього суб'єкта, і що тому воно також і для науки виникає аж ніяк не тільки тоді, коли про нього як *таке* вперше йде мова. Це міркування слід мати на увазі, тому що воно відразу ж дає вирішальні підстави для розчленування предмета»¹².

«Найвні форми буття», «визначення існування» суспільства як суб'єкта, що історично розвивається, тут є не що інше, як суспільні відносини, що виділилися й так чи інакше відособилися. Тому К. Маркс часто називає категоріями буржуазного суспільства «мінову вартість», «капітал», «додаткову вартість», «гроші» та ін. (тобто самі реальні відносини, а не їх мислений образ). Він неодноразово підкреслював, що найзагальніші абстрактні категорії не суть результати того, що ми мислено зіставляючи певний клас явищ, просто відшукали кінець кінцем найзагальніше вираження, яке фіксує найзагальнішу, усім їм притаманну ознаку. Вони виражають форми діяльності (суспільства, класу, індивіда), які виділяються мірою розвитку диференціації цього суб'єкта — суспільства — на конкретних етапах його становлення.

К. Маркс дав блискучий зразок аналізу історичного виникнення категорій «праця взагалі», «мінова вартість», «земельна рента» та ін., де показано, яким чином відбувається утворення загального і конкретно-історичного змісту категорій. Уявлення про працю взагалі є досить давнім, відзначає К. Маркс, але утворення абстрактного поняття праці як найпростішої категорії припадає на період зрілого капіталістичного виробництва, коли існує досить розвинута сукупність конкретних різновидів праці, жоден з яких уже не є панівним. У всіх попередніх способах виробництва один з різновидів праці, скажімо землевласницький, був визначальним і надавав відповідного характеру іншим. Капіталізм поступово перетворює усі різновиди праці у різновид промислової праці. Розвинута система поділу праці за капіталізмом, коли товарний обмін стає всеохоплюючим, приводить до того, що метою виробництва виступає виробництво абстрактного багатства, багатства як такого. Якщо раніше багатство створювалося в тій чи іншій натуральній формі, як речове багатство, то тепер уперше знаходиться неречовинна, нетлінна і в цьому розумінні абсолютна форма багатства. Навіть гроші як опроектована мінова вартість виявляються тісними для плинної динамічної сутності цього багатства. Це багатство — мінова вартість, яка постійно переходить з однієї форми в іншу, стала капі-

¹² Маркс К. Вступ. (З економічних рукописів 1857—1858 років) — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 689.

талом, що може зберегти себе тільки за допомогою безперервного самозростання. Багатство як історично нагромаджена праця в його конкретній формі тут досягає своєї загальності як засіб експлуатації, бо будь-який товар може стати і стає його скороминущою формою існування. Будь-який різновид праці в цьому розумінні є працею, яка виробляє абстрактне багатство, а отже, є «працею взагалі», тільки за таких умов уперше виникає байдужість до визначеності праці.

Однак це лише одна сторона питання. Категорія праці в її загальності утворюється, з другого боку, тим, що лише при розвинутій сукупності різновидів праці виникають умови, які дозволяють індивідам легко переходити від одного різновиду праці до інших, починає зникати те більш раннє зрощення індивіда з відповідною працею, яким характеризується середньовіччя і яке продовжує ще відтворюватися капіталізмом в іншій формі. За цих умов і формується категорія «праця взагалі», яка відображає відносини, що дістали свій найбільш інтенсивний і екстенсивний розвиток і не можуть тепер бути обмежені своїм тільки частковим, тобто особливим змістом.

Ми свідомі того, що пропонований розгляд предметності суспільних відносин і категорій мислення дещо схематичний. Але проблема з'ясування специфіки генезису та буття соціальної предметності, особливо в продуктах духовного виробництва, надзвичайно складна і тому наведений аналіз дає можливість дістати певне уявлення про деякі опосередковуючі ланки перетворення матеріальності об'єктивного світу у предметні передумови і засоби людської діяльності, у своєрідну матеріальність суспільних відносин. Звернення до генезису предметності суспільних відносин, які розглядаються в статті здебільшого в історико-філософському аспекті, дозволяє намітити контури досліджуваної проблеми, ескізно окреслити рівні «входження» об'єктивної матеріальності у певні об'єктивовані, предметні структури суспільної і індивідуальної свідомості і відображуваного ними суспільного буття.

* * *

Исследование предметной истинности мышления предполагает уяснение как специфики отражения действительности на различных уровнях познавательной деятельности человека, так и особенностей трансформации материальной действительности в процессе ее практического освоения в своеобразный, социально обусловленный фон, который детерминирует мыслительные процессы. В последнем случае важно теоретическое осмысление механизмов перехода от предметных измерений практической деятельности к предметным уровням общественных отношений, которые, с одной стороны, определяют ее протекание, а с другой, конституируются именно в ходе чувственной, предметно-практической деятельности. При таком подходе объективные аналоги мышления, их предметное содержание (материальный коррелят идеального) могут быть выявлены лишь на основе изучения социально-практических предпосылок форм духовного производства (в данном случае научного познания), которые расчленяют природную и социальную предметность в системе деятельности и общественных отношений. С этой точки зрения категории предстают как формы определенных общественных отношений, предметность которых является одной из посылок их содержательности, данной в исторических измерениях практики.

Р. ВАЗНЕР (НДР)

ПРО ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДПОСИЛКИ ГЕНЕЗИСУ КОСМОЛОГІЇ .

Творча взаємодія діалектико-матеріалістичної філософії з природничо-науковим знанням є закономірністю наукового пізнання. Чим фундаментальніші проблеми порушує природознавство, тим більше зростає потреба у філософському осмисленні його творчого пошуку та одержаних результатів. Так, уже на рівні розробок теорії гравітації, яка стосується засад самої фізичної науки, звернення до теоретико-пізнавальних питань стає безпосередньою необхідністю.

Ще гостріша потреба філософської рефлексії виявляється в такій науці, як космологія. Йдеться вже не просто про взаємодію філософського та конкретно-наукового знання, а про методологічний і природничий ракурс тієї самої науки, у зв'язку з чим актуалізується питання про те, що таке космологія — натурфілософія чи фізика?

Особливість космології полягає в тому, що предметом її дослідження є світ як ціле. Проте, як відомо, людина здобуває перевірюване на досліді знання тільки про локальні об'єкти. Тому, вивчаючи світ загалом, дослідники мають поширювати на космос закони відомої їм локальної сфери природи.

Прийоми такого поширення становлять принциповий зміст логіко-гносеологічного потенціалу космології і, відповідно, застосовуються в розв'язанні усіх її проблемних ситуацій, незалежно від того, який підхід обирається: чи звичайний — екстраполяційний, чи дедуктивний (в дусі пропозицій, запропонованих наприкінці 40-х років Бонді та Хойлом). Адже предмет дослідження космології — це світ, який не може розглядатися як звичайний фізичний об'єкт, бо він є універсальним індивідуальним та унікальним і, отже, не може вивчатися через порівняння з іншими аналогічними об'єктами. Проте, оскільки гравітаційні рівняння (та інші принципи космології) застосовуються до Всесвіту так само, як до астрофізичної чи земної гравітаційної системи, то у космології не залишається нічого іншого, як порівнювати різні підсистеми Космосу і розглядати їх як якісно відмінні світи. Але тут і виникають філософські питання: якою мірою методологічно виправдані екстраполяційні засади космології і який зміст має поняття світу як цілого?

Як відомо, поняття світу має тривалу історичну еволюцію, в ході якої воно зазнало істотної трансформації. Спочатку, на рівні міфологічної свідомості, картина світу як позначення сукупності всього існуючого ще не існує. Навіть у ранній грецькій античності замість вказівки на світ як ціле люди просто перелічували деякі сфери буття, які, на їхню думку, оточують суб'єкта — землю, тартар, море і небо. Це були чотири суто розмежовані між собою сфери, перехід між якими є можливим, а іноді і зовсім неможливим за нормальних умов.

Складність формування тотального уявлення про єдину систему світобудови полягає в тому, що таке уявлення передбачає здатність людини осмислити все існуюче як взаємопов'язане ціле. Більш того, формування поняття «світ як ціле» потребує переходу від окремих об'єктів дослідження до розгляду світу як об'єктивного інтегрального предмета

вивчення. А це було неможливо зробити навіть у рамках науки астрономії, доки вона дотримувалася геоцентричної системи. Адже геоцентризм спричинював подвоєння світу, протиставлення Землі та неба, що призводило до розриву між фізикою і астрономією. Тим самим геоцентризм заперечував можливість наукової космології.

Лише з геліоцентричної системи Коперника відкривається шлях розгляду Космосу як єдиного цілого у його предметних властивостях та їх науковому відображенні. Саме коперниканство твердить, що Земля не абсолютний центр світу, а небесне тіло в ряду інших тіл, що між небесним та земним немає принципової різниці. А це означає, що знання, здобуті на Землі, можна переносити на небесні тіла і навпаки — знання про астрономічні об'єкти на земні тіла. Такий підхід і дозволив Ньютону розвинути класичну механіку в ході синтезу експериментальних даних вивчення руху земних мас (узагальнених Галілеєм) з теоретичної астрономії, що була піднесена на новий рівень Кеплером.

І хоч однотипність земних і небесних тіл не означає однотипності Землі та Космосу, тобто світу загалом, екстраполяційний постулат, обґрунтований ньютонівською небесною механікою, дозволив розвинути космологію на фізичній основі.

Важливе значення в розвитку космології та затвердженні постулату універсальної порівнюваності усіх об'єктів механіки (земних та небесних) мало фізичне застосування евклідового простору. За допомогою цього простору, який характеризується застиглими структурами, стало можливим порівняння просторово-часових відрізків за єдиними метричними еталонами незалежно від місця та орієнтації системи відліку.

Другим важливим чинником наукового вивчення світу як цілого стала ньютонівська динаміка, оскільки вона дозволила на основі закону тяжіння досліджувати космологічний гравітаційний потенціал. Щоправда, тут виникли значні труднощі, бо гравітаційна динаміка космічної механіки передбачає просторово-безкінечний Всесвіт, що містить однорідно розподілену безконечну масу космічної речовини. А в такому випадку виходить, що на кожне тіло в кожний час діє нескінченна гравітаційна сила. Це й призводить до парадоксальної ситуації — гравітація, яка повинна забезпечити єдність та цілісність космосу, робить його неможливим з фізичного боку.

Ньютон вважав цей парадокс нерозв'язним, тому що нескінченна сила тяжіння може компенсуватися тільки через нескінченні швидкості мас, тобто через нескінченну відцентрову силу, для дії якої потрібна нескінченна енергія. Тут, на думку Ньютона, потрібно звертатися тільки до такого позафізичного чинника, як бог. Іншого засобу запобігти руйнуванню Всесвіту він не бачив.

Щоправда, пізніше Ламберт і Шарль показали, що ньютонівське припущення про «втручання бога» у світобудову може бути замінено фізичним постулатом ієрархічності космосу, за допомогою якого можна обійти гравітаційний парадокс. Але при цьому треба зробити певні припущення щодо зв'язку між розмірами космічних систем, відстанями між ними та розподілом речовини у цих системах, які за принципом «матрьошки» входять одна в одну. Отже, ієрархічна структура космосу не виліплює з фізичної теорії, а мусить припускатись постулатно.

Усе це свідчить про те, що космос не є таким об'єктом, який може бути описаний лише за допомогою однієї тільки фізичної динаміки. По-перше, космологічні моделі потребують звертатись до певної геометричної системи, яка передувє розв'язанню фізичних завдань. По-друге, в них потрібно вказати певні початкові та лімітні умови, щоб одер-

жати спеціальні розв'язки гравітаційних рівнянь. Адже в космології ці умови не можна вивести на основі аналізу динаміки яких-небудь гіперсистем. Вони вводяться постулатно, що потребує в свою чергу певної світоглядно-методологічної орієнтації. При усій трансформації класичної картини світу, яку викликала релятивістська космологія, вона, проте, лише посилила необхідність світоглядно-методологічного обґрунтування постулатної частини космологічних моделей, що передусе суто фізичним динамічним побудовам. Так, загальна теорія відносності проголосила фізикалізацію геометрії в тому розумінні, що довела залежність властивостей космічного простору та часу від глобального поділу матерії. Але вона не ліквідувала ті вимоги вимірювання та введення його еталонів (годинників і лінійних масштабів), які пов'язані з евклідовою геометрією і не впливають з принципів гравітаційної динаміки релятивістської космології.

Адже ці вимоги не зачіпають усю геометричну структуру Космосу. Вони передбачають лише такі окремі геохронометричні властивості, як припущення справедливості квазіевклідової геометрії в безконечно малому та незалежність певних еталонів від їх перенесення через простір-час. За винятком цих властивостей, які характеризуються через постулатну частину космологічних моделей, усі інші якості фізичного світу визначаються динамічно.

Так звана фізикалізація геометрії в загальній теорії відносності, по суті, означає те, що в основу фізики мегасвіту закладаються геометричні структури, які є багатшими, ніж евклідова геометрія. Це збагачення, тобто додаткові до евклідових геометричні структури, визначається через принцип еквівалентності. Але ті властивості геометричних структур, які визначають виміри, передують фізиці і вводяться у космологічні моделі постулатно.

Такий постулатний, аксіоматичний статус деяких геометричних припущень, що стосуються процедур виміру, у космологічних моделях потребує, звичайно, свого методологічного виправдання. Ще більша значущість методологічного обґрунтування в релятивістській космології виявляється під час розгляду проблем безконечності, вічності, єдності космосу та його еволюції.

Як відомо, загальна теорія відносності має переваги щодо ньютонівської теорії тяжіння, бо релятивістська фізика дозволяє будувати еволюційні космологічні моделі. Еволюційні моделі і виступають основою для подолання парадоксів безконечного Всесвіту — гравітаційного та фотометричного. Проте не можна забувати, що релятивістські еволюційні моделі виходять з особливого «початкового» стану розширення Всесвіту — так званої сингулярності, тобто точки, в якій маса та енергія набувають безконечного значення. Інакше кажучи, якщо в класичній картині. Всесвіту (внаслідок нерозв'язаності в ній гравітаційного парадоксу) енергія взаємодії фізичних тіл була безконечною у кожній точці, то у релятивістських еволюційних моделях така безконечність фізичних величин виникає лише в одному пункті, початковій фазі космогенезу.

Отже, парадоксальність зберігається і в класичних і в релятивістських космологічних моделях, хоч у останніх вона зведена до мінімуму. Це зумовлено тим, що в космології ми не можемо обійтись без екстраполяції локальних, відомих нам законів на світ загалом.

Безперечно, якщо б ми досягли абсолютного знання про закони природи, як у їх загальному функціонуванні, так і у всіх екстремальних і окремих випадках їх дії, то тоді б парадокси не з'являлись. Але пізнати природу та її закони остаточно, не вводячи додаткових умов

Їх вияву,— неможливо, хоч така мета не має зніматися в абстрактному розумінні. І тут особливо важливого значення набувають світоглядно-методологічні настанови діалектично-матеріалістичної філософії, яка дає правильну орієнтацію конкретно-науковим дисциплінам навіть у тих лімітних випадках, коли вони не досягають несуперечливих рішень.

Конкретний практичний матеріал космології та ті умови, про які ми дізнаємось через розв'язання гравітаційних рівнянь, лише свідчить на користь того чи іншого філософського постулату. Проте сам цей постулат не впливає як наслідок з конкретних фізичних законів, хоч поза певними філософськими принципами розглядання світу загалом є неможливим. Тому космологія ніколи не стане чистою фізикою. Не може вона претендувати і на роль філософської дисципліни. Тут йдеться лише про особливе комплексне поєднання філософських та спеціально-наукових методів, бо такі фундаментальні категорії космології, як розвиток, безконечність та єдність світу, мають і світоглядний і конкретно-фізичний аспекти.

Саме матеріалістична діалектика дає всебічне уявлення про єдність принципів розвитку, всезагального зв'язку явищ у світі та його безконечній невичерпності. Адже тільки діалектико-матеріалістична теза про унікальність матеріального світу, про матеріальну єдність буття дає можливість розглядати світ загалом як універсальну систему об'єктивних явищ.

Цей універсальний зв'язок і свідчить про те, що нічого надприродного, потойбічного відносно матеріального буття існувати не може. Отже, універсальний зв'язок явищ зумовлює існування Всесвіту як цілісного світу, який не розпадається на автономні частини і тільки в самому собі може містити причини свого руху та розвитку. З цього також випливає, що кожне окреме явище системно опосередковане іншими і тому світ загалом виступає як невичерпна різноманітність явищ і в цьому розумінні є безконечним.

Матеріальний світ не може бути обмеженим, бо це означало б припущення якогось іншого, потойбічного буття. Водночас світ є самодостатнім у своїй матеріальності і тому з необхідністю повинен розвиватись, щоб виступати універсальним, безконечним буттям. Отже, питання про те, конечний чи безконечний світ, є питанням не про його розмір, а про якість.

В іншому, вужчому та спеціальному значенні актуалізується питання про безконечність та конечність Всесвіту в космології. Адже навіть тоді, коли в космічних моделях припускається конечність простору, то маються на увазі такі геометричні властивості, які не суперечать філософському, діалектичному розумінню безконечності світу. Так, у геометричному аспекті конечним чи замкнутим простором зветься простір з постійною позитивною кривизною. І навпаки, простір, що характеризується постійною негативною кривизною чи нульовим значенням цієї кривизни, зветься безконечним.

Тут безконечність та конечність набувають статусу протяжності і при цьому таким чином, що конечність не заперечує можливість необмеженості. Отже, поняття конечності та безконечності хоч і мають істотне значення для математики та фізики, проте в конкретно-науковому аспекті вони характеризуються в специфічному розумінні, яке не збігається з загальнофілософським.

З погляду діалектико-матеріалістичної філософії безконечність матеріального світу пов'язана з процесами розвитку матерії. Що ж до фізики, то в ній розвиток витлумачується у зв'язку з аналізом геометричної структури космосу. Вона (якщо мати на увазі геометричні влас-

тивості просторово-часового континууму) має бути такою, щоб у будь-якому місці можна було б еталонізувати яку завгодно фізичну величину і щоб еталони (єдині масштаби та єдині годинники), якими це робиться, були інваріантні щодо перенесення у просторі та часі, тобто зберігались незалежно від плину часу та просторових перетворень. А це потребує специфічної для всього математичного природознавства абстракції, коли фізичні закони розглядаються як залежні від передісторії фізичних об'єктів. Ось чому розвиток у фізиці (тобто саморух) не може вивчатись безпосередньо.

Навіть тоді, коли методи фізики починають у рамках космології поширюватися на весь Всесвіт, проблема розвитку постає перед природничими науками, що вивчають космос, як проблема початкових, межових умов (типу космологічної сингулярності), які накреслюють сферу дії законів природи. Інакше кажучи, історичний, еволюційний момент розглядається космологією і фізикою через крайні умови дії законів.

Отже, в природничих науках, що вивчають космос, розвиток і безконечність витлумачується інакше, ніж у філософії. Воно й зрозуміло, бо фізика, як і інші природничі науки, розкриває локальні сфери матеріальної дійсності, а не її загальні закономірності. Ось чому космологія не може бути тотальною фізикою, бо така наука в рамках природознавства є неможливою, а з погляду філософії призводить до метафізики. Не може космологія розглядатись і в статусі філософської дисципліни, хоч поза своїми методологічними, загальнотеоретичними передпосилками вона втрачає здатність до вивчення світу як цілого.

Космологія — особлива галузь комплексного творчого поєднання філософських і природничонаукових підходів, в якій загальнотеоретичні, методологічні положення входять в постулатну частину конкретно-наукових побудов та безпосередньо зумовлюють плідність й ефективність їх функціонування. Так, космологія репрезентує домагання фізики розглядати всю природу як свій потенціальний предмет. Але реально цей предмет актуалізується як загальна сфера усвідомлення закономірностей природи лише завдяки діалектико-матеріалістичному світогляду, який озброює природознавство науковими уявленнями про універсальні закони матеріального буття.

* * *

Одна из особенностей космологии состоит в том, что предметом ее исследования выступает мир как целое. Но мир не может рассматриваться как обычный физический объект, ибо он уникален, индивидуален и универсален и вследствие этого не может изучаться через сравнение с другими аналогичными объектами. Поскольку, однако, гравитационные уравнения и другие принципы космологии применяются для исследования Космоса так же, как к исследованию земной гравитационной системы, то в космологии не остается ничего другого, как сравнивать различные подсистемы Вселенной и рассматривать их в статусе особых миров. Здесь и появляются философские вопросы: в какой мере *методологически* оправданы экстраполяционные основания космологии и какое содержание имеет понятие мира как целого? Вот почему космология демонстрирует органическое единство общетеоретических и специальных методов.

Материалистическая диалектика дает всестороннее представление о единстве принципов развития, всеобщей связи явлений в мире и его неисчерпаемости. Диалектико-материалистический тезис об универсальности материального мира, о материальном единстве бытия дает возможность рассматривать мир в целом как универсальную систему объективных явлений.

В. Г. ШИЛІН

ПЕРЕДОВА СУСПІЛЬНА ДУМКА НА БУКОВИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

(До 40-річчя возз'єднання Буковини
з Радянською Україною)

Важливою подією в житті нашої республіки в цьому році є святкування 40-річчя возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною в єдиній соціалістичній державі.

Великі успіхи, яких досягли трудящі Буковини, невіддільні від розквіту нашої республіки в братній сім'ї народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Як зазначав Л. І. Брежнев, «тільки в співдружності радянських республік, об'єднавшись з ними і подесятиривши тим самим власні сили, зміг по-справжньому розправити свої плечі, знайти простір своїй трудовій енергії і талантам народ України»¹.

Возз'єднання Північної Буковини з Українською Радянською державою — це історичний рубіж, від якого починається нове літочислення буковинського краю, та віха, яка знаменує пам'ятний шлях — від економічної відсталості і занепаду до технічного прогресу, від духовної темряви і неписьменності до вершини розквіту народної освіти й науки. Воно було логічним завершенням тривалої боротьби, яку провадили трудящі за соціальне і національне визволення і яка визначила особливості духовного життя на Буковині.

Своєрідність соціально-економічних і політичних умов Буковини кінця ХІХ — початку ХХ ст. зумовила те, що вже в цей час в ідейному житті краю особливої гостроти набули питання, пов'язані з осмисленням шляхів визволення з-під соціального та національного гноблення, з визначенням перспектив суспільного розвитку. Саме навколо цих питань точилась гостра боротьба представників демократичних кіл з реакційними ідеологами, зокрема з табору буржуазного націоналізму, представниками консервативного, релігійного світогляду. Ця боротьба наклала свій відбиток і на розвиток філософської думки. Крізь призму актуальних суспільно-політичних питань, які висувались на перше місце логікою суспільних відносин на Буковині, розглядалися і загальнофілософські проблеми. Передові демократичні діячі першорядну увагу приділяли осмисленню шляхів і закономірностей суспільного розвитку, з'ясуванню співвідношення національного та інтернаціонального, обґрунтуванню прогресивного соціального ідеалу.

До кращих представників буковинської прогресивної інтелігенції належать Ю. Федькович, О. Маковей, О. Кобилянська та ряд інших діячів культури, творчість яких посідає почесне місце в історії передової суспільної думки України кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Певну роль у поширенні передових ідей в краї відіграла газета «Буковина», що видавалася 1885—1910 роках у Чернівцях. Істотний вплив на спрямування газети в перші роки її існування мав такий ви-

¹ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1974, т. 4, с. 54.

датний представник української передової демократичної думки, як Ю. Федькович (він очолював літературно-мистецький відділ). Завдяки йому «Буковина» набрала виразного демократичного, прогресивного спрямування і по суті стала трибуною передових ідей. Газета виступала проти політики національного гноблення на буковинських землях, проти тих діячів, які ратували за національну замкнутість, відокремленість Буковини від інших українських земель. Критикуючи ідеологію сепаратизму, газета писала: «Ми мусимо раз назавжди покинути наш смішний і для нас пагубний сепаратизм, ради которого ми в закутку й відділені ним, як якась нова, себто якась «буковинська нація», і мусимо жити якби одним духом і одним тілом з прочим руським народом»².

Серед українських громадських діячів і публіцистів на Буковині кінця XIX ст. одне з провідних місць належить Осипу Маковею, на діяльність якого мав великий вплив І. Франко. Протягом кількох років Маковей був редактором газети «Буковина». Публікації, які він вміщував на сторінках цієї газети, проникнуті ідеями патріотизму. Зрозуміло, що така діяльність не могла влаштувати намісника Буковини — Гоеса і націоналістичного діяча, професора Чернівецького університету Смаль-Стоцького. Вони добилися усунення його з посади редактора «Буковини».

Маковей боровся проти українського буржуазного націоналізму. Він переконливо розкривав справжнє обличчя буржуазно-націоналістичних ідеологів, для яких фраза «служіння народові» — то лише ширма, за яку вигідно сховатися. У новелі «Як Шевченко шукав роботи» Маковей показує справжнє обличчя націоналістичної «еліти», виступає проти тих, які спекулювали ім'ям Шевченка. У змальованих ним портретах упізнали себе К. Левицький, М. Грушевський та ін.

Під час роботи в газеті «Буковина» Маковей зробив її впливовою і широковідомою. Енергійно і послідовно домагався він, щоб вона відгукувалася на пекучі суспільні проблеми, інформувала читачів про життя всіх куточків України. Газетою цікавилися прогресивні діячі України, Росії, Угорщини. Її одержував у Сибіру письменник-революціонер П. Грабовський.

Значну роль відіграла газета в пробудженні суспільної думки на Закарпатті. Чималим є її внесок у популяризацію передової російської літератури, виховання почуттів дружби між російським і українським народами. На сторінках «Буковини» з'явилися переклади творів Г. Успенського, Л. Толстого, М. Горького, М. Лермонтова, О. Пушкіна і М. Гоголя.

У період редакторської діяльності Маковей певною мірою об'єктивно сприяв популяризації деяких положень марксизму, обстоював ідею соціалізму. У статті «Що з того лишиться?» він підкреслював: «Соціалізм вже перестав давно бути самою теорією економічною. Хто его все ще за теорію уважає, той не має поняття о его величині, о его підставах і підпорах. Соціалізм се величина, світова гадка, філософія з власною етикою»³.

Маковей пише про те, що робітничий клас починає дедалі більше прозрівати, що в нього виробляється класова свідомість. Пролетаріат прагне до організації, розуміючи, що «маса — то сила, що може направляти цілу суспільність, але й руйнувати її за покликом фальшивих пророків»⁴. Соціалізм, зазначає Маковей, «подає тим мільйонам той

² Буковина, 1886, 16 травн.

³ Буковина, 1896, 2(14) берез.

⁴ Буковина, 1895, 28 травн.

новий ідеал, котрого їм потрібно, і нічого не може їх спинити, аби звернулися до нього з ширим серцем»⁵.

Характеризуючи соціально-класовий характер ідейно-філософської боротьби, яка розгорнулася в тогочасній суспільній думці, письменник рішуче стає на бік трудящих. «Я зовсім не сумнівався, хто побідить в тій боротьбі»⁶— резюмує він.

У статті «Що з нами буде?» Маковей відгукнувся на передрук у віденській газеті «Ді цайт» відомої статті Ф. Енгельса «Німеччина і панславізм» (в передруці ця праця мала назву «Слабка сторона Австрії»).

В умовах жорстокої цензури, яку запровадив цісарський режим, кожний відгук на твори основоположників марксизму, кожна публікація, в якій розкривалось значення їхніх ідей з огляду на завдання, що розв'язувалися в тогочасній суспільно-визвольній боротьбі, стали подією політичного значення. Це був орієнтир в боротьбі трудящих за соціальне і національне визволення.

Значним є внесок Маковей в боротьбу з релігійно-ідеалістичним світоглядом, з ідеологією і політикою церкви. Атеїстичні переконання Маковей зростають під впливом знайомства з соціалістичною літературою, творами І. Франка, на основі вивчення наукової літератури. Так, викриваючи соціальне спрямування релігійної ідеології в поемі «Новик», Маковей обгрунтовує ідею про те, що шлях до щастя людина має шукати не у втечі від життя, не в темній монастирській келії, а в боротьбі в ім'я кращого майбутнього. Виразний антирелігійний зміст має поема Маковей «Молох», де змальовано поневолений і задурманений жерцями народ стародавнього міста Леванону, який протягом віків жив у рабстві, віддавав своїх кращих доньок у жертву залізній потворі — статуї богу сонця, вогню і війни Молоху. Під час посухи, голоду і чуми в розпеченому череві ідола сконали нові жертви, але посуха не припинилася. Тоді народний герой Гірап веде людей на боротьбу за визволення з рабства: «І втішно всім, що се вчинили і лячно, бо то бог лежав, ось ждуть, чи всі помруть в тій хвилі, та бог не вставав, і не скарав. Залізо на землі лежало і бога не боявсь ніхто»⁷. Подорожуючи в горах, Маковей до глибини душі був вражений тим, що

І тут у горах хрест. О край проклятий,
Куди не глянеш — бог на хрест розп'ятий.
Знання нема, а скрізь безодня віри
І всюди рабських шибениць без міри⁸.

Будучи у 1897 р. у Києві, Маковей висловив обурення проти церковників, які «чадом свічок» отруювали повітря міста. Після відвідань Києво-Печерської Лаври Маковей писав, що «тут архімандрити, як архібандити... тут власті, щоб красти, невинних судити за божі і людські ідеї»⁹.

Маковей гостро критикує пророцтва церковників про кінець світу. Він зауважує, що «кінця світу не наступить, люди не ввійдуть до раю за життя... пророцтва про кінець світу і вступлення людей до раю перероблено на порівняння, а християнська людськість жие дальше тихо, як на се дозволяє природа людська»¹⁰.

⁵ Буковина, 1896, 2(14) берез.

⁶ Там же.

⁷ Маковей. Вибрані твори. К.: Держлітвидав УРСР, 1961, с. 82.

⁸ Там же, с. 59.

⁹ Там же.

¹⁰ Буковина, 1896, 2(14) берез.

Оцінюючи світогляд Маковея, слід відзначити притаманну його поглядам на суспільний розвиток суперечливість і обмеженість. Він, зокрема, перебільшує роль реформ і просвітительської діяльності в побудові нового суспільства. Обмеженість світогляду не дала йому змоги усвідомити класове розмежування сил, що заявляли про себе під час буржуазно-демократичної революції 1905—1907 років у Росії. Лишаючись на позиціях демократизму, Маковей сприяв поширенню ідей соціалізму на Буковині, критиці капіталістичної дійсності, боротьбі проти буржуазного націоналізму.

Значний внесок у розвиток передових демократичних ідей на Буковині зробила О. Кобилянська. Всю свою творчість вона свідомо розглядає як вираження прагнень народу, служіння якому, за її переконанням, є «найбільш священним обов'язком»¹¹. Ідеал суспільного розвитку для Кобилянської — побудова соціалізму, що відкриє можливості для вільного розвитку людини. Соціалізм усвідомлюється нею, як лад, при якому між людьми пануватиме справжнє братерство. «Я вірю в те й для того вірю,— писала вона,— що з царством соціалістичних ідей зросте правдивий поступ, що світло знання й краси поллється широкою струєю скрізь і що аж тоді виб'є для всіх досі гнетених, невислуханих і слабих година дійсного людського щастя, розвинеться цвіт правдивої любові»¹².

Обґрунтовуючи свій погляд на історію, Кобилянська виходила з того, що на зміну буржуазному суспільству, заснованому на експлуатації, прийде суспільство соціалістичне. У повісті «Царівна» вона підкреслювала, що соціалізм «не є... ніяким з'явищем, поодинокими умами штучно вироблений, а рухом природним»¹³. Разом з тим усвідомлення соціалістичного ідеалу, на її думку, має бути наслідком великої теоретичної і пропагандистської роботи. В 1871 році в листі до М. Павлика вона писала, що «наша інтелігенція пересічно не є ще так дозріла, щоб розуміти соціалістичні принципи, а що ж говорити про людину з народу»¹⁴. В 1898 році, коли серед радикальної інтелігенції виник задум видавати українську «переважно соціалістичного змісту, політики і т. ін.» газету¹⁵, письменниця охоче погодилася співробітничати в ній¹⁶.

Підкреслюючи необхідність широкої просвітницької роботи серед народу, Кобилянська, однак, явно перебільшує роль такої діяльності. На її думку, визволення народу від соціального, національного і духовного гніту відбуватиметься через освіту, самовдосконалення, засвоєння кожною людиною прогресивних ідей та ідеалів. «Хто вірить,— писала Кобилянська,— в ідею поступу, той мусить пізнати й переконатися, що вона становить основу всякого руху й праці»¹⁷. Вона не розуміла ролі класової боротьби як рушія суспільного прогресу, заклинаючи до «об'єднання верств і каст». З цим пов'язане й певне перебільшення ролі інтелігенції.

Окремо потрібно сказати про зв'язки Кобилянської з німецькими соціал-демократами, про її ставлення до ідей наукового соціалізму.

¹¹ Кобилянська О. Лист до М. Павлика від 26 лютого 1891 р.— Твори. К.: Держлітвидав УРСР, 1963, т. 5, с. 251.

¹² Кобилянська О. Царівна.— Твори. К.: Держлітвидав, України, 1956, т. 1, с. 156.

¹³ Кобилянська О. Царівна, с. 156.

¹⁴ Науковий архів музею О. Кобилянської, інв. № 68 (далі «НАМК»).

¹⁵ Йшлося про літературно-громадську газету, що мала виходити в Чернівцях з липня 1898 р. Вона так і не вийшла.

¹⁶ Кобилянська О. Лист О. Кобилянської до О. Маковея від 16 березня 1898 р. Твори.— К.: Держлітвидав України, 1963, т. 5, с. 333.

¹⁷ Кобилянська О. Царівна, с. 156.

Письменниця вперше почала знайомитися з марксистськими ідеями ще коли жила в Кимполунзі (Південна Буковина). Зі Львова Кобилянській надсилались періодичні видання, соціологічні та філософські праці різних авторів. Вона, зокрема, конспектує працю С. Подолинського «Громадівство і теорія Дарвіна», надруковану в женьевському журналі «Громада» (1881, № 1)¹⁸. Це, мабуть, перше джерело, звідки вона довідалася про ідеї наукового соціалізму К. Маркса і Ф. Енгельса. Пізніше О. Кобилянська читає «Капітал» К. Маркса, працю Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки», що знайшло, зокрема, своє відображення в її повісті «Царівна», де письменниця викладає свої погляди на розвиток суспільства. На початку 90-х років, оселившись у Чернівцях, Кобилянська читає німецькі соціал-демократичні видання, зокрема штутгартський журнал «Ді Ное Цайт» та берлінську газету «Форвертс» — центральний орган німецької соціал-демократії, в яких друкувалися твори К. Маркса, Ф. Енгельса, Ф. Мерінга. В цих же виданнях було вміщено і твори О. Кобилянської, зокрема «Природа», «Мужик», «Некультурна». Під впливом соціалістичних ідей Кобилянська критикує соціал-дарвіністські концепції, які розвиток суспільства пояснювали «боротьбою за існування».

Соціалістична й демократична спрямованість світогляду О. Кобилянської викликала незадоволення нею з боку М. Грушевського та інших ідеологів українського буржуазного націоналізму. Вони намагалися всіляко принизити значення творчості прогресивних представників української інтелігенції, а Кобилянську засуджували за її натхненне слово, сповнене співчуття до знедолених і гніву до гнобителів, за критику системи буржуазно-поміщицького ладу. Ідеологічна боротьба навколо письменниці точилася протягом усієї її діяльності, вона продовжується і донині.

Від українських буржуазних націоналістів і буржуазних «критиків» О. Кобилянську захищали І. Франко й Л. Українка. Вони підкреслювали народність творчості Кобилянської, тісний зв'язок з дійсністю. Така підтримка мала великий вплив на зміцнення прогресивної спрямованості творчості письменниці. Це мало неабияке значення з огляду на ту гостру ідейну боротьбу, яка відбувалася на Буковині на початку ХХ ст.

Творчість передових демократичних мислителів спрямовувалася проти поширення ідеалістичних поглядів, які пропагувалися з кафедр Чернівецького університету, гімназії, на сторінках підручників, з церковних амвонів. Особливо інтенсивно популяризувалися філософські системи Платона, Августина, Лейбніца, до яких звертаються реакційні буковинські філософи для критики матеріалізму. Матеріалістичний світогляд проголошувався таким, що нібито не відповідає «природі людини», не сумісний з її сприйманням навколишнього світу. Причина вад існуючого суспільства також вбачалася в поширенні матеріалізму. Серед частини буковинської і галицької інтелігенції був поширений позитивізм О. Конта, філософія Ф. Ніцше. Згодом сюди проникають емпіріокритицизм і прагматизм. Прибічник останнього — реакційний публіцист В. Панейко. З-поміж західноукраїнських ідеалістів був відомий Клим Ганкевич, який боровся проти матеріалізму з позицій правого гегельянства.

Ідеалістична філософія зустріла відсіч з боку передових представників демократичної думки Галичини і Буковини — І. Франка і М. Пав-

¹⁸ Конспект цієї праці зберігається в Чернівецькому літературному музеї О. Кобилянської.

лика, О. Маковей і О. Кобилянської. Вони виступали проти ідеалізму, містики та ірраціоналізму, сприяючи цим поширенню матеріалістичного світогляду в Галичині й на Буковині. Серед буковинських прогресивних мислителів чи не найбільший інтерес до науково-філософської літератури виявляла Кобилянська. Щоправда, їй не був притаманний сталий матеріалістичний світогляд. В листі до Павлика письменниця сама визнавала свою непослідовність у філософських питаннях: «Я знаю, що ще в високій степені є ідеалісткою і рада б той баласт, який часто спричиняє мені терпіння, скинути, він давить, як тяжкий одяг в літню гарячу пору»¹⁹. І все ж загальне спрямування творчості письменниці засвідчує, що загалом вона поділяла матеріалістичні погляди. Про те, що Кобилянська була обізнана з новітніми матеріалістичними теоріями про походження і будову світу, підтверджують відшукані нещодавно нотатки-роздуми письменниці, які припадають на 90-ті роки²⁰.

Вихідним пунктом у міркуваннях Кобилянської, який дістав відображення в нотатках, є визнання матеріальності світу і закономірності його розвитку. «Все в світі є у постійному русі і зміні,— писала вона,— і всякий спокій є уявним. І найбільш стійкі тіла підлягають зміні. Матерія, рух є вічні. Творіння з нічого є тільки пусте слово»²¹. Кобилянська розмежовує сучасний матеріалізм і попередні історичні форми матеріалізму, вказуючи на те, що «сьогоднішній матеріалізм не є колишнім матеріалізмом Епікура або енциклопедистів, але цілком інший напрям, або метод, оснований на досягненнях позитивних наук»²². Психічну діяльність Кобилянська розглядала з матеріалістичних позицій. Знайомлячись з даними науки, вона доходить висновку, що «душа — це не що інше, як діяння матерії, зокрема мозку, який є центром усіх діянь», що він є не чим іншим, як «органом душі»²³. Аналіз нотаток показав, що якоїсь певної системи в нотатках Кобилянська не дотримувалася. В деяких випадках вона схилилася до вчення позитивіста Бокля, інколи шукала матеріалізму в книгах вульгарного матеріаліста Бюхнера.

Спиннимось на ставленні письменниці до Ф. Ніцше. Протягом певного періоду О. Кобилянська виявляє зацікавленість ідеями цього філософа, її приваблює афористичність його думок. Передові діячі української культури Л. Українка і О. Маковей доклали чимало зусиль, щоб розкрити перед нею справжній реакційний зміст філософії Ніцше. Власне Кобилянська ніколи не була послідовною прихильницею його філософії. Навіть у своїх ранніх творах вона дає зрозуміти, що не сприймає всієї сукупності поглядів Ніцше. В автобіографії «Про себе саму» (1928 р.) вона акцентувала: «Василь Сімович написав недавно маленьку критику про мої письма і сказав, що я начиталася Ібсена і перенесла його вмілою рукою на наш ґрунт. Його і Ніцше. Проти того я рішуче протестую. Щодо Ніцше, то правда, він мене займав... але щоб я вже так дуже вдавалася впливу цього модного філософа, то ні»²⁴. Український письменник Дмитро Косарик, відвідавши її 1940 року, згадує, що в розмові з ним Кобилянська зачепила питання про

¹⁹ НАМК, інв. № 68.

²⁰ За останні роки в літературний ужиток увійшло чимало матеріалів, які розширили уявлення про духовні запити Кобилянської. Відомо, що наприкінці 80-х років XIX ст. вона виявляла значний інтерес до теоретичних питань матеріалістичної філософії. В ці роки письменниця читає працю Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки».

²¹ Фонди літературного музею О. Кобилянської, інв. 1680 (далі «ЛМК»).

²² ЛМК, інв. № 1680.

²³ Там же.

²⁴ Кобилянська О. Про себе саму (автобіографія).— Твори, т. 5, с. 240.

філософію Ніцше, додавши при цьому: «Критики мені його нав'язують, а мене злостить»²⁵.

Кобилянська провадила активну боротьбу з ідеологією та політикою церкви. Це дістало відображення у творах «Привид», «Картина з життя Буковини», «У св. Івана», а пізніше — «Земля», «За готар», «Нюба» та ін.

Викриття антигромадської ролі церкви та духовенства викликало злобу і нападки на Кобилянську з боку реакційно-клерикальної преси. Газета «Руслан» обурювалася тим, що в нарисі «На полях» письменниця паплюжила «високі моральні якості христового воїнства». Духовенство старалося вплинути на Кобилянську через її батька. В листі до Маковея вона зазначала: «Вчора батько казав мені цілком спокійно... щоб я не доторкувалася священства, бо все ж то наше — і він се не може похваляти. Се його вже хтось обробив, бо досі ані слова мені не казав»²⁶. У неопублікованій повісті «Доля чи воля» (1883 р.) Кобилянська називала релігію «гарною казкою», за допомогою якої тримали народ у покорі. Ця думка дістала відображення і в повісті «Нюба» (1904 р.).

Особливо цінувала письменниця ті твори, які викривали церкву і релігію. Звертаючись до Маковея, Кобилянська зауважувала: «Читаю тепер «Рим» Золі. Добре було б, якби Ви то колись прочитали, дуже сильна праця і чоловікові здається, що він бачить той сильний історією перетканий Рим з роєм попів та кардиналів»²⁷. Рішуче виступаючи проти релігійного вчення про бога як надприродну силу, верховного творця, що керує світом, вона додає: «Бог? Це кожної людини її Я, а як воно вже помре, тоді і бог помирає»²⁸. В цьому питанні О. Кобилянська стояла на позиції, аналогічній тій, що обгрунтував Л. Фейербах. Це дістає свій вияв і в інтерпретації нею проблеми безсмертя людини. «Безсмертність одиниці — це ніщо інше, — наголошує Кобилянська, — як лише безсмертність її творіння, бо воно не кінчається, а залишається у вічній чинності»²⁹. Водночас письменниця була неспроможна подолати обмеженість, властиву всьому домарксистському атеїзму. Вона, наприклад, виступала за збереження на певний час «очищеної», не «забрудненої» церковної релігії, як «моральної опори» народних мас. Підкреслимо, що обмеженість у поглядах на релігію характерна не тільки для Кобилянської, а й для багатьох тогочасних прогресивних мислителів Буковини, які не змогли побачити зародження нових суспільних відносин, нової моралі, носієм якої був найпередовіший революційний клас — пролетаріат.

Отже, прогресивна думка на Буковині розвивалась у складних умовах, долаючи труднощі її перешкоди, пов'язані з теоретичною та соціально-класовою обмеженістю.

Вирішальне значення в розвитку передової суспільної думки на Буковині мало поширення ідей марксизму-ленінізму. Велику роль в цьому на початку ХХ ст. відіграє ленинська газета «Искра», з якою була знайома передова буковинська громадськість. «Искра» читалася в товаристві гімназистів і студентів соціал-демократичного напрямку,

²⁵ Ольга Кобилянська в критиці та спогадах.— К.: Держлітвидав України, 1963, с. 462.

²⁶ Кобилянська О. Лист О. Кобилянської до О. Маковея від 7 грудня 1898 р.— Твори, т. 5, с. 378.

²⁷ Лист О. Кобилянської до О. Маковея від 23.IX 1898 р. (фотокопія одержана із Держ. публ. бібліотеки м. Києва).

²⁸ ЛМК, інв. № 1680.

²⁹ Там же.

яке існувало в Чернівцях у 1902—1903 роках, а зміст її окремих статей, де висвітлювалися революційний рух і боротьба іскрівців на чолі з В. І. Леніним за створення партії нового типу, передруковували деякі місцеві часописи, зокрема газета «Гасло»³⁰. Звичайно, не можна перебільшувати значення цієї газети, яка була органом так званої революційної української партії, що стояла на дрібнобуржуазних позиціях. Але інформація про революційні події в Росії і на Україні, що подавала газета, посилення на «Искру», поява на її сторінках творів «Павуки і мухи», «Державна зрада і революція» К. Лібкнехта, «Студенти і соціалізм» А. Бебеля та інших мали, безперечно, позитивне значення.

Прогресивні кола Буковини уважно стежили за ходом революційних подій в Росії і активно підтримували їх. Пристрасним пропагандистом революційних виступів пролетаріату був І. Франко і редагований ним журнал «Жите і слово».

Постійно цікавився і добре знав становище трудящих уярмленого буковинського краю В. І. Ленін. Яскравим доказом цього є твір «Розвиток капіталізму в Росії», де наводяться приклади тяжких поневірянь знедолених галицьких і буковинських селян. Чимало даних про революційний рух на Західній Україні публікувалось на сторінках «Искры». Так, в № 4 за 1904 рік під рубрикою «З нашого громадського життя» вміщено лист солдата Бессарабської губернії під назвою «Нове кріпосне право, або чому голодують селяни», де йшлося про важке становище буковинського селянства. На Буковину доходили окремі номери «Правды» зі статтями В. І. Леніна, в яких він закликав робітників усіх націй до єдності. Ленінські ідеї мали великий вплив на трудящі маси краю, сприяли посиленню національно-визвольної боротьби.

Значного розмаху набрали суспільно-політичний рух та ідеологічна боротьба на Буковині під час буржуазно-демократичної революції в Росії 1905—1907 років. У січні відбулися соціал-демократичні збори в Чернівцях з порядком денним: «Революція в Росії». Зразу ж після закінчення зборів учасники їх намагалися влаштувати демонстрацію протесту проти політики царського самодержавства, але цьому перешкодила поліція³¹.

Революція в Росії, спричиняючи піднесення революційного руху на Буковині, викликала страх серед націоналістів. «Чи може і в нас, буковинців,— писали ці «діячі»,— повториться дотеперішня руська судьба»³². Націоналісти висували наклепницькі твердження, що «усе російське суспільство і навіть найрадикальніші провідники його... зазначили себе... ворогами національної свободи»³³. Буржуазні націоналісти прагнули довести, що українцям немає потреби брати участь у революційному русі, що вони повинні насамперед боротися за свої «національні інтереси». Метафізично протиставляючи національне соціальному і інтернаціональному, вони заперечували принципи пролетарського інтернаціоналізму. «Міжнародне братство робітників,— писали вони,— мусить уступити місце завзятій національній боротьбі»³⁴. Цим самим ідеологи буржуазного націоналізму намагалися відвернути українських трудящих від спільної з трудящими інших народів боротьби за свої соціальні права. Але націоналістичній пропаганді не вдалося здійснити своїх намірів, зокрема посягати на недовір'я до великого

³⁰ «Гасло» (1902, № 5) подає першу згадку про «Искру».

³¹ Державний архів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, справа 9299, арк. 3.

³² Буковина, 1905, 25 жовт.

³³ Буковина, 1905, 2 верес.

³⁴ Робітничка справа в програмі української народної партії.— Чернівці, 1905. с. 19.

російського народу. Висловлюючи прагнення і почуття українських трудящих до великого російського народу, І. Франко писав: «Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо, вчуємо його мову і читаємо в тій мові... і російських письменників великих світочів у духовному царстві ми знаємо і любимо... Ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка, світла основа нашого русофільства!»³⁵. Ці слова дістали гарячу підтримку серед буковинських трудящих.

Братерська дружба і міцний зв'язок з російським пролетаріатом відповідали корінним інтересам трудящих Буковини. З революційними робітниками і селянами Росії їх єднали спільні інтереси в боротьбі проти експлуатації за визволення з-під гніту імперіалізму. Трудящим цього краю були близькими заклики В. І. Леніна до єдності і солідарності пролетарів усіх національностей. На власному досвіді вони бачили, що соціальний і національний гніт можна знищити внаслідок спільної боротьби проти імперіалізму.

Боротьбі трудящих за визволення Північної Буковини від іноземних окупантів, їх інтернаціоналістичній солідарності значною мірою сприяла робота більшовиків восьмої російської армії, що перебувала в краї під час першої світової війни. Підпільні більшовицькі організації здійснювали пропаганду не лише серед солдат, але й серед місцевого населення. Армійські більшовики керувалися ленінською вказівкою про те, що треба «пробудити, просвітити і розворушити українців і австрійських і російських»³⁶.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, створення багатонаціональної радянської держави, в якій розквітла Українська Радянська Соціалістична Республіка, означали поворотний етап у багатовіковій історії українського народу і, зокрема, в його боротьбі, за возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі. З листопада 1918 року в Чернівцях відбулося багатотисячне віче трудящих Північної Буковини, на якому одностайно було прийняте рішення: «Віче бажає прилучення австрійської частини української землі до України»³⁷.

Могутній революційний рух, який розгорнувся на Північній Буковині під впливом ідей Великого Жовтня, викликав тривогу в таборі міжнародного імперіалізму. Імперіалісти Заходу марили перетворити західноукраїнські землі на плацдарм для здійснення своєї антирадянської політики. Ось чому міжнародний імперіалізм вирішив за всяку ціну придушити революційний рух на Північній Буковині і не допустити возз'єднання її з Радянською Україною. Внаслідок допомоги англо-американсько-французьких реакційних кіл та українських буржуазних націоналістів Північну Буковину, незважаючи на рішення Буковинського народного віча 1918 року про возз'єднання Буковини з Радянською Україною, в листопаді 1918 року окупувала боярська Румунія.

У тяжких умовах окупаційного режиму і військово-фашистської диктатури трудящі маси краю провадили непримиренну боротьбу за своє визволення і вірили у возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною. І цей день настав. У червні 1940 року Радянський уряд запропонував урядові Румунії, в інтересах відновлення справедливості, повернути Радянському Союзові Бессарабію і передати йому Північну Буковину, населення якої зв'язане з Радянською Україною

³⁵ Франко І. Щирість тону і щирість переконання.— Літературно-науковий вісник, 1905, т. 30, кн. 5, с. 111.

³⁶ Ленін В. І. До питання про національну політику.— Повне зібр. творів, т. 25, с. 65.

³⁷ Буковина, 1918, 10 листопад.

як спільністю історичного походження, так і єдністю національного складу, мови і культури. Румунський королівський уряд 28 червня 1940 року прийняв миролюбну пропозицію Уряду СРСР.

2 серпня 1940 року Верховна Рада СРСР своїм законом включила Північну Буковину до складу УРСР. Цей акт знаменував завершення процесу тривалої боротьби українського народу за возз'єднання в єдиній соціалістичній державі.

* * *

Воссоединение Северной Буковины в УССР было логическим завершением длительной борьбы, которую вели трудящиеся Украины за социальное и национальное освобождение, за воссоединение в едином социалистическом государстве.

Обоснованию этой борьбы послужила деятельность лучших представителей буковинской прогрессивной интеллигенции конца XIX — начала XX ст. — Ю. Федьковича, О. Маковея и О. Кобылянской, идейное наследие которых анализируется в статье.

СЛОВО ПРО ДАВИДА АНАХТА

(До 1500-річчя від дня народження)

«Хто одного разу запалав любов'ю до філософського слова... і зажив його сладості, той, розпрощавшись з усіма суетними думами, полине до цього слова з розважливим натхненням»¹.

Ці слова стали девізом діяльності людини, яка за народження була наречена Давидом, однак на знак її блискучих і незаперечних перемог в інтелектуальному двобої з уславленими філософами в культурних центрах свого часу дістала титул Непереможного. За життя і по смерті Давида називали й іншими іменами. У західному філософсько-вченому світі він був знаний як Давид Арменіос (Давид Вірмен), в інших колах іменувався Давидом Нергінським та ін. Але почесне прозвання Непереможний (Анахт) остаточно закріпилося за ним, стало його власним ім'ям. Хто ж він і чому був проголошений тричі великим філософом і до того ж непереможним?

Народився Давид у 70-х роках V ст. у селі Нергін Таронської області давньої Вірменії. Важко сказати, коли юнак захопився філософією. Однак вірогідним є те, що він, почавши рано мандрувати, оселився в Александрії — одному з найбільших центрів елліністичної культури і філософії. Навчався Давид у відомого представника александрійської філософської школи Олімпіодора Молодшого, а також у видатних грецьких філософів в Афінах. Згодом він і сам викладав філософію.

Для юнака, подібного Давиду, який почував величезний інтерес, любов і шанобливість до наук, прагнення здобути освіту в далеких країнах не було випадковим. Та й самі це прагнення і його здійснення стають зрозуміліші у контексті тих історичних умов, породженням яких був світогляд Давида.

Наприкінці IV ст. Вірменія, знекровлена оборонними війнами проти зовнішніх ворогів — сасанідського Ірану і Римської імперії — і внутрішніми соціальними суперечностями, була поділена між двома державами. Упущено було в боротьбі меч, здійсненого в ім'я існування вірменського народу. Упущено було, та він не заіржавів. Бо на зміну мечеві ратному прийшла зброя думки, ідеї.

Знаменно, що творець вірменської писемності Месроп Маштоц (362—440) до свого великого історичного відкриття перебував на військовій службі при дворі вірменського царя Брамшапуха (388—414). Змінивши характер своєї діяльності, він не змінив своєї мети: ратний меч, здійснений в ім'я існування свого народу, він замінив могутнім мечем думки, що увічнілось у вірменській писемності, у вірменській культурі. За це ж велике діло з небувалым заповзяттям узялися і послідовники Месропа Маштоца: Єзнік Кохбаці і Корюн, Мовсес Хоренаці і Єгіше, Газар Парпеці і багато інших. Багато синів вірменського народу попрямували до центрів науки і культури свого часу, переваж-

¹ Давид Анахт. Соч.— М.: Мысль, 1980. с. 31.

но в міста елліністичного світу, і, озброєні досягненнями науки, повернулися на батьківщину для розгортання просвітницької діяльності на вірменській землі. У цьому могутньому сузір'ї підноситься і великий образ Давида Непереможного.

Змужнівши в уславлених філософських центрах, оволодівши науками у найвидатніших філософів свого часу, набувши ім'я великого і непереможного серед великих, Давид повертається до Вірменії і з усім запалом поринає у просвітницьку діяльність. Метою діяльності як Давида, так і його соратників, попередніх і сучасних йому представників вірменської культури, було створення умов для служіння народові новими засобами, новими шляхами.

Нелегка була ця праця. Складною була місія Давида в рідній країні. Відданість Давида Непереможного науці, його діяльність, прагнення звільнити філософську думку від церковних догм і релігійних оков не тільки натрапляли на протидію ортодоксальних представників вірменського духовенства, а й спричинились до гоніння видатного філософа. Переслідуваний і відринутий, Давид помер в одному з віддалених районів країни.

Безсмертя почалося по смерті. Таке велике було звершення Давида Непереможного, таке народне було значення цього звершення і такий могутній вплив автора цього діяння на прийдешні покоління, що церква змушена була переглянути своє ставлення до Давида і навіть залічити його до лику святих. Прах Давида Непереможного було перенесено з Ахпата на його батьківщину — у провінцію Тарон і віддано землі у монастирі Мшо Аракелоц.

Але справжнє його безсмертя полягає у просвітницькій діяльності, у його творчому набутку, який воістину став вінцем успадкованого з далекого минулого, окрасою духовної скарбниці вірменського народу і водночас однією з форм його представництва серед народів, які мають багату духовну культуру.

З теоретичного спадку Давида Непереможного до нас дійшли чотири твори: «Визначення філософії», «Аналіз «Вступу» Порфирія», «Тлумачення «Аналітики» Арістотеля», «Тлумачення «Категорій» Арістотеля». Дві останні праці відомі у фрагментах, що складають, певно, незначну частину їх первісного обсягу. Є підстави вважати, що не всі твори філософа дійшли до наших днів. Однак вже те, що стало нашим надбанням, свідчить про величезну цінність теоретичного доробку автора як для історії вірменської філософської думки, історії науки логіки, так і для історії світової культури.

Високий професійний рівень, рафінований понятійний апарат, багата і гнучка термінологія філософських і логічних творів Давида Непереможного свідчать про те, що його праці зросли на плідних традиціях вірменської філософської думки. Досить відзначити, що вже до нього вірменською мовою були перекладені «Категорії» і «Про витлумачення» великого філософа давнього світу Арістотеля, творіння Платона, Діонісія Фракійського, Філона Александрійського, Гермеса, Порфирія та ін. Точність цих перекладів і досі захоплює спеціалістів. Проте, хоч який тривалий був період історії філософської думки, що передував часові Давида (це питання ще потребує дослідження), роль і значення Давида Непереможного у формуванні вірменської філософії і логіки залишились особливими.

Давид Непереможний першим серед вірменських мислителів розмежував філософію й інші галузі знання. Це особливо істотно з тієї причини, що праці вірменських філософів додавидівського періоду, які дійшли до нас, були насичені богословськими міркуваннями. З Анахта

ж бере початок світський напрям в історії філософської науки у Вірменії. Великий мислитель показав специфіку філософії, її місце і роль у системі наук.

Важливо те, що першорядне місце у філософії Давид віддає проблемі людини. Завдання філософії він убаचाє в удосконаленні душі людини, іншими словами, в її облагородженні. Природно, що ті пропозиції, які висуває Давид для здійснення обраної мети, не можуть задовольнити вимоги сучасної науки. Проте не можна забувати, що він був сином свого часу і його вчення, безперечно, мало на собі відбиток історичної обмеженості.

Істотною є вимога вдосконалення людини, гуманістична спрямованість філософського задуму автора. При цьому Давид виходить з дійової позиції, згідно з якою саме в боротьбі, у діянні реалізується велич людської істоти, «бо як добрий кормчий перевіряється не за тиші морської, а в бурхливих хвилях,— каже Давид,— так і піднесена душа сміливо йде назустріч випробуванням»².

Відзначимо досить відчутну світоглядно-ціннісну насиченість Анахтових роздумів щодо найабстрактніших гносеологічних категорій, а також щодо проблеми співвідношення знання про світ та «світотлумачення» (ця проблема була пізніше масштабно сформульована І. Кантом).

• Характерно, що в питанні про співвідношення мудрості, знання і доброчесності Давид віддає перевагу рисам моральним. Здобування знань — не самоціль. Наука, мудрість, підкреслює вірменський філософ, слугують моральному, духовному вдосконаленню людини. На думку Давида Непереможного, справжній філософ, дійшовши сутності справедливості, не може стояти перед альтернативою — позбавити іншого чи бути позбавленим. Але якщо все-таки він змушений буде стати перед необхідністю такого вибору, він, безперечно, зволіє бути позбавленим, ніж позбавити іншого. Такий гуманістичний моральний імператив видатного філософа.

Давид надає таке велике значення гуманістичній спрямованості філософії і моральному вдосконаленню людини, що найвищу мету філософії визначає як прагнення до піднесення людини, звеличення добра і доброчесності.

Моральне вдосконалення людини Анахт міцно пов'язує з поняттям батьківщини. Подібно до давніх еллінів, він любив говорити, що від батьківщини бере початок буття людини, батьківщина навчає праведної поведінки і доброго способу життя.

Немає жодної галузі філософського знання, яку обминув би своєю увагою Давид Анахт. У його творах, що дійшли до нас, досліджуються питання онтології, гносеології, логіки, етики і естетики. Саме в цьому розумінні він є мислителем всеосяжних філософських інтересів. Але його інтереси зовсім не обмежуються рамками чистої філософії. Щоправда, до нас не дійшли його твори або згадки про твори, спеціально присвячені іншим галузям знання. Проте відомі нам логіко-філософські трактати Давида недвозначно свідчать про винятково широкий діапазон його наукових інтересів. У його працях є цікаві ідеї і міркування стосовно космології, математики, біології, медицини, психології, літературознавства, музикознавства та інших галузей науки. Ці ідеї показують, що він володів і цими галузями знань так само вільно, як і філософією.

² Там же, с. 65.

Виходячи з того положення, що математика є наука про кількість, Давид Анахт вважає, що в основі вчення її, в кінцевому підсумку, лежать матеріальні предмети, але математика абстрагується від їх речовості і робить об'єктом дослідження мислені побудови. Про це свідчить і те твердження вірменського філософа, що математика конкретно має справу з матеріальним буттям, а мислено — з нематеріальним. Він вдається і до іншого порівняння: математика матеріальна, як природознавство, і нематеріальна, як богослів'я. Давид Анахт не обмежується констатацією того факту, що математика ґрунтується на кількості, він виділяє різні типи кількості і доходить висновку, що кількість може бути переривною і непереривною. Кожний із цих видів кількості, за Давидом, і собі підлягає розрізненню. Дискретну кількість можна розглядати і самостійно, і в зв'язку з іншими. Непереривну ж кількість — як у стані спокою, так і в русі.

Особливо цікава Давидова характеристика неперервної і перервної кількості. За першу Давид має ту кількість, частини якої можуть з'єднуватися воедино силою уяви. Переривна ж кількість, на його думку, не має того загального, що могло б поєднати її різні частини. Прикладом неперервної кількості Давид вважає моноліт, мислено розчленовані частини якого ми можемо з'єднати з допомогою уяви. Прикладом перервної кількості є числа. Число десять складається з п'яти і п'яти, і в них немає нічого, що могло б обов'язково з'єднати їх і перетворити на десять.

Такі уявлення про кількість цілком співзвучні математичним ідеям Нового часу і є свідченням різючого злету думки у V—VI століттях.

Аналізуючи природу кожної науки, Давид Непереможний визначає насамперед її предмет, цілі, генезис та інші істотні питання. Наприклад, об'єктом дослідження астрономії Давид вважає небесні тіла, так само як об'єктом лікування — людину. Відзначаючи, що як астрономія, так і медицина і собі стають об'єктом дослідження для філософії, Давид тим самим підкреслює методологічне значення філософії для інших галузей знання. Якщо предметом або об'єктом дослідження астрономії є небесні тіла, то, згідно з тлумаченням філософа, метою астрономії є не створення подібних тіл, а спостереження за їхнім рухом та їх пізнання. Якщо об'єктом дослідження медицини є людське тіло, то її метою є збереження здоров'я людини чи відновлення його.

За Давидом, арифметику вперше створили фінікійці, оскільки, будучи купцями, вони потребували лічильного мистецтва. Астрономію створили халдеї, оскільки безхмарне і постійно ясне небо давало їм змогу спостерігати і вивчати рух небесних тіл. Геометрію створили єгиптяни, «тому що в Єгипті під час повеней Нілу поплутувались кордони земельних наділів, і серед єгиптян на кожній межі відбувалися бійки й вбивства...»³ Єгиптяни розробили способи вимірювання, навчилися визначати межі земельних ділянок і цим заклали основи геометрії.

Аналізуючи питання про методи дослідження в різних науках, Давид робить певні загальні висновки. Для астрономії велике значення має спостереження. Але яке спостереження? Звичайні спостереження можуть вводити в заблудження. Давид спеціально підкреслює, що не завжди ми можемо довіряти нашим відчуттям, оскільки вони подеколи неввірогідні. Це він доводить на такому прикладі: Сонце, яке в багато разів більше від Землі, здається нам з вершок, а кермо човна бачимо ми заломленим. Давид Непереможний обстоює те положення, що наука прагне пізнати предмети такими, якими вони є насправді.

³ Там же, с. 88.

Висловлюючи свою думку про природу різних наук, про їхні характерні риси, умови їх виникнення, цілі і способи їх реалізації, вірменський учений, природно, приходиться до ідеї про необхідність класифікації наук. Згідно з цією класифікацією, центральне місце в системі наук Давид віддає філософії, по суті виходячи з її методологічної природи.

Справді різнобічні науково-пізнавальні інтереси Давида Непереможного, фундаментальні його знання у кожній з наук того часу. Його твори свідчать про те, що Давид досліджував практично всі актуальні проблеми сучасної йому науки з метою їх філософського узагальнення, з одного боку, і обґрунтування своїх філософських висновків, з другого. Водночас ця винятково широка ерудованість показує енциклопедичність знань і наукових інтересів Давида Непереможного.

Так, певно, немає такої важливої галузі знання, яка б не дістала відгуку у працях великого мислителя. Але чи означає це, що Давид вичерпав усі галузі знання і його система увібрала у себе все? Найрішучіше «ні» у відповідь на це запитання проголосив не хто інший як сам Давид. «Як може пізнання досягнути межі там, де не має межі природа?» — заявляє він. Ці слова лунають як гімн силі розуму, безмежності можливостей пізнання і водночас викликом усілякому скептицизмові, проповіді непізнаваності світу. І усе це не риторика, не декларація, а наступальна, активна науково-філософська позиція. Свідченням цього є, зокрема, той факт, що основна праця Давида Непереможного «Визначення філософії» була самим автором забезпечена підзаголовком: «Проти чотирьох положень Піррона Лжемудрого», — того Піррона, який був засновником скептицизму у давньогрецькій філософії.

Боротьба проти ідеї непізнаваності навколишньої реальності була філософським подвигом Давида Анахта, значення якого важко переоцінити. Багато філософів-ідеалістів не тільки в давнину, а й у ХХ столітті не зуміли подолати впливу агностицизму, не змогли збагнути того, що проповідь непізнаваності світу дезорієнтує людину в питанні використання у своїх цілях навколишньої дійсності, призводить до пасивності, робить людину покірливою рабою обставин, віджилих соціальних відносин.

Будучи прихильником пізнаваності світу, Давид не вважає пізнавальний процес простим. Не всі явища підвладні безпосередньому сприйняттю, аж ніяк не на одному рівні відбувається пізнання різних явищ. «Бо не все приховала від нас природа, — зазначає Давид, — тому що в такому разі ніхто нічого не зміг би осягнути; і точно так само незробила вона все явним, бо тоді ніхто нічого не досліджував би. Однак вона дещо приховала від нас і дещо зробила явним; завдяки цьому й існує дослідження, яке означає шукати і знаходити»⁴. Він з любов'ю згадує слова давньогрецьких класиків філософії, адресовані підростаючому поколінню: вивчай, сприймай усе, що можеш, поки ти молодий, інакше знання залишить тебе.

Складаючи глибоку шану великому вірменському філософові, ми водночас не запліуємо очі на обмеженість його вчення, ідеалістичне трактування ним низки важливих філософських проблем, на його хитання між матеріалізмом і ідеалізмом, на помилкові висновки з правильних засновків та інші подібні заблудження. Усе це, безперечно, можна пояснити як історичною обмеженістю сучасної Давидові філософської науки загалом, так і обмеженістю світогляду і наукового

⁴ Там же, с. 201.

знання самого Анахта. Та не ці помилки, заблудження і обмеженість визначають теоретичну спадщину Давида Непереможного, його місце в історії вірменської філософії і в історії філософії загалом. Для правильної відповіді на це запитання згадаємо таке принципове положення В. І. Леніна: «Про історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»⁵. Дуже істотний в даному разі ленінський підхід до філософської спадщини Гегеля. «Я взагалі стараюся читати Гегеля матеріалістично...»⁶— пише В. І. Ленін і додає, що, читаючи Гегеля, він викидає здебільшого боженьку, абсолют, чисту ідею тощо. Але для того, щоб філософ був гідний такого підходу і був оцінений за таким критерієм, потрібно, щоб він мав у своїй теоретичній спадщині такий позитивний зміст, який за своїми значеннями переважає всі його заблудження і помилки. Уже було згадано низку ідей Давида Непереможного, що беззастережно свідчать на користь прогресивності його вчення.

З-поміж різних сфер знання, досліджуваних філософом, мабуть, найважливішою є логіка. Вчення про логіку — головний зміст теоретичної спадщини Давида Непереможного. Саме тут переважно і виявляється цінність його здобутку, саме в цій галузі висунуто ідеї, що зберегли свою свіжість і актуальність і в наші дні.

Взагалі у філософії Давид Непереможний виступає передусім як логік. Йдеться не тільки про те, що дві його праці спеціально присвячені витлумаченню творів Арістотеля, а третя — Порфирія. У трактаті «Визначення філософії» він також підходить до філософських проблем насамперед як логік, аналізує ці проблеми з позиції логіки. Ті результати, яких він досяг в галузі логіки, мають безперечне значення для всесвітньої історії логіки і водночас показують те, що Давид Непереможний є основоположником науки логіки у Вірменії. Його по праву можна назвати вірменським Арістотелем.

У галузі філософії взагалі і в галузі логіки зокрема Давид Непереможний використав такий термінологічний апарат, який відкривав широкі перспективи як для дальшого розвитку цієї галузі науки, так і для створення нових, адекватних перекладів філософських і логічних досліджень інших народів вірменською мовою. Тут доречно відзначити, що три із праць Давида Анахта дійшли і вірменською і грецькою мовами, а одна — тільки вірменською. Чудове знання мов дозволило Давиду Непереможному і його сподвижникам залучити культурне багатство, створене іншими народами, зокрема греками, до духовної власності вірменського народу. Скажемо, до речі, що термінотворчість у працях Анахта не має спеціального характеру. Вона становить частину його мовотворної діяльності. Завдяки працям Давида Непереможного вірменська мова піднеслася на новий щабель розвитку.

Саме в галузі вивчення логічних категорій Давид Непереможний найближче підійшов в одному випадку — до матеріалістичного, в другому — до діалектичного розуміння питань. Наприклад, обговорюючи проблему визначення, він порушує питання про його походження. Матеріалістичний характер відповіді не полишає сумнівів. «Потрібно знати, — каже він, — що визначення виникло за подібністю з кордонами сіл і земельних наділів, бо предки [наші], щоб уникнути двох крайностей, надмірності і нестачі, встановили кордони, аби користуватися своїм

⁵ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму.— Повне збір. творів, т. 2, с. 173.

⁶ Ленін В. І. Філософські зошити.— Там же, т. 29, с. 88.

і уникати чужого»⁷. Така інтерпретація не випадкова для Давида Непереможного. В іншій книжці і в іншому зв'язку він порівнює логічну дію ділення, де є ділене поняття, основа ділення і члени ділення, із столярською справою, де є дерево, пилка і шматки дерева. Щодо подібного положення в Гегеля В. І. Ленін відзначає: «Дуже добре!» Потім додає, що «звичайнісінькі логічні «фігури»... є по-школярському розмазані... звичайнісінькі відношення речей»⁸.

Потрібно також відзначити, що пояснення походження логічних категорій і дій реальними буденними відношеннями не тільки взагалі характерне для Давида Непереможного, а й має в нього за підставу приклади інших наук, зокрема математики. Скажемо ще, що всім працям Давида властива аргументація на користь кожного положення, всебічне обговорення контраргументів, прагнення все довести і ніколи не обмежуватися голослівними заявами. Разом із стародавніми еллінами Давид міг би сказати: мудрець нічого не стверджує без доказів. Отже, у працях Давида Непереможного логіка виступає також і як мистецтво аргументації.

Незважаючи на те, що основний свій твір Давид назвав «Визначення філософії», найважливіший внесок його полягає не в нових визначеннях філософії, а в тому, що він, аналізуючи визначення, дані класиками філософії, показав, що жодне з них, узяте окремо, не може розкрити сутності філософії. Він виходив з того положення, що для пізнання предмета потрібно його розглянути в усіх зв'язках і опосередкуваннях, в його взаємозв'язку з іншими предметами, і цим він обґрунтовує необхідність різних, взаємодоповнюючих визначень одного й того самого предмета. По суті Давид створив оригінальну теорію визначень, що була прогресивним кроком в історії логічних учень.

Підхід Давида Непереможного до форм умовиводів показує, що він уже розумів роль різних рівнів формалізації в логічних ученнях — завдання, що набуло великого значення на сучасному етапі розвитку науки.

Скрупульозний аналіз деяких фрагментів із праць Арістотеля, даний Давидом, дозволяє розв'язати низку складних, заплутаних завдань в історії логіки, зокрема відповіді на запитання про те, яка істинна форма арістотелівського силогізму. Річ у тім, що Арістотель, за характеристикою Ф. Енгельса, — найуніверсальніша голова у давньогрецькій філософії, залишив нам величезну спадщину, «дослідив уже найістотніші форми діалектичного мислення»⁹.

Проте шлях цієї спадщини з глибини століть до наших днів був важким, сповненим перешкод і значних втрат. Впродовж віків вона піддавалась численним змінам, доповненням, редагуванням, і тепер важко робити беззастережні висновки на основі цих праць. Тим часом дослідження Давида Непереможного ґрунтуються на аналізі тих текстів арістотелівських творів, які, безперечно, ближчі до оригіналу.

Англійський філолог Ф. Конібер цілком слушно відзначив, що за допомогою вірменських перекладів праць Арістотеля «Категорії» і «Про витлумачення» можна визначити характер оригіналу так прозоро і точно, немовбито маємо перед собою рукопис того ж століття. Таких висновків, певно, можна дійти на основі аналізу Давидом Непереможним арістотелівських праць.

Ці факти самі по собі промовляють про те, яке велике значення мають дослідження Давида Непереможного для виявлення істинної

⁷ Давид Анахт. Соч., с. 46.

⁸ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 148.

⁹ Енгельс Ф. Анти-Дюринг. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 20.

картини історії логіки. Взагалі всесвітня історія логіки була б неповною, якби не враховувались постановка і розв'язання певних логічних проблем у теоретичній спадщині Давида Непереможного.

Великий вплив Давида на його сучасників і на наступні покоління. Ще за життя його праці стали підручниками для всіх тих, хто обрав шлях вивчення філософії. Його творіння належать до числа тих виняткових праць, на яких не осідав порох століть. Навпаки, що більше час віддаляє нас від Давида Непереможного, то значніша його слава в очах поколінь. У вірменів стало традицією всякий значний твір, усякий вдалий переклад іномовних текстів приписувати Давиду Непереможному. І коли виникло давидознавство, як у Вірменії, так і за її межами, то одним з головних його завдань стало розрізнення істинних творінь Давида і численних праць, які йому приписуються.

Вплив Давида Непереможного на вірменських філософів виявив свою силу ще й тому, що світський характер його філософії відкрив нові шляхи розвиткові вірменської філософської думки.

Однією з характерних рис творів Давида Непереможного є їхній «герменевтичний», тлумачний характер, тобто те, що вірменський філософ виступає тлумачем беззастережно авторитетних праць філософії стародавнього світу. Однак він не залишився виключно тлумачем, і тому що сам висунув низку нових ідей, важливих, прогресивних для розвитку філософської науки, і тому що проаналізував принципи інтерпретації. Витлумачуючи великих філософів стародавнього світу і стаючи великим поряд з великими, Давид Непереможний водночас і сам перетворився на об'єкт тлумачення, джерело дослідження. Починаючи з середньовіччя кожний вірменський філософ вважав своїм професійним обов'язком, почував мовби своїм духовним покликком інтерпретувати Давида. Так чинили Ованес Саркаваг в XI—XII ст., Ваграм Рабуні в XIII ст., Григор Татеваци в XIV ст., Аракел Сюнеці в XIV—XV ст., Сімон Джугаеці в XVII ст. і багато інших вірменських філософів.

Хоч як широко тлумачили б ми поняття «філософія», було б помилкою характеризувати Давида Непереможного лише як філософа. Давид і його твори стали важливою реальністю вірменської культури, реальністю, значення якої сягає далеко за межі конкретного факту, належного до тієї чи тієї галузі наукового знання. Показово, що однією з перших друкованих філософських книжок вірменською мовою були «Визначення філософії» Давида Непереможного, що вийшли в світ 1731 року.

Ім'я Давида Непереможного все частіше згадується у працях не тільки вірменських авторів, але й філософів і мислителів інших народів. Його творіння були перекладені багатьма мовами. А деякі іноземні вчені вивчали вірменську мову, прагнучи в оригіналі, у першоджерелі збагнути ідеї, породжені Давидом. В усякім разі, фактом є те, що твори Давида Непереможного ще здавна стали предметом дослідження не тільки в Росії, а й у Греції, Італії, Франції, Австрії, Англії, Німеччині, Польщі, Румунії та інших країнах. До злетів і нюансів думки Давида, до напряму його промов і роздумів приковували свій науковий погляд такі відомі вчені, як С. Нойман, В. Розе, С. Буссе, Ф. С. Конібер, Г. Манандян та ін.

Проте, хоч який великий був інтерес до творчої спадщини вірменського філософа і хоч який важливий науковий результат цього інтересу, працями Давида Непереможного в минулому займалися час від часу. І в цій галузі відкрилися великі перспективи саме з установами Радянської влади у Вірменії. Відтоді всіма барвами веселки зася-

яло все те цінне, що було створене вірменським народом протягом віків і для віків. Серед інших рукописів любовно зберігаються у Матенадарані десятки рукописних екземплярів праць Давида Непереможного. Учені Радянської Вірменії і всієї нашої великої країни, закордонні дослідники дістали широку можливість досліджувати все багатство творчої думки, що таїться у фоліантах Матенадарана, у тім числі у списках творів Давида Непереможного. Давньовірменські манускрипти, багато з яких є не тільки свідченням генія вірменського народу, а й його визвольної боротьби проти іноземних загарбників і його протесту проти соціальної несправедливості, здобули нове життя. Численні рукописи, що, здавалося, були німі впродовж віків, тепер заговорили, щоб розповісти про приховані в них духовні скарби. Вірменська соціалістична культура піднесла на новий щабель усе те, що протягом багатьох століть створював народ. Тільки в умовах соціалістичного розвитку відродженого народу можна було удостоїтись такої високої оцінки, якою відзначені корифеї вірменської культури в останні десятиліття.

Уже за життя одного покоління урочисто відзначено 1600-річчя творця вірменської писемності Месропа Маштоца, 1000-річчя народного епосу «Давид Сасунський», 800-річчя Нерсеса Шноралі, 750-річчя Мхітара Гоша, 250-річчя Саят-Нови та ювілеї багатьох інших діячів вірменської культури. Ці дати, які водночас є віхами цієї багатовікової культури, вилились у світлі свята не тільки у Вірменії, а й в інших республіках нашої великої Батьківщини, і передусім у столиці Радянської країни—Москві. Те саме треба сказати про найважливіші культурні події братніх республік, які відзначаються всіма народами нашої Вітчизни, а між ними — і вірменським народом, з такою ж теплою і любов'ю. Воістину особливий смисл є в тому, що 1500-річчя великого філософа вірменського народу Давида Анахта і 1500-річчя першої літературної пам'ятки братньої Грузії увійшли до ювілейного календаря ЮНЕСКО в тому самому, 1980-му році. У цьому ж таки році в Узбекистані і Таджикистані святкуватиметься 1000-річчя від дня народження великого мислителя Абу Алі Ібн Сіні. До цієї та інших таких урочистостей готуються всі народи Радянського Союзу.

Беручи початок з глибини віків і маючи різні національні витoki, культури різних народів нашої багатонаціональної країни об'єднуються в єдиній скарбниці соціалістичної культури. Особливу роль у цьому процесі відіграє великий російський народ. Кілька років тому і в цьому, 1980-му, році у Москві побачили світ російською мовою три з чотирьох відомих нам праць Давида Непереможного. Це породило новий інтерес до його ідей і думок. Багато радянських і зарубіжних учених, які до того не знали Давида, включили в коло своїх наукових інтересів дослідження вчення вірменського мислителя. У Польщі і Румунії були перекладені з російської мови деякі праці Давида.

13—14 травня відбулася наукова сесія Академії наук Вірменії, присвячена 1500-річчю Давида Анахта. У цьому науковому форумі з великою любов'ю і справжнім піднесенням взяли участь учені братніх республік Радянського Союзу. Разом з ученими Вірменії з різнобічним аналізом і оцінкою теоретичної спадщини Давида Непереможного виступили гості з Москви, Києва, Мінська, Тбілісі, Алма-Ати, Ташкента, а також філософи-вірменознавці з Бельгії, Болгарії, Греції, Італії, Канади, Польщі, НДР, Румунії, США, Франції. У доповідях була відзначена роль Давида Непереможного у всесвітній історії філософської думки. Було підкреслено його вплив на філософську і суспільно-політичну думку інших народів.

Святкування 1500-річчя Давида Непереможного в Єревані і Москві свідчить про ту велику турботу, яку виявляють Комуністична партія Радянського Союзу, Радянський Уряд стосовно скарбів вітчизняної культури.

Сьогодні ми складаємо глибоку шану людині, яка завдяки своїм прогресивним поглядам скоротила різницю часів у п'ятнадцять століть і заговорила з нашими сучасниками. Все, що залишив Давид Непереможний прийдешнім поколінням і що цінне з погляду прогресивних ідей нашого часу, належить не тільки вірменському народові. Це те, що разом з культурними цінностями інших народів збагачує скарбницю світової культури.

* * *

В этом году исполняется 1500 лет со дня рождения выдающегося армянского мыслителя Давида Анахта. Эта дата широко отмечается советской и международной общественностью.

Будучи эллинизированным армянином, идеологом прогрессивной части господствующей в то время светской феодальной знати, Давид Анахт представлял неоплатоническое направление александрийской школы античной философии позднего эллинизма. Однако его платонизм в ряде существенных пунктов, особенно в теории познания и логики, сочетался с перипатетизмом.

В отличие от других представителей неоплатонизма, Давид Анахт внес в средневековую армянскую философию, пронизанную религиозным мистицизмом, рационалистическое начало и связал абстрактно-теоретические построения с реальными задачами своего времени. Это нашло свое выражение в материалистической трактовке ряда коренных положений, например, о природе определений и логических категорий, в критике официальной христианской ортодоксии, стремлении подчинить «теоретическую» философию — «практической», то есть найти способы достижения «добродетели» — морального и духовного совершенства.

В. С. ДМИТРИЧЕНКО, А. Г. ТИХОЛАЗ

ТАДЖИЦЬКИЙ УЧЕНИЙ-ЕНЦИКЛОПЕДИСТ

(До 1000-річчя від дня народження Абу Алі Ібн-Сіні)

В 1980 році прогресивна громадськість всього світу відзначає славетний ювілей — 1000-річчя від дня народження видатного таджицького мислителя Абу Алі Ібн-Сіні (980—1037 рр.). За пропозицією СРСР та інших країн під егідою ЮНЕСКО відбувається святкування ювілею. Вагомий внесок зроблений цим ученим у скарбницю світової культури. Протягом століть дослідження Ібн-Сіні, присвячені проблемам медицини, геології, мінералогії та ін., вважалися класичними, були взірцем для багатьох поколінь учених як в Азії, так і в Європі. Його філософські твори мали неабияке значення для розвитку усіх галузей філософського знання доби Середньовіччя. Величезний філософський, природничонауковий та літературний доробок, що його залишив нам Ібн-Сіна, донині викликає захоплення в усіх, хто вивчає його творчість.

Наслідуючи кращі традиції вітчизняної арабістики, такі вчені, як Є. Е. Бертельс, А. Ю. Якубовський уже в 30-х роках почали ретельне

вивчення наукової спадщини Ібн-Сіни. Значний внесок у дослідження світогляду Ібн-Сіни було зроблено на присвяченій 1000-річчю з дня народження Ібн-Сіни Науковій сесії АН УзРСР, що проходила у Ташкенті 1953 року. В наступні роки вийшли друком праці, в яких аналізуються різноманітні аспекти його філософської та природничонаукової творчості. Серед них відзначимо публікації А. А. Семенова «Абу Али Ибн-Сина» (Таджикгосиздат, 1953), Смирнової-Ракітіної «Авиценна» (Советский писатель, 1955) про життя та діяльність Ібн-Сіни. Психологічні погляди Ібн-Сіни висвітлює А. К. Закуєв («Психология Ибн-Сины», Изд-во АН АзССР, Баку, 1958). Велику роль у вивченні філософських поглядів Ібн-Сіни відіграли переклад і видання його трактату «Даніш-Наме», які здійснив академік А. М. Богоутдінов. У книзі М. Н. Болтаєва «Вопросы психологии и логики в произведениях Ибн-Сины и его школы», що вийшла в Душанбе 1965 року, докладно проаналізовано вплив логічного вчення Ібн-Сіни, зокрема, на творчість Фахррадіна ар-Разі та Насіреддіна Тусі. Останніми роками до аналізу філософських поглядів Ібн-Сіни зверталися такі дослідники філософії Східного середньовіччя, як С. Н. Григорян, А. В. Сагадєєв, В. К. Чалоян.

Творча спадщина Ібн-Сіни стала об'єктом гострої ідеологічної боротьби.

Буржуазні дослідники здебільшого намагаються так чи інакше фальсифікувати теоретичні погляди Ібн-Сіни, применшити роль ученого в історії світової культури. Починаючи з праці Е. Ренана «Аверроес та аверроїзм» ХІХ ст., Ібн-Сіну силкуються показати лише неоригінальним епігоном Арістотеля. Буржуазній історіографії властиві також спроби зобразити Ібн-Сіну засновником містичної філософії «східної мудрості». Такого трактування додержуються неоміст Е. Жільсон, Дж. Саліб — автор «Метафізики Ібн-Сіни», Л. Массіньон, Л. Гарде та ін. Спроби фальсифікувати ідейну спадщину Ібн-Сіни актуалізують потребу їх теоретичного спростування, що можливо лише при докладному розгляді його творчості з позицій марксистсько-ленінської методології.

Правильному розумінню філософських, природничонаукових та соціально-політичних поглядів ученого, що не мав собі рівних серед сучасників ні за енциклопедичною широтою своїх знань, ні за глибиною аналізу наукових проблем, сприяє вивчення його життєвого шляху.

Абу Алі Ібн-Сіна прожив недовге, сповнене труднощів життя, протягом якого лишився безкомпромісним борцем за істину, справжнім ученим-гуманістом. Про життя «Голови філософів» ми дізнаємося з біографії, що її нам залишив Абу'Убайд Джузджані — його вірний учень, який провів поряд з ним 25 років. Ця біографія допомагає відокремити правду про великого філософа від легенд, що були створені історією навколо його славетного імені.

Народився Ібн-Сіна 980 року в селищі Афшані біля Бухари у сім'ї фінансового чиновника Абдаллаха — людини глибоко освіченої, послідовника ідей шіізму. Батько намагався дати своїм дітям якнайкращу освіту. В 985 році, приїхавши до Бухари, Абу Алі почав вивчати Коран і словесні світські науки (граматику, теорію словесності, стилістику) і вже десятирічним викликав загальне здивування своєю обдарованістю. З цього часу під керівництвом таких учених, як Абу Абдаллах Натілі, Махмуд Масіхі та ін., Абу Алі починає опановувати арифметику, геометрію, алгебру, юриспруденцію, філософію, знайомиться з працями Порфирія, з «Началами» Евкліда, з «Альмагестом» Птолемея. До 18 років Ібн-Сіна чаласкуче вивчив медицину, логіку та математику. Саме тоді відбулося його перше знайомство з працями Арістотеля:

Зауважимо, що Ібн-Сіна, який не володів грецькою мовою, змуше-

ний послуговуватися перекладами античних авторів на арабську мову, які в свою чергу були зроблені з сирійських, персидських і вірменських перекладів, що становили, як правило, неоплатонічні перекази класичних текстів. Це зумовило деякий вплив неоплатонізму, що простежується в філософії Ібн-Сіни та в його дослідженнях Арістотеля. Визволенню Ібн-Сіни від впливу неоплатонізму та більш адекватному і позбавленому пізніших нашарувань сприйняттю вчення Арістотеля сприяло знайомство з працями Абу Насра Фарабі.

У 997 році Ібн-Сіну, вже широко відомого медика, запрошують до двору правителя держави Саманідів Нух Ібн-Мансура, який мав, як вважали в ті часи, невиліковну хворобу. Але Ібн-Сінавилікував його, і вдячний за це емір дозволив ученому користуватися своєю колосальною бібліотекою, що містила літературу з усіх галузей знання тих часів. Роки, проведені у Бухарі, знайомство з цією унікальною бібліотекою сприяли формуванню світогляду Ібн-Сіни. Але незабаром сталися події, які примусили його залишити Бухару: смерть батька, завоювання столиці держави Саманідів султаном Махмудом Газневитським («від тупого фанатизму котрого та дикої жорстокості його загонів загинули десятки тисяч мирних жителів Мавераннахру, Ірану, Індії і Афганістану») ¹ — все це призвело до того, що 1002 року Ібн-Сіна від'їжджає до Хорезму — міста, що переживало тоді значне економічне та культурне піднесення; тут діяла відома на весь Середньозахідський схід «Академія Мамуна». Ібн-Сіна знайомиться з Абу-Райханом Біруні, Абу-Сахл Месіхі та іншими видатними вченими, що приїхали до Хорезму з різних країн. Але Ібн-Сіні не судилося довго лишатися у Хорезмі. Невдоволений своїми військовими завоюваннями, султан Махмуд вирішив заробити собі славу мецената, для чого наказав відправити до себе вчених з «Академії Мамуна».

Не бажаючи служити при дворі кривавого деспота, Ібн-Сіна та Абу Месіхі залишають Хорезм. Месіхі не витримав виснажливого переходу у Кара-Кумах і помер в дорозі. Ібн-Сіні з великими труднощами вдається досягти Горгана. Рятуючись від переслідувань султана, він переїжджає з міста в місто і в кожному з них надовго не спиняється. В 1022 році Ібн-Сіна приїхав у Хамадан, де його призначили везиром правителя Хамадану Шама ад-Даула. Але й тут учений не має можливості повністю присвятити себе науці: невдоволення вищої військової знаті та придворного духовенства його суспільно-політичними трактатами, які він написав в цей період, призвело до того, що Ібн-Сіна був звинувачений у ересі; тільки втручання еміра врятувало його від смертної кари. Рятуючись від переслідувань, філософ, незважаючи на смертельну небезпеку, пише перші сторінки «Книги зцілення» і «Канона медицини», що увічніли його ім'я. За спробу виїхати до Ісфахану Ібн-Сіну заточують у фортецю Фараджан. Але навіть будучи у в'язниці, він продовжує інтенсивно працювати: створює свій відомий роман «Хайй Ібн Якзан». В одязі жебрака Ібн-Сіні вдається втекти з в'язниці та потрапити у Ісфахан, де він продовжує свою роботу. Вчений завершує «Книгу зцілення» і пише рідною мовою фарсі-дарі «Книгу знання» («Даніш-Наме»).

Йому не судилася спокійна старість. Після багатьох років постійних гонінь Ібн-Сіна помер 1037 року в разграбованому військом Абу-Сахля Хамаданського Хамадані. За три дні до смерті він відпустив на волю всіх своїх рабів і роздав біднякам все майно. Таким був життєвий

¹ Богоутдинов А. М. Эпоха Абу Али Сина и формирование его научных взглядов. — В кн.: Ибн-Сина. Данш-Намэ. Сталинабад: Таджикгосиздат, 1957, с. 17.

шлях великого таджицького мислителя, якого буржуазні дослідники сьогодні намагаються зробити містичним пророком, неймовірно далеким від реальних проблем земного життя.

Наукова спадщина Ібн-Сіни величезна — близько 300 томів. Його найбільший твір — «Канон медичної науки» в п'яти томах — протягом сторіч був настільною книгою лікарів всього світу. Своєрідною філософською енциклопедією Ібн-Сіни стала його «Книга зцілення» у 18 томах, що розчленовується на чотири частини: логіку, фізику, метафізику та математику. Крім філософських ідей, аналіз яких подається далі, ця праця містить цінні дослідження з проблем фізики, хімії, геології, мінералогії і зоології. Скороченими варіантами «Книги зцілення» є «Книга спасіння», що складається з логіки, метафізики і фізики, та «Книга знання» («Даніш-Наме»). Згадані твори дозволяють судити про ретельно розроблену філософську концепцію таджицького мислителя.

Традиція, що ґрунтується на деяких висловленнях самого Ібн-Сіни, а також працях відомого близькосхідного історика філософії XII ст. Шахрастані, залічує його погляди до перипатетизму. Такий підхід спостерігається в ряді праць буржуазних дослідників, серед яких відзначимо вже згадувану працю Е. Ренана «Аверроес та аверроїзм». Але останнє зовсім не означає, що Ібн-Сіна був звичайним коментатором Арістотеля. Радянські вчені вже неодноразово піддавали критиці таку думку, вказуючи на її однобічність.

Так, наприклад, В. К. Чалоян, цілком справедливо визнаючи Ібн-Сіну представником східного перипатетизму, писав: «Такі філософи, як Ібн-Сіна, критично освоювали філософську спадщину минулого: одні ідеї вони приймали, інші відкидали, або даючи власну інтерпретацію тому чи іншому положенню, або висуваючи нові, оригінальні концепції... Ірано-арабський перипатетизм здійснював спадкоємний зв'язок між філософією античності та філософією феодального суспільства, відображаючи не лише наступність в розвитку попередньої філософії, але також створюючи на її основі адекватну сучасній йому історичній дійсності філософію нової якості»². Саме творцем такої «філософії нової якості» і був Ібн-Сіна.

Зауважимо, що схожих поглядів здебільшого додержувались і середньовічні вчені. Наприклад, Ібн Туфейль дає таку характеристику: «Зміст творів Арістотеля потрудився викласти шейх Абу Алі. У своїй «Книзі зцілення» він простежив шляхи його філософії та спочатку показав, що істина, на його думку, не у Арістотеля і що він написав свою книгу, лише слідуючи вченню перипатетиків, а хто шукає істину бездоганно чисто, той має взяти його твір «Про східну мудрість»³. Нові соціально-культурні умови, високий рівень теоретичного знання цієї епохи вимагали творчої переробки вчення Стагірита. Не треба також забувати про вплив післяарістотелівських філософських напрямів, який спостерігається в творчості Ібн-Сіни.

Відмінність концепції Ібн-Сіни від арістотелівської можна помітити вже у класифікації наук, яка подається в «Книзі зцілення». Якщо Арістотель поділяв науки на три групи — теоретичні, практичні та творчі, то Ібн-Сіна виділяє дві групи — теоретичні і практичні. Умоглядна філософія членується на три науки: нижчу (фізика), середню (математика) і вищу (теологія). Кожна з цих наук і собі розпадається на первинну та вторинну, або прикладну. Отже, теологія поділяється на первинну

² Чалоян В. К. Восток — Запад. 2-е изд., М.: Наука, 1979, с. 155.

³ Туфейль Ибн. Повесть о Хайе ибн Якзане.— М.: Художественная литература, 1978, с. 39.

теологію — метафізику та вторинну — теологію, яка вчить про щастя, покарання за гріхи та ін.

Предметом метафізики є абстрактні поняття, що охоплюють сутнісні характеристики буття, а сама метафізика визначається Ібн-Сіною як вчення про буття в найширшому значенні цього слова і розглядається як основа всіх окремих наук. «Принципи всіх наук ґрунтуються на цій науці, і хоча її вивчають наприкінці, насправді вона є першою»⁴.

Буття, що становить предмет метафізики, Ібн-Сіна характеризує як найзагальнішу категорію: «буття пізнається розумом без визначення і без опису, бо воно не має визначення, оскільки у нього немає ні роду, ні виду, бо немає речі більш загальної, ніж воно, і воно не піддається описові, бо немає речі більш відомої, ніж воно»⁵. Аналіз буття підводить Ібн-Сіну до поділу його на субстанцію та акциденцію: «Акциденція — це те, буття чого залежить від чогось іншого... Усе ж те... існування чого не передбачає якоїсь речі... є субстанцією»⁶.

Ібн-Сіна розрізняє чотири різновиди субстанції: матерію; форму, їх єдність — тіла; душу та розум. Як і Арістотель, Ібн-Сіна підкреслює, що ні матерія, ні форма не існують самостійно, а лише в їх єдності — тілах. Форма визначає родову характеристику речі, тоді як матерія є основою її індивідуалізації. «Матерія має тілесну форму і без тілесної форми не існує в дійсності... В дійсності тілесність виникає завдяки формі і немає сумніву, що ця матерія через тілесну форму стає тілом»⁷.

Якщо у вченні про структуру буття Ібн-Сіна наближається до Арістотеля та перипатетичної традиції, то в теорії генезису буття помітний значний вплив неоплатонізму з його вченням про еманацию. Зауважимо, що в філософії представників ортодоксального ісламу ідеї неоплатонізму дістали досить однобокий розвиток. На відміну від них, Ібн-Сіна (продовжуючи традиції Фарабі), звільнив ідею еманации від містичного трактування, виділивши з неї власне діалектичний зміст.

У теорії еманации філософ оперує трьома основними категоріями: «можливість», «необхідність» та «дійсність». Все можливе передбачає суб'єкт можливості. Таким суб'єктом виступає матерія, що як можливість дійсності або як суб'єкт можливості вічна. З цього випливає висновки про вічність безконечної матерії. Ця теза розглядалася мусульманськими теологами як наріжний камінь еретичних поглядів Ібн-Сіни.

Але трактування матерії у Ібн-Сіни обмежене. Як передумова і можливість всього дійсного, вона перебуває, на його думку, в первісному стані пасивності, і лише необхідно-суттєва причина переводить матерію в стан дійсності. Що ж являє собою необхідно-суттєва причина? Ібн-Сіна вважає, що такою сутністю є бог. Дійшовши цього висновку, філософ впадає в дуалістичну суперечність: адже поряд з існуванням бога він визнає вічність та нестворюваність суб'єкта можливості — матерії. Звертає на себе увагу також трансформація вчення про еманацию в його розробці. Тоді як для неоплатоніків матерія — кінцевий результат деградації споконвічної першоденності, недосконала копія «божественної досконалості», то для Ібн-Сіни матерія — субстанціональна основа всякого буття. «Матерія завжди переує існуванню найможливішої речі»⁸. Не випадково його вчення про еманацию розглядалося

⁴ Ибн-Сина. Даниш-Намэ: Книга знания.— Сталинабад: Таджикгосиздат, 1957, с. 142.

⁵ Там же.

⁶ Там же, с. 143.

⁷ Там же, с. 151—152.

⁸ Там же, с. 171.

релігійними ідеологами як спрямоване проти креаціоністських ідей ортодоксального ісламу.

Дальший аналіз буття, що посідає центральне місце в метафізиці Ібн-Сіни, приводить до постановки проблеми про логічні форми відображення цього буття. Подібно до Арістотеля, Ібн-Сіна вважає, що визначення буття відтворюється у десяти головних категоріях, які відповідають десяти вищим родам буття: «Буття поділяється на такі десять частин, які є вищими родами речей: субстанція, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, володіння, дія і страждання»⁹. Як бачимо, Ібн-Сіна, на відміну від Арістотеля, на першому місці ставить категорію субстанції, а не сутності. Для обґрунтування цієї субординації він розробляє тезу про акцидентальний характер інших категорій, що розкривають не субстанціональні, а акцидентальні якості буття.

Розкриваючи взаємозв'язок категорій, Ібн-Сіна вказує на закон причинності, що діє в природі як основа і джерело цього взаємозв'язку. Причиною зветься «все, що існує незалежно від якоїсь конкретної речі, тоді як існування останньої виникає завдяки їй»¹⁰. Як і Арістотель, Ібн-Сіна визначає чотири різновиди причин: матеріальну, формальну, діючу і причину кінцевої мети. В своєму вченні про категорії Ібн-Сіна не обминув і актуальної в ті часи проблеми про існування універсалій, вважаючи, що категорії мають потрійне існування: до речей, в речах і після них. Однак це положення важко узгоджується з його визнанням реального існування лише за окремими речами.

Певні зрушення порівняно з Арістотелем зроблені Ібн-Сіною і в розв'язанні проблеми руху матерії. Геніальний учений висловлює гіпотезу про внутрішній саморух матерії, відмовившись від традиційного вчення про першопштовх. При цьому самий рух зовсім не трактується як звичайне переміщення. Під рухом розуміється кожна зміна стану. На відміну від Арістотеля, який визначав шість різновидів руху, Ібн-Сіна виділяє лише три: акцидентальний, примусовий та природний. Акцидентальний рух — це рух тіла, що залежить від руху інших тіл. Примусовим зветься рух, що залежить від зовнішнього поштовху. Природний рух — це рух, що відбувається сам по собі.

Розробка проблеми руху з необхідністю приводила до аналізу категорій часу та простору. Відкидаючи уявлення про незалежність часу від матерії, Ібн-Сіна розвинув вчення про час як міру руху матерії, як міру кількості руху. Таке розв'язання проблеми часу набагато випередило сучасні йому уявлення про час як абстрактну тривалість. Тут Ібн-Сіна робить певні зрушення порівняно з Арістотелем, який суб'єктивізував розуміння часу, трактуючи його як величину, що цілком залежить від того, хто її підраховує¹¹. У розумінні простору він стає на позиції Арістотеля, який заперечував безконечність простору. Додержуючись геоцентричної системи, Ібн-Сіна вважав, що простір обмежується нашою планетною системою. Таке трактування простору вплинуло на його космологію. Він обстоював геоцентричну, птолемейську систему Всесвіту.

Метафізика Ібн-Сіни ґрунтується на певненості у пізнаваності світу. Але, подібно до його вчення про буття, гносеологія Ібн-Сіни сповнена суперечностей, що сприяло появі найрізноманітніших тлумачень сучасними дослідниками його теоретико-пізнавальної концепції. Тут треба вказати на спроби всупереч елементарному історизмові всіляко модернізувати погляди Ібн-Сіни, порівнюючи його гносеологію або з сенсуалізмом Дж. Локка, або з агностицизмом І. Канта. Нерідко можна на-

⁹ Там же, с. 157.

¹⁰ Там же, с. 166.

¹¹ Див.: Арістотель. Фізика, IV, 14, 223 а.

трапити на спроби деяких авторів показати Ібн-Сіну містиком, що заперечував всілякий сенс раціонального пізнання. Його вчення визначається тут як містика, згідно з якою істина розкривається людині лише через одкровення, а сам Ібн-Сіна зображується засновником «вчення ілюмінатів, котре в дусі неоплатонізму вказує містико-ідеалістичний шлях до «пізнання» потойбічного світу»¹². Наявність таких протилежних трактувань актуалізує потребу докладного аналізу гносеології Ібн-Сіни.

На формуванні теорії пізнання Ібн-Сіни позначалися кілька чинників. Його гносеологія, як і вся філософська концепція загалом, близька до арістотелівської, спільність його поглядів з поглядами Стагірита з багатьох питань теорії пізнання безперечна. По-друге, формування гносеології Ібн-Сіни відбувалося значною мірою в ході його природничонаукових розвідок. Третім чинником, що вплинув на його теорію пізнання, були дослідження філософа в галузі психології. Свого часу Ібн-Сіна вважався найбільшим авторитетом в тлумаченні психічного життя людини серед філософів країн арабського халіфату.

Розв'язуючи психофізичну проблему, Ібн-Сіна намагався подолати традиційний дуалізм, вводячи проміжну субстанцію — душу, котра, хоч субстанціонально і єдина з духом, водночас є рушієм тіла і близька йому за своїми атрибутами. Це дозволило констатувати існування зв'язку між душею та тілом, завдяки чому було зроблено висновок про те, що пізнання людини можна починати як з тіла, так і з душі. Сама ж душа розглядалася як рід, що має три види: рослинний, тваринний та розумний. Ця послідовність утворює своєрідну прогресію — від несвідомої рослинної сили — до вищої розумової діяльності людини. Розумна душа, що відрізняє людину від тварини, на думку Ібн-Сіни, є безсмертною, бо залежність душі від тіла має акцидентальний характер. Завдяки акцидентальній залежності душа не зникає з загибеллю тіла, а зливається зі світовим розумом.

На основі цих положень Ібн-Сіна розробляє власну гносеологію. Згідно з арістотелівською традицією за критерій істинності пізнання він бере відповідність тих чи інших тверджень речам, про які ці твердження висловлюються. Першим етапом пізнання Ібн-Сіна вважає чуттєве сприймання, яке пов'язане з матерією і зветься першим різновидом сприйняття. Другий різновид становить чуттєве сприйняття без наявності матерії, або сприйняття за уявленням. Воно досконаліше, бо в своєму існуванні не потребує матерії. Сприйняття за мисленням — це сприйняття нематеріальних явищ. І кінець кінцем найдосконалішим різновидом сприйняття є раціональне, за допомогою якого сприймається сутність поняття. Отже, «розумна душа, наділена чуттєвим, щоб сприймати мислиме, ...дедалі більше віддаляється від чуттєвого і наближається, згідно зі своєю природою, до універсальних реальностей. Вона все більше повертається до своєї сутності, і, отже, вона щоразу більше звільняється від матерії, щоб піднятися до суто розумових суджень»¹³. Саме досягнення такого знання і є завданням умоглядної науки.

У розумній душі Ібн-Сіна розрізняє дві сили: силу сприйняття та діяльну силу. Сила сприйняття розчленовується на дві властивості: теоретичну та практичну, тобто розум поділяється на теоретичний і практичний.

Практичний розум — джерело моральних принципів, що складаються з двох частин — зверненої вгору, до вищих моральних принципів,

¹² Лей Г. Очерк истории средневекового материализма. — М.: Изд-во Иностранной литературы, 1962, с. 85.

¹³ Богоутдинов А. М. Эпоха Абу Али Сина и формирование его научных взглядов. — В кн.: Ибн-Сина. Дашш-Намэ, с. 65.

та зверненої вниз, до матеріальних речей. Через деякий час, згідно з Ібн-Сіною, перевага буде на боці першої частини практичного розуму і людина стане високоморальною істотою, яка керується в житті настановами практичного розуму, що дає змогу відрізнити добро від зла.

Теоретичний розум становить такий вищий розвиток розумової здібності, котрий дає пізнання істини, відрізняючи її від помилок. Теоретичний розум має чотири ступені: на першому з них відбувається пізнання самоочевидних принципів, які не потребують доведення; на другому — пізнання через доведення; на третьому — пізнання абстрактних понять; на четвертому — пізнаються абстрактні ідеї у їх сутності. На четвертому ступені розум, що звільнився від усього чуттєвого, матеріального, переходить до самопізнання, осягнення свого власного змісту. Саме на цьому етапі виявляється здатність теоретичного розуму створювати ідеї і категорії. Аналіз теоретичного розуму у Ібн-Сіни ґрунтується на логіці, яка «є тією наукою, де розкривається, яким чином непізнаване пізнається через пізнане, що є істиною, що ближче до істини, що хибне і скількох різновидів буває кожне з них»¹⁴.

Навіть цей стислий виклад гносеологічних поглядів ученого дозволяє побачити безпідставність ідеалістичних спроб показати його передтечею кантіанського агностицизму або зблизити погляди Ібн-Сіни з сучасними йому містичними філософсько-богословськими напрямками. Спираючись на перипатетичну традицію, мислитель будує струнку теоретико-пізнавальну концепцію, висловивши низку оригінальних ідей, що дістали свій дальший розвиток у філософських системах східного та західноєвропейського Середньовіччя.

У логіці Ібн-Сіна обстоював основні принципи логічного вчення Арістотеля. Найважливішим методологічним принципом логіки Ібн-Сіни є твердження про збіг форм думки з формами буття. Велику увагу він приділяв визначенню поняття, відрізняючи його від опису. Якщо опис дає уявлення про предмет, не розкриваючи його сутнісних характеристик, то мета визначення — пізнання істинної сутності предмета. Самі поняття Ібн-Сіна поділяє на родові та видові.

Аналізуючи судження згідно з тим, що воно ґрунтується на ствердженні чи запереченні, Ібн-Сіна визначає три різновиди суджень: категоричні, умовно-еднальні та умовно-розділові. Крім того, розмежовуючи загальне і часткове ствердження та заперечення, він виділяє загальностверджувальні, загальнозаперечувальні, частковостверджувальні та частковозаперечувальні судження. Необхідною умовою істинності судження Ібн-Сіна вважав збіг зв'язку понять у судженні зі зв'язком самих об'єктивних речей. Але судження ще не вичерпують весь арсенал логічної науки, бо важливішою умовою істинності мислення виступає його доказовість. Ібн-Сіна розрізняє три способи доказів істинності судження: силогізм, інтуїцію та аналогію. Найбільш доказовим є силогізм, теорію якого розробляв у своєму логічному вченні філософ.

Логічні праці Ібн-Сіни мали величезний вплив на розвиток світової логічної думки, сприяли подоланню тієї містифікації, котрої зазнало логічне вчення Арістотеля в дослідженні його схоластичних інтерпретаторів.

Істотною рисою філософської концепції Ібн-Сіни є її спрямованість проти догм ортодоксального ісламу. Як вже відзначалося, ідея еманції в тій формі, якої він надав їй, викликала серйозне занепокоєння в мусульманських теологів своїм утвердженням вічності матерії. Але не лише окремі моменти його філософського вчення розходилися з іслам-

¹⁴ Ибн-Сина. Даниш-Намэ, с. 89.

ською доктриною. Глибоко ворожим їй був самий раціоналістичний дух системи великого вчення. Гносеологічна концепція Ібн-Сіни, проникнута вірою у всеперемагаючу силу людського розуму, не могла не викликати невдоволення у представників догматичної теології, точку зору якої найчіткіше висловив відомий опонент Ібн-Сіни філософ Аль-Газалі. Як твердив Газалі, єдине завдання розуму — показати його власне безсилля, шлях до вічного блаженства — відмова від використання пізнавальних здатностей свого розуму. Розкриття теоретичних розходжень Ібн-Сіни та Аль-Газалі цікаве тим, що дозволяє з'ясувати соціальний зміст їх філософських концепцій.

Газалі, який тривалий час був послідовником учень Аль-Кінді, Фарабі, Ібн-Сіни, виступаючи за висвітлення теоретико-пізнавальних проблем, дійшов висновку, що такий напрям його досліджень несумісний з догмами ісламу. «Я впевнився, — пише він у автобіографічному трактаті, — що стою на краю прірви і що, коли я не займуся виправленням мого становища, неодмінно потраплю в пекло»¹⁵. Зрадивши своїм принципам, Газалі віддав перевагу почастиям ортодоксального офіційного богослова над свободою вільного наукового дослідження. Ібн-Сіна ж не мав жодних сумнівів щодо істинності обраного ним нелегкого шляху, що робило його ще ненависнішим мусульманському духівництву. Весь життєвий шлях ученого підтверджує цю безкомпромісність. Дістає своє вираження вона і в його суспільно-політичних і художніх творах.

Як нам уже відомо, коло наукових інтересів Абу Алі Ібн-Сіни не обмежувалося тільки філософськими та природничонауковими проблемами. Мислитель не залишався байдужим до соціальних проблем свого суспільства. Будучи в самому центрі політичних потрясінь доби, він намагався осмислити суспільні процеси, знайти шляхи побудови ідеального суспільного ладу. Ібн-Сіна написав декілька суспільно-політичних трактатів: «Про державні податки», «Допоміжні засоби проти різних помилок правителів», «Про управління військом, мамелюками та солдатами, їх раціон і амуніцію» (до речі, саме ці твори були причиною його арешту у Хамадані, що ледве не призвело до страти). На жаль, цей аспект його творчості ще недостатньо висвітлений у сучасній літературі. Тому вивчення соціально-політичних поглядів Ібн-Сіни потребує дальших наукових пошуків. Викладенню суспільних поглядів мислитель також присвятив свою алегорію «Птахи». Це — своєрідний портрет сучасного філософові суспільства, котре зображене як величезна клітка, де, як птахи, заточені люди. У суспільно-політичних поглядах Ібн-Сіни дістали відображення інтереси прогресивних кіл сучасного йому феодалного суспільства, переважно ремісничо-торговельного населення міст Середньої Азії першої половини XI ст.¹⁶

Шукаючи причини існуючого соціального зла, Ібн-Сіна залишається на позиціях ідеалізму в розумінні історії, вважаючи основною причиною соціальної несправедливості невміле керівництво державою з боку правителів. Засіб зміцнення держави він убачав у повазі правителів до моральних традицій свого народу, котрі виховують його у душі високої моральності. На противагу засуджуваний ним соціальної дійсності Ібн-Сіна пропонує своєрідну соціальну утопію, де змальовано ідеальне місто — держава вільних трудівників, які знищили духівництво та аристократію. Розглядаючи моральне вдосконалення як один із засо-

¹⁵ Цит. за: Григорян С. Н. Средневековая философия народов ближнего и Среднего Востока. — М.: Наука, 1966, с. 228.

¹⁶ Див.: Дмитриченко В. С. Нариси з історії суспільно-політичної та філософської думки народів СРСР доби феодалізму. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961, с. 68.

бів соціальних перетворень, філософ розробляє оригінальну етичну теорію. Категорії добра і зла він співвідносить з категоріями буття та небуття, стверджуючи, що зло рівноцінне небуттю і стану потенції, тоді як добро — буттю і станові активності. Завдяки тому, що буття має тенденцію до вдосконалення, його відсутність становить зло. Отже, людина зла, якщо вона не вдосконалює свого буття. Як бачимо, у вченні Ібн-Сіні етичні категорії отримують своєрідну онтологічну інтерпретацію. В етиці, як і в багатьох інших галузях знання, мислитель виявив незвичайну глибину та оригінальність наукового дослідження, які увічнили ім'я славетного вченого таджицького народу.

Не випадково літературна спадщина Ібн-Сіні після його смерті перетворилася на арену жорстоких ідейних суперечок. У 1150 році мусульманськими фанатиками навіть були привселюдно спалені праці філософа. Однак ніяке мракобісся не могло витримати випробування колосальним науковим генієм Ібн-Сіні. Для величезного культурно-історичного регіону, науковою мовою котрого була арабська мова, протягом багатьох століть Ібн-Сіна залишався неперевершеним авторитетом. Не було жодного вченого на Сході, що не відчував би на собі його впливу, незалежно від того, чи спростовував він його вчення (як це було з Аль-Газалі), чи захоплювався ним (Ібн-Туфейль, Ібн-Рушд, Омар Хайям, Насір і-Хосров та ін.). Творчість Ібн-Сіні сприяла розвиткові наукової і філософської думки народів нашої країни.

Велике значення мали твори Ібн-Сіні і для науки Західної Європи. При досить низькому рівні експериментального знання тієї доби «Медичний канон» відігравав неабияку роль. А перелік лише середньовічних авторів, що тією або іншою мірою зверталися до його філософії, величезний. Ми наведемо лише ім'я деяких з них: Альберт Великий, Фома Аквінський, Дунс Скот, Уільям Оккам.

Слава Ібн-Сіні пережила віки. Святкування 1000-річчя від дня народження Ібн-Сіні підтверджує надзвичайну цінність його творів для світової культури.

* * *

Творчество выдающегося таджикского мыслителя Абу Али Ибн-Синны, 1000-летие со дня рождения которого отмечается в этом году, оказало огромное влияние на развитие естественнонаучного и философского знания эпохи Средневековья. Развивая основные положения ирано-арабского перипатетизма, ученый сформулировал целый ряд оригинальных идей в области логики, теории познания и психологии.

Некоторые моменты философского творчества Ибн-Синны вступали в прямой конфликт с центральными принципами ортодоксальной исламской доктрины. Это относится прежде всего к развиваемой им теории эманации, которая противоречила креационистским мотивам мусульманской теологии.

Критически осмысливая общественные процессы своего времени, Ибн-Синна разрабатывает социально-политическую доктрину, отражавшую интересы прогрессивных слоев феодального общества Ближнего Востока первой половины XI века.

На протяжении всего Средневековья труды Ибн-Синны в области философии, медицины и естествознания считались классическими как в Европе, так и в странах Ближнего и Среднего Востока.

В. Л. САВЕЛЬЄВ, В. І. ГОРБАНЬ

«СЕРЕДНІЙ КЛАС»: МІФ АНТИКОМУНІСТІВ І РЕАЛЬНІСТЬ ІСТОРІЇ

Побудова в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства і перетворення світової системи соціалізму у вирішальну силу суспільного розвитку — найважливіші віхи в практичному втіленні ідей марксизму-ленінізму на сучасному етапі, які означають водночас поглиблення загальної кризи капіталізму і, зокрема, посилення конфронтації в ідеологічному протиборстві двох систем. Притягальна сила соціалізму, відзначив XXV з'їзд КПРС, зросла ще більше на фоні тої кризи, яка охопила в 70-ті роки капіталістичні країни. «Робітничий клас відповідає на це по-пролетарському, посиленням боротьби проти великого капіталу — головного винуватця соціальних бід. Страйкова боротьба, в якій беруть участь найрізноманітніші верстви трудового населення, досягла найвищого за останні десятиріччя рівня. Зросли сила й авторитет робітничого класу, піднялась його роль як авангарду в боротьбі за інтереси трудящих, справжні інтереси нації»¹.

Ідеологи буржуазії намагаються фальсифікувати справжні причини поглиблення загальної кризи капіталізму і загострення його внутрішніх суперечностей, дискредитувати приклад реального соціалізму. З цією метою вони намагаються спростувати марксистсько-ленінську теорію класів і класової боротьби, вчення про всесвітньо-історичну роль робітничого класу. Відмовляючись вважати відношення власності на засоби виробництва об'єктивним критерієм визначення класу, оскільки в останні десятиріччя, мовляв, сама власність була дуже зруйнована, вони висувають тезу про те, ніби «чітко визначеного робітничого класу, як і взагалі наукового поняття «клас», не існує»². В руслі такого підходу найважливішим підсумком розвитку «західного суспільства» протягом ХХ ст. оголошено величезне зростання «середнього класу» (або «середніх верств»), який нібито дедалі більше поглинає основні класи капіталістичного суспільства, насамперед пролетаріат, і докорінно змінює соціальну структуру капіталізму. Так, західнонімецький соціолог Р. Дарендорф твердить, що «дальше посилення поляризації суспільства на два класи затрималося, і процес навіть повернув у зворотному напрямку». Виходячи з цього, вирішальною силою в капіталістичному суспільстві проголошують «середній клас»³, який начебто на практиці здійснює «демократизацію політичних відносин»⁴.

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їзду КПРС, 24 лют. 1976 р. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 32.

² Wilensky H. L. Class Consciousness and American Workers (Labor in a Changing America).— New York, 1968, p. 12—28; Bell D. The Coming of Post-Industrial Society., 1973, p. 361; Bochenski J. M. Marxismus-Leninismus. Wissenschaft oder Glaube.— München, 1974, S. 73.

³ Dahrendorf R. Konflikt und Freiheit. Auf dem Weg zur Dienstklassengesellschaft.— München, 1972, S. 76.

⁴ Schäfers B. Sozialstruktur und Wandel der Bundesrepublik Deutschland.— Stuttgart, 1976, S. 40.

З допомогою посилань на перетворення капіталізму в «суспільство середнього класу», де пролетаріат нібито посідає однакове суспільне становище з капіталістами, дрібнобуржуазією, інтелігенцією та ін., буржуазні ідеологи намагаються підвести «наукову» основу під твердження про те, начебто в капіталістичному суспільстві настає «класовий мир», про «інтеграцію» пролетаріату в капіталістичну систему і його «депротестаризацію». Оскільки ж, мовляв, зникає пролетаріат, то немає підстав говорити і про його несвітньо-історичну місію, про керівну роль комуністичних і робітничих партій у боротьбі за демократію і соціалізм. Будучи за своїми функціями спрямованою на закріплення хибних поглядів на класову структуру сучасного капіталістичного суспільства, буржуазна теорія «середнього класу» сприяє породженню лівацько-опортуністичних уявлень про виняткову революційну роль інтелігенції, студентства та ін. Дрібнобуржуазно-революціонаристські теорії з їх «моделями» рушійних сил суспільного розвитку, спрямованими проти революційного руху, виконують по суті ті ж самі ідеологічні функції, що і зусилля відвертих апологетів капіталізму.

Антикомуністична ідейно-політична спрямованість теорії «середнього класу» сприяла тому, що вона уже понад двадцять років є офіційною державною доктриною багатьох капіталістичних країн, передусім США, використовується як пропагандистська зброя для підтримання міфу про належність більшості населення капіталістичного суспільства до «класу», який має матеріальний достаток і престиж у суспільстві. За визнанням французького соціолога П. Блетона, «формула середнього класу є прапором, навколо якого збираються всі, хто боїться робітничого руху»⁵. Разом з тим під впливом загострення загальної кризи капіталізму в останні роки, роки небувалого розмаху класової боротьби, відбувається певна модернізація теорії «середнього класу», посилюється її антикомуністична, антирадянська спрямованість.

Чимало буржуазних ідеологів тією чи іншою мірою вже змушені визнавати, що зростання «середніх класів» не звільнило західне суспільство від «класових конфліктів». Д. Белл, зокрема, не так давно пише: «Твердили, що в її (Америки.— Авт.) суспільстві немає класів і що її мнуть ідеологічні розколи... Що ж сталося з «американською мрією»? Міф про американську винятковість розвіяний. Ми смертні, у нас немає ні спільної мети, ні спільної віри...»⁶. Разом з тим, спираючись на найновіші варіанти теорій «індустріального суспільства» і «конвергенції», які покликані затушувати корінні відмінності між капіталізмом і соціалізмом, буржуазні соціологи намагаються довести, ніби в розвинутих капіталістичних і соціалістичних країнах існують схожі соціальні структури і всім їм властива тенденція до збільшення «середнього класу» за рахунок інших соціальних груп. Ототожнення соціально-економічного ладу капіталізму і розвинутого соціалізму потрібне буржуазним ідеологам для «обґрунтування» наклепницької тези про наявність «класових конфліктів» у соціалістичному суспільстві. Так, англійський історик Р. Петербридж твердить, ніби в ході соціалістичного будівництва середні верстви населення в СРСР стали «всі без винятку об'єктом ворожого ставлення більшовиків і були виключені з суспільного життя»⁷.

⁵ Цит. за: Семенов В. С. Капитализм и классы. Исследование социальной структуры современного капиталистического общества.— М.: Наука, 1969, с. 230.

⁶ Цит. за: Правда, 1975, 13 квітня.

⁷ The Social Prelude to Stalinism, by Pethybridge R.— London, 1974; Reviewed by Miller J. M.— Soviet Studies, vol. XXVIII, October, 1976, No. 4, p. 631—632.

Надуманий конфлікт між Радянською державою і «середніми класами» становить провідну сюжетну лінію і в книзі В. С. Дункан⁸.

Цілком очевидно, що сучасні буржуазні ідеологи повторюють давній прийом реакціонерів, неспроможність якого була переконливо розкрита В. І. Леніним: «...спочатку перекрутити соціалізм, приписавши йому нісенітницю, а потім переможно спростовувати нісенітницю!»⁹. Одна з основних хиб теорії «середнього класу» саме і полягає в неправильній методології дослідження, яка, як і раніше, ґрунтується на принципах ідеалізму.

Якщо один з основоположників сучасної буржуазної соціології М. Вебер ще вважав за потрібне під час аналізу класів брати до уваги певні економічні відносини, то тепер у західних соціологів ця вимога повністю ігнорується. Поняття «середній клас» визначається на основі екліктичного поєднання соціально-економічних і соціально-психологічних характеристик, об'єктивних і суб'єктивних факторів, посилюється тенденція до дедалі більшої суб'єктивізації визначення «середнього класу». Єдиним економічним критерієм «середнього класу» вважаються прибутки, які повинні становити від 10 тис. до 25 тис. доларів¹⁰. Буржуазні автори, особливо американські, керуються здебільшого такими критеріями, як престиж життя і психологія, освіта, знання, компетентність, кваліфікація та ін. Т. Маршал і Р. Дарендорф намагаються доповнити теорію «середнього класу» аргументом про зростаюче зближення соціальних груп у капіталістичному суспільстві, яке нібито спостерігається на основі розширення їх юридичних прав, прилучення їх до благ цивілізації в містах тощо¹¹. Нерідко вихідним пунктом для аналізу класової структури суспільства беруться суб'єктивні оцінки людьми їх класової належності.

На основі таких критеріїв під поняттям «середній клас» довільно об'єднуються зовсім різні соціальні групи і класи: робітники разом з дрібними буржуа, представники інтелігенції, службовці, капіталісти та ін. Сучасні буржуазні соціологи ігнорують суспільно-економічні відносини як визначальну основу формування класів, аргументуючи це тим, що власність на засоби виробництва нібито втратила в наш час значення класоутворюючої ознаки. «Руйнація власності», згідно з їх твердженням, відбулася внаслідок перетворення приватної власності в акціонерну (багато тисяч акціонерів, мовляв, «на рівних правах» володіють власністю), а також через відокремлення адміністративно-управлінських функцій власника в самостійний інститут («менеджеризм»).

Проте насправді акціонерний капітал не тільки не скасував, а тільки укрупнив приватну власність. Так, за даними Інституту вивчення політики (приватна організація), менш як 2 проценти повнолітнього населення в США володіє більш як 80 процентами акцій корпорацій. Доход найбагатшої частини жителів США, які становлять 1 процент населення, майже в 9 разів перевищує доход 50 процентів населення з нижчими доходами. І тенденція до збереження такого розподілу доходів лишається незмінною за останні 40 років. Що стосується податкового податку, то з 1940 по 1970 роки він зріс для корпорацій при-

⁸ The Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction, by Duncan V. S.—London, 1976. Reviewed by Sisher E. K. Soviet Studies, vol. XXX, Juli 1978, 3, p. 424.

⁹ Ленін В. І. Ліберальний професор про рівність.— Повне зібр. творів, т. 24, с. 344.

¹⁰ «U. S. News and World Report», October, 14, London, 1976, p. 42—43.

¹¹ Marshall T. H. Class Citizenship and Social Development.— New York, 1964; Dahrendorf R. Class and Class Conflict in an Industrial Society.— London, 1966.

близно в 30 разів, а для трудящих — майже в 90 разів¹². Що ж стосується певного відокремлення управлінських функцій від безпосереднього власника капіталу, то воно зовсім не знищує капіталістичного характеру виробництва і властивих йому виробничих відносин. Капітал був і лишається суспільним відношенням, за якого одні класи безкоштовно привласнюють працю інших. Таке привласнення можуть здійснювати не тільки власники підприємств, але й вищі управляючі, службовці державного апарату.

Повністю антинауковим і упередженим є також твердження буржуазних ідеологів про схожість соціальних структур капіталістичного і соціалістичного суспільства, зокрема про наявність в соціалістичному суспільстві пресловутого «середнього класу» (або «середніх класів»). Такі твердження засновуються на властивому буржуазній соціології абстрактному, позаісторичному методі порівняння. Логіка міркувань буржуазних соціологів зводиться тут до аналізу вихопленого з конкретно-історичного контексту процесу індустріалізації в капіталістичних і соціалістичних країнах, тенденцій до професійної спеціалізації в поділові праці, з яких нібито випливає соціально-економічна нерівність відповідних професійних груп¹³. Спекулюючи на зростанні спеціалізації праці, появі нових професій, зумовлених науково-технічним прогресом, буржуазні теоретики намагаються невизначальну з погляду класової структури суспільства різницю між професіями піднести в ранг основної і, по суті, підміняють соціальну організацію суспільства професійною. Показовим щодо цього є теоретизування західнонімецького професора Б. Шеферса: робітник, твердить він, — це лише «носіє професії, який в обмін на заробітну плату віддає тому, хто наймає робочу силу (державі, приватним особам) свої знання і досвід»¹⁴. За такого абстрактного визначення, в якому нехтуються соціальні умови реалізації праці, містифікуються соціальні структури як капіталізму, так і соціалізму, маскується факт того, що в дійсності суспільна організація капіталістичної і соціалістичної систем якісно протилежні. Ця протилежність полягає насамперед у тому, що робітник в умовах капіталістичного способу виробництва позбавлений засобів виробництва і виступає як продавець своєї робочої сили, а робітник в умовах соціалістичного способу виробництва є колективним власником засобів виробництва, господарем своєї праці, який розпоряджається її результатами. Те ж саме стосується селян (дрібних і середніх фермерів), як дрібних власників в умовах капіталізму, і колгоспного селянства в умовах соціалізму. Отже, антиісторизм, нехтування конкретно-соціологічним аналізом є головною причиною наукової неспроможності буржуазної теорії «середнього класу».

Зазначимо, що теорія «середнього класу» у викривленому вигляді відображує певні реальні зміни в соціальній структурі капіталістичного суспільства, зокрема значне зростання категорій інтелігенції та службовців. Основоложники марксизму-ленінізму, виділивши в суспільстві економічні відносини як у кінцевому підсумку вирішальні для аналізу суспільного розвитку, правильного його розуміння, розкрили основні

¹² Корнонов В. США: в плену неразрешенных проблем.— М.: Политиздат, 1978, с. 29, 36.

¹³ Lukes S. Essays in Social Theory.— London, 1977, p. 105—106; Mayer L. G., Burnett J. H. Politics in Industrial Societies: A Comparative Perspective.— New York—Toronto, 1977, p. 147; Social Consequences of Modernization in Communist Societies.— Ballimore — London, 1976, p. 39.

¹⁴ Schäfers B. Sozialstruktur und Wandel der Bundesrepublik Deutschland, S. 144.

тенденції розвитку середніх верств населення в умовах капіталізму. Середні верстви — це класова категорія, яка охоплює всі суспільні групи, що займають проміжне положення між основними класами капіталістичного суспільства — буржуазією і пролетаріатом. В. І. Ленін зауважував, що в капіталістичному і напівкапіталістичному суспільстві взагалі є тільки три класи: буржуазія, дрібна буржуазія і пролетаріат¹⁵. Соціальні прошарки інтелігенції і службовців з класового боку неоднорідні: частина з них примикає до буржуазії, частина — до пролетаріату, частина — до дрібної буржуазії. Отже, до середніх верств капіталістичного суспільства належить один проміжний суспільний клас (дрібна буржуазія) і верстви інтелігенції та службовців, що відповідають цьому класові. «Кожному марксистові давно відома та істина, — підкреслює В. І. Ленін, — що *вирішальними* силами в усякому капіталістичному суспільстві можуть бути тільки пролетаріат і буржуазія, тоді як усі соціальні елементи, що стоять між цими класами і підходять під економічну рубрику дрібної буржуазії, *неминуче* вагаються між цими вирішальними силами»¹⁶.

Соціально-економічна суть дрібної буржуазії, яка є найхарактернішим представником середніх верств, визначається її відношенням до засобів виробництва. Кожний дрібний буржуа є дрібним власником, тобто, володіючи засобами виробництва (і цим докорінно відрізняючись від пролетарів), він водночас внаслідок незначних розмірів своєї власності живе переважно за рахунок своєї праці (чим відрізняється від капіталістів). За висловом К. Маркса, як власник засобів виробництва дрібний буржуа є капіталістом, а як трудящий — своїм власним найманним робітником. Він, «як капіталіст, сплачує самому собі заробітну плату і дістає прибуток з свого капіталу, тобто експлуатує себе самого як найманого робітника і, у формі додаткової вартості, платить собі самому ту данину, яку праця змушена віддавати капіталові»¹⁷. Економічне становище дрібних виробників у системі капіталістичного способу виробництва зумовлює їх суперечливу двоїсту соціальну природу і таку ж двоїстість у політиці. В умовах товарного виробництва кожен дрібний буржуа або ж поступово збагачується і перетворюється в дрібного капіталіста, який експлуатує найману працю (а це можливо в кращому випадку для одного дрібного хазяйчика з сотні, вказував В. І. Ленін), або ж розоряється і перетворюється в найманого робітника (що буває найчастіше)¹⁸. Тенденція до розорення і пролетаризації більшості дрібної буржуазії є головною об'єктивною умовою для її політичного союзу з пролетаріатом в умовах капіталізму. В період імперіалізму в зв'язку зі зростаючим гнітом монополій і загостренням конкуренції дія цієї тенденції посилюється, змінюючи таким чином основу для союзу пролетаріату з дрібнобуржуазними масами в спільній боротьбі за демократію і соціалізм¹⁹. Як трудящі в своїй більшості, дрібні власники мають спільні з пролетаріатом корінні інтереси. Їх головний спільний інтерес — знищення приватної власності та монополій як джерела експлуатації і розорення.

¹⁵ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? — Повне збір. творів, т. 34, с. 282.

¹⁶ Ленін В. І. Цінні признання Питирима Сорокіна. — Повне збір. творів, т. 37, с. 181.

¹⁷ Маркс К. Капітал. Том IV. — Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 26, ч. 1, с. 391.

¹⁸ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму. — Повне збір. творів, т. 2, с. 207.

¹⁹ Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій: Документи і матеріали. — К., Політвидав України, 1969, с. 272, 278.

Проте в економічному становищі дрібної буржуазії об'єктивно існують не тільки чинники, які сприяють її союзові з пролетаріатом, а й ті, що перешкоджають здійсненню цього союзу. Незважаючи на те, що провідною тенденцією класового розвитку дрібної буржуазії за капіталізму є тенденція до розорення і пролетаризації маси дрібних виробників, капіталістичним способом виробництва зумовлюється й інша тенденція, на яку вказували основоположники марксизму-ленінізму,— постійне виникнення нової дрібної буржуазії, нових середніх верств. Умови життя, за якими дрібна буржуазія дедалі більше зближується з пролетаріатом, як зазначав В. І. Ленін, не треба переплутувати з її місцем в суспільному виробництві; де вона живе саме по-хазяйському, а не по-пролетарському. А розпорошеність дрібних виробників і ізольованість їх через дрібне виробництво, прив'язаність до відповідного місця і до певного експлуататора призводить до нерозуміння ними класового характеру експлуатації і держави.

Із двоїстої природи дрібної буржуазії, середніх верств взагалі, випливає об'єктивна необхідність керівної ролі робітничого класу, як єдиного в умовах капіталізму до кінця революційного класу, представника «всього живого і чесного в усіх класах, гігантської більшості дрібної буржуазії...»²⁰. «В той час як буржуазія роздробляє, розпорошує селянство і всі дрібнобуржуазні верстви, вона згуртовує, об'єднує, організовує пролетаріат,— писав В. І. Ленін.— Тільки пролетаріат,— в силу економічної ролі його у великому виробництві,— здатний бути вождем усіх трудящих і експлуатованих мас, які буржуазія експлуатує, гнітить, давить часто не менше, а сильніше, ніж пролетарів, але які не здатні до самостійної боротьби за своє визволення»²¹. З керівної ролі робітничого класу в боротьбі з капіталістичною експлуатацією впливає необхідність керівної ролі Комуністичної партії — найбільш організованого й свідомого авангарду пролетаріату, яка на основі єдиної наукової теорії — марксизму-ленінізму — спрямовує цю боротьбу.

Науковий аналіз, який дали основоположники марксизму-ленінізму класовій структурі буржуазного суспільства і, зокрема, середнім верствам, цілком стосується сучасного капіталізму. Як і раніше, головною революційною силою сучасності лишається робітничий клас, чисельність якого в промислово розвинутих капіталістичних країнах становить від 55 до 80 процентів самодіяльного населення²². Як і раніше, провідною тенденцією розвитку середніх верств є їх пролетаризація, внаслідок чого відбувається зменшення чисельності середніх верств. Якщо в 1959 р. в США вони становили 45,4 процента самодіяльного населення, то в 1970 р.— 19 процентів²³. Зменшення чисельності середніх верств в капіталістичних країнах відбувається нині головним чином за рахунок зменшення чисельності дрібної буржуазії, тоді як чисельність інтелігенції і службовців, особливо під впливом НТР, зростає. Якщо в 1921 р. В. І. Ленін зазначав, що в багатьох капіталістичних країнах дрібна буржуазія становить від 30 до 45 процентів населення²⁴, то нині її питома вага становить від 5 до 10 процентів у більш розвинутих і 25—35 процентів у менш розвинутих капіталістичних країнах²⁵. Симптоматично,

²⁰ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? — Повне збір. творів, т. 34, с. 285.

²¹ Ленін В. І. Держава і революція. — Повне збір. творів т. 33, с. 24.

²² Рабочий класс в социальной структуре индустриально развитых капиталистических стран. — М.: Наука, 1977, с. 311—312.

²³ Семенов В. С. Капитализм и классы, с. 215.; Надель С. Н. Современный капитализм и средние слои. — М.: Наука, 1978, с. 85.

²⁴ Ленін В. І. III Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 44, с. 38.

що буржуазні соціологи часто не включають або включають не повністю в «середній клас» дрібну буржуазію, оскільки зменшення її чисельності ніяк не підтверджує їх тверджень про «величезне» зростання «середнього класу». Що стосується інтелігенції і службовців, питома вага яких в соціальній структурі капіталістичного суспільства насправді помітно збільшується, то тут треба враховувати той визначальний факт, що поряд із зростанням відбувається швидкий і необоротний процес класової диференціації цих категорій відповідно до основних класів капіталістичного суспільства. Тому зростання інтелігенції і службовців не правомірно ототожнювати зі збільшенням «середнього класу», оскільки воно означає появу як нових верств буржуазії, так і нових загонів пролетаріату. В умовах капіталістичної експлуатації основна маса інтелігенції і службовців поступово пролетаризується, що виявляється насамперед у підпорядкуванні їй праці капіталу, посиленні безробіття та ін. Частина їх, зокрема вищі адміністративно-управлінські кадри, по суті перетворюються у визискувачів чужої праці.

Необгрунтованою також є теза буржуазних соціологів про зростання інтелігенції і службовців за рахунок робітничого класу. Звичайно, в процесі розвитку капіталізму деякі робітники переходять до середніх верств, але останні не можуть поглинути більшої частини робітничого класу з тієї причини, що значна їх частина сама живе за рахунок тих засобів, які створюються працею робітників. Як зазначав К. Маркс, за капіталізму непродуктивні робітники «мають між собою те спільне, що, виробляючи *«нематеріальні продукти»*, вони споживають *«матеріальні продукти»*, тобто продукти праці продуктивних робітників»²⁶.

Досвід грандіозних соціальних перетворень, набутий СРСР в процесі будівництва соціалізму і створення розвинутого соціалістичного суспільства, переконливо доводить, що ліквідувати соціально-економічні основи існування антагоністичних суспільних класів і забезпечити однорідність соціальної структури суспільства означає не що інше, як «поставити всіх громадян в однакове відношення до засобів виробництва всього суспільства». Це означає, підкреслював В. І. Ленін, що «всі громадяни мають *однаковий* доступ до роботи на суспільних засобах виробництва»²⁷. Вирішальна роль у цих перетвореннях належить союзів робітничого класу і всіх трудящих на чолі з робітничим класом, який ґрунтується на єдності їх корінних інтересів і забезпечує згуртування народу на спільній базі будівництва соціалізму і комунізму.

Внаслідок корінних змін в соціальній структурі суспільства в СРСР склалася нова історична спільність людей — радянський народ, середні верстви як класова категорія зникли. Клас дрібної буржуазії було ліквідовано на основі здійснення ленінського кооперативного плану, в результаті якого селянство перетворилося в новий соціалістичний клас — колгоспне селянство. Основна маса дрібної буржуазії міст — ремісники і кустарі, найближчі до робітничого класу за характером своєї праці — були об'єднані в промисловій кооперації і згодом повністю злилися з робітничим класом. Справді народною, соціалістичною стала інтелігенція.

Що стосується домислів буржуазних авторів про те, нібито в процесі побудови соціалістичного суспільства в СРСР середні верстви були

²⁵ Семенов В. С. Капитализм и классы, с. 198—199. Основна тенденція не виключає відхилень. У Франції, наприклад, з 1968 р. по 1972 р. питома вага дрібної буржуазії в самодіяльному населенні зростає з 8 до 10 процентів (див.: Н а д е л ь С. Н. Современный капитализм и средние слои.— М.: Наука, 1978, с. 173).

²⁶ М а р к с К. Капитал. Том IV, с. 258.

²⁷ Л е н і н В. І. Ліберальний професор про рівність, с. 346.

«об'єктом ворожого ставлення більшовиків», то вони виражають загальну тенденцію буржуазної ідеології до фальсифікації ленінського плану будівництва соціалізму в нашій країні. Насправді ж, як переконливо довів В. І. Ленін, величезна більшість дрібної буржуазії, всіх середніх верств, це — трудящі, корінні інтереси яких збігаються з інтересами робітників, і тому вони йдуть за робітничим класом. «Треба вміти залучити до себе, включити в загальну організацію, підпорядкувати загальнопролетарській дисципліні найменш пролетарські, найбільш дрібнобуржуазні верстви *трудящих*», відзначав В. І. Ленін²⁸. Союз робітників з усіма трудящими він називав вищим принципом диктатури пролетаріату. Досвід КПРС, творчо використовуваний братніми партіями країн соціалізму, має інтернаціональне значення.

Велика життєва сила ідей марксизму-ленінізму, в тому числі й стосовно долі середніх верств населення, сьогодні безсумнівна. Тоді як реальний соціалізм демонструє приклад найсправедливішої організації суспільства в інтересах трудящих, криза 70-х років у світі капіталу посилила нестійкість суспільного становища середніх верств, їх пролетаризацію, що сприяло дальшій класовій поляризації і зумовило розширення фронту антимонополістичної боротьби²⁹. На фоні цих процесів особливо чітко виявляється марність розрахунків правлячих кіл буржуазного суспільства на досягнення «класового миру».

Історична дійсність примушує буржуазних соціологів певною мірою переглядати свої теоретичні позиції стосовно «середнього класу». Однак коригування позицій зовсім не говорить про відмову від них, воно свідчить тільки про пристосування буржуазної ідеології до нових умов. Зокрема Д. Лейн, який ще в 1971 р. писав про «класові конфлікти» в СРСР, у 1977 р. вже визнав якісну різницю між соціалістичним суспільством, як об'єднаним, в якому немає ворогуючих соціальних груп, і капіталістичним суспільством з його класовими конфліктами. Водночас він намагається обгрунтувати висновок про наявність в СРСР якогось «конфлікту інтересів» різних соціальних груп, який нібито випливає із низького рівня розвитку продуктивних сил і зумовленого цим «несоціалістичного» характеру розподілу³⁰.

Приклад трансформації поглядів Д. Лейна багато в чому показовий. Він свідчить про намагання буржуазної ідеології модернізувати свою антикомуністичну аргументацію через повернення до старих (теза про відсталість СРСР), давно спростованих історією положень. Це призводить в свою чергу до активізації пристосовницьких тенденцій у буржуазній пропаганді, на яке вказувалося на XXV з'їзді КПРС. Останнє, як підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», вимагає посилення наступального характеру марксистської критики буржуазних спотворень теорії і практики реального соціалізму, оперативного розвінчання підступних методів антикомунізму.

* * *

Теория «среднего класса» является одной из наиболее распространенных буржуазных социологических доктрин социальной структуры капиталистического общества во второй половине XX века. Она активно используется идеологическим аппаратом импе-

²⁸ Ленін В. І. Цінні признання Птирима Сорокіна, с. 187.

²⁹ Виноградов В., Сальковский О. Антикризисная политика и классовая борьба.— Проблемы мира и социализма, 1980, № 2, с. 41—42.

³⁰ L a i n D. Marxist Class Conflict Analyses of State Socialist Society.— In: Industrial Society. Class, Cleavage and Control. London, 1977, p. 173, 178, 183.

реалистических государств в борьбе против мирового революционного процесса, для отрицания ведущей роли рабочего класса в социальной структуре общества. Актуальность марксистско-ленинской критики буржуазного мифа о «среднем классе» обуславливается как модернизацией его содержания в последние десятилетия, так и возрастающей утонченностью его пропаганды, усилением его антикоммунистической направленности.

Историческая заслуга действительно научного анализа социальной структуры капиталистического общества и выяснения на этой основе всемирно-исторической роли пролетариата как ведущей силы современного революционного процесса принадлежит марксизму-ленинизму. Практика мирового революционного движения и социалистического строительства убедительно подтвердила незыблемость марксистско-ленинских положений о том, что основной тенденцией социального развития капиталистического общества является пролетаризация подавляющего большинства средних слоев населения и рост рабочего класса. Только пролетариат является до конца революционным классом, призванным и способным организовать и повести за собой всех трудящихся на борьбу за свержение капитализма и построение социализма.

І. П. ГОЛОВАХА

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА КОМУНІЗМУ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС

Головним економічним завданням нашої країни на сучасному етапі її історичного розвитку є створення матеріально-технічної бази комунізму. Це програмне завдання величезної ваги може бути розв'язане за умови широкого впровадження найновіших досягнень сучасної науково-технічної революції в матеріальне виробництво, в усі галузі народного господарства. Тому органічне поєднання переваг соціалістичної системи господарювання з досягненнями науково-технічної революції, планомерний розвиток народного господарського комплексу нашої країни КНРС розглядає як одне з найважливіших завдань зрілого соціалізму, коли створюються нові, величезні можливості для швидкого і гармонійного розвитку всіх сфер нашого суспільного життя. На сучасному етапі розвитку нашої країни народне господарство налічує понад 200 тис. промислових підприємств, приблизно 25 тис. будівельних і монтажних організацій (державних і кооперативних), 30 тис. колгоспів і понад 17 тис. радгоспів, кілька тисяч структурних одиниць транспортної системи та зв'язку.

Створення матеріально-технічної бази комунізму значною мірою залежить від успіхів науково-технічного прогресу. Тому партія приділяє виняткову увагу дальшому всебічному розвитку науки і техніки в нашій країні, широкому впровадженню їх досягнень у виробництво, теоретичній розробці актуальних проблем науково-технічної революції, яка дедалі розгортається. За останні 10—15 років видруковано ряд фундаментальних праць, в яких на основі марксистсько-ленінської методології показано, що сучасна НТР означає насамперед переворот в розвитку продуктивних сил суспільства і що поєднання її досягнень з перевагами соціалістичної системи господарювання є важливою умовою створення матеріально-технічної бази комунізму в СРСР.

Висвітлюючи цю тему, потрібно виділити такі вузлові питання: 1) визначальна роль матеріально-технічної бази в побудові розвинутого соціалістичного суспільства, реалізації великих можливостей зрілого соціалізму та поступовому переході до комунізму; 2) головні науково-технічні передумови створення матеріально-технічної бази комунізму; 3) характер взаємозв'язків у системі: «наука — техніка — людина».

Однією з найістотніших особливостей радянського суспільства є сталі темпи розвитку продуктивних сил, що забезпечують неухильне зростання матеріального добробуту

і культурного рівня трудящих, стабільність зовнішньополітичного становища країни. А це і собі сприяє успішній діяльності радянського народу, яку партія спрямовує на створення в найкоротший історичний строк матеріально-технічної бази комунізму. Важливу роль тут відіграє також послідовна реалізація науково обгрунтованої комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ.

Матеріально-технічна база розвинутого соціалізму є необхідною умовою розв'язання основного економічного завдання нашого суспільства — створення матеріально-технічної бази комунізму, яка буде якісним стрижком в розвитку продуктивних сил радянського суспільства.

Марксистсько-ленінська партія, аналізуючи складний комплекс завдань, умов і шляхів створення матеріально-технічної бази комунізму, творчо використовує ідейно-теоретичну спадщину основоположників марксизму-ленінізму, поглиблює і розвиває вчення про комуністичну суспільно-економічну формацію, створене К. Марксом і Ф. Енгельсом. Ще в 40-х роках XIX ст. К. Маркс і Ф. Енгельс створили теорію наукового соціалізму. Пізніше, у боротьбі з опортунізмом, К. Маркс сформулював і науково обгрунтував низку вельми важливих з теоретичного і практично-політичного погляду положень, які є творчим розвитком цієї теорії і стосуються діалектики становлення комуністичної суспільної формації, її історичного генезису і розвитку. В загальному вигляді ця діалектика полягає в тому, що виникненню комуністичної суспільної формації обов'язково передую певний період, який є перехідним від капіталістичного суспільства до комуністичного, а це останнє має дві законно-мірно зумовлені фази: першу — соціалізм, і другу, вищу — комунізм. «Між капіталістичним і комуністичним суспільством — заважає К. Маркс, — лежить період революційного перетворення першого в друге»¹.

Характеризуючи першу фазу комуністичного суспільства коли воно «тільки що *виходить* ... з капіталістичного суспільства», К. Маркс писав, що соціалістичне суспільство з цієї причини зберігає ще родимі плями старого суспільства, «з надр якого воно вийшло»².

¹ Маркс К. Критика Готської програми. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 28.

² Там же, с. 19.

Основним принципом, що має панувати в соціалістичному суспільстві, зазначав К. Маркс, є принцип рівної оплати за рівну працю, який ще не забезпечує фактичної рівності членів суспільства, бо вони за своїми природними й набутими здібностями не рівні. Необхідність у застосуванні цього принципу на першій фазі комуністичного суспільства зумовлюється недостатнім рівнем розвитку продуктивних сил і внаслідок цього неможливістю рівною мірою забезпечити всіх матеріальними благами.

Лише на вищій фазі комуністичного суспільства, наголошував К. Маркс, після того як зникне старий поділ праці, передусім на фізичну і розумову, праця із засобу для життя перетвориться на першу життєву потребу, разом зі всебічним розвитком індивідів виростуть і продуктивні сили, що забезпечить бурхливе зростання суспільного багатства, — лише тоді «суспільство зможе написати на своєму прапорі: «Кожний по здібностям, кожному по потребах!»³

Як і К. Маркс та Ф. Енгельс, В. І. Ленін творчо застосував діалектичну теорію розвитку в її найбільш послідовній, всебічній і багатій реальним змістом формі до аналізу комуністичної формації. Глибокий конкретний аналіз монополістичного капіталізму уможливив науково обґрунтований висновок В. І. Леніна про те, що соціалістична революція може перемогти спочатку в одній країні, яка першою розпочне побудову нового суспільства. Головні ідеї про дві фази комуністичного суспільства Ленін виклав в дожовтневий період у праці «Держава і революція» (розділ «Економічні основи відмирання держав»). Ця праця озброїла партію більшовиків, революційний пролетаріат Росії чіткою програмою боротьби проти опортунізму, за знищення капіталізму і перехід до нового типу суспільної організації.

Після Жовтневої революції, узагальнюючи досвід соціалістичного будівництва, В. І. Ленін всебічно обґрунтував і конкретизував марксистські положення про основні етапи становлення і розвитку комуністичної суспільної формації, показав загальні риси соціалізму і комунізму та їх особливості, зумовлені своєрідністю соціально-політичного і духовного розвитку суспільства на кожній з цих фаз.

Головне, на що звертав увагу В. І. Ленін, характеризуючи закономірності переходу від першої фази комуністичного суспільства до вищої, — це розвиток продуктивності праці. А прискорений розвиток продуктивності праці, продуктивних сил суспільства можливий, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, лише за умови утвердження й зміцнення свідомої дисципліни трудящих, суворого контролю за мірою праці і мірою споживання, застосування матеріальних і моральних стимулів до праці, широкого розгортання соціалістичного змагання.

Величезна заслуга В. І. Леніна в розробці і розвитку теорії комуністичної суспільної формації полягає, зокрема, в науковому обґрунтуванні політики індустріалізації, колективізації і культурної революції як необхідних умов побудови соціалізму, в доведенні об'єктивного й закономірного, цілеспрямованого, рівномірного, поступового переходу від соціалізму до комунізму, який здійснюється працею мільйонів під керівництвом партії, у з'ясуванні найістотніших аспектів комуністичної формації — соціальної системи, що створює необмежені можливості для всебічного, гармонійного розвитку суспільства в цілому і кожної особи зокрема, і тому відповідає справжній природі людини як родової істоти, тобто людннстворця.

Той факт, що в своєму розвитку комуністична формація проходить дві фази — соціалізм і комунізм, зумовлюється, передусім, різним ступенем розвитку матеріальних продуктивних сил, а отже і матеріально-технічної бази. Ця база протягом першої фази ще не може забезпечити такої рівень виробництва матеріальних благ, який дозволив би реалізувати принцип — «кожному по потребах».

Теорія наукового комунізму, створена й обґрунтована класиками марксизму-ленінізму, становить глибоко інтернаціональне і найбільш гуманістичне вчення, яке успішно втілюється в реальне життя. Комуністичний ідеал уже тепер надихає сотні мільйонів людей на боротьбу за його здійснення.

В той час як перед лицем реальної історичної дійсності зазнають краху різного роду буржуазні, реформістсько-ревізіоністські та маоїстські «теорії» і моделі «народного капіталізму», «індустріального» і «технотронного» суспільства, «ринкового» і «демократичного» соціалізму, «великого стрибка» і «злнденості як добродесності», — марксистсько-ленінська теорія комуністичної формації завойовує нові і нові позиції, демонструє свою величезну дієвість.

Свідченням цього стала і побудова розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР. Створення матеріально-технічної бази комунізму є інші головним економічним завданням нашої країни. Тому партія приділяє винятково велику увагу праці радянського народу, спрямованій на реалізацію цього величного завдання.

Матеріально-технічна база комунізму характеризується єдністю речових елементів виробничого процесу (автоматів та їх систем) і способів їх технологічного функціонування та суспільного використання.

Перша частина цього визначення відображає відношення людей до природи, друга — відносини людей в умовах безкласового суспільства.

Речово-технічний зміст матеріально-технічної бази комунізму, її кількісний аспект, визначається такими параметрами, як загальний масштаб виробничого апарату, властивий народному господарству, його технічний рівень і функціональна ефективність,

³ Там же, с. 21.

тобто організаційна пристосованість до результативної дії. Ці характеристики не вичерпують змісту поняття «матеріально-технічна база комунізму», яке має не тільки економічне, а й величезне соціальне значення, відображає гуманістичну спрямованість розвитку нашого суспільства.

Турбота про людину, про її матеріальні і духовні потреби становить головний зміст діяльності партії, Радянської держави. «Все в ім'я людини, для блага людини» — таким є найважливіше положення Програми КПРС, яке реалізується передусім шляхом прискореного розвитку продуктивних сил, постійного підвищення ефективності суспільної праці на базі впровадження найновіших досягнень науково-технічної революції. Виконання цього завдання, в свою чергу, підпорядковане меті встановлення комуністичних суспільних відносин і формування нової людини, яка втілює в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість.

Комуністичне суспільство неможливе без високо розвинутої матеріально-технічної бази, яка має уможливити всебічне і повне задоволення розумних потреб кожного в матеріальних і духовних благах. В. І. Ленін завжди підкреслював вирішальне значення економіки, високопродуктивної суспільної праці для переходу до комунізму, для створення необхідних умов існування і розвитку як суспільства в цілому, так і кожного індивіда зокрема. Про це говорять його численні висловлювання і вся титанічна діяльність по керівництву радянським суспільством в перші роки його існування. «... Головний свій вплив на міжнародну революцію, — писав він, — ми справляємо своєю господарською політикою... На це поприще боротьба перенесена у всевітньому масштабі. Розв'яжемо ми це завдання — і тоді ми виграли в міжнародному масштабі напевно і остаточно. Тому питання господарського будівництва набирають для нас значення цілком виняткового»⁴.

Виходячи з основоположних вказівок К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна, з аналізу багатющого досвіду будівництва і розвитку соціалістичного суспільства, партія підкреслює, що одним з найважливіших завдань є нині створення матеріально-технічної бази комунізму, швидке піднесення економіки, неухильне зростання продуктивних сил. Процес розв'язання цієї кардинальної проблеми детермінується умовами розвитку Радянської країни. Водночас у ході побудови матеріально-технічної бази комунізму відбувається зміна цих умов. Створити матеріально-технічну базу комунізму — це значить забезпечити достаток матеріальних благ, підготувати необхідні умови для переходу до розподілу за потребами, це значить забезпечити перемогу комуністичної

праці, перетворити працю із засобу існування на першу життєву потребу, джерело радості й творчого натхнення. Крім того, побудова матеріально-технічної бази комунізму невіддільна від перетворення соціалістичних суспільних відносин в комуністичні, від ліквідації соціально-економічних і побутових відмінностей в житті людей, відмінностей між людьми розумовою і фізичною, кваліфікованою і некваліфікованою працею, між містом і селом, створення соціально однорідного суспільства.

Заснована на широкому застосуванні найновіших досягнень науково-технічної революції матеріально-технічна база комунізму немислима без автоматизованої системи управління в масштабі всієї країни, без електроніки і телемеханіки, розвинутої хімічної промисловості і атомної енергетики. Вона передбачає створення і впровадження у виробництво найдосконаліших комплексно-автоматизованих систем, потокових ліній, найновішої, найпрогресивнішої технології.

Нині, звичайно, ще неможливо точно передбачити, якою саме буде матеріально-технічна база комунізму в її розвинутій формі. Проте, знаючи загальні закони соціального та технічного прогресу можна визначити основні тенденції й закономірності побудови матеріально-технічної бази комунізму. Зокрема, у творах В. І. Леніна, в документах партії зазначається, що будівництво матеріально-технічної бази комунізму пов'язане із впровадженням автоматизованого в масштабах всієї країни виробництва, яке може бути створене лише внаслідок всеохоплюючої електрифікації всієї країни, всебічної раціоналізації, оптимізації виробничих процесів, вдосконалення техніки, технології і організації суспільного виробництва, значного підвищення ефективності усіх галузей народного господарства.

В умовах буржуазного ладу автоматизоване виробництво у масштабі всього суспільства неможливе. Нездоланною перешкодою на його шляху є приватна власність та конкуренція.

Підкреслюючи революціонізує значення електрифікації, Ленін проголосив, що комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни. Практика будівництва соціалізму і комунізму в СРСР повністю підтвердила це передбачення Леніна. Вся могутня техніка, сучасне машинізоване виробництво базуються на широкому застосуванні електрики, яка має великі переваги перед усіма іншими видами енергії.

Крім електрифікації, першорядного значення в створенні матеріально-технічної бази комунізму набуває хімізація народного господарства. Накреслений партією план швидкого і гармонійного розвитку всього народногосподарського комплексу нашої країни передбачає розробку нових методів промислової переробки сировини, швидке збільшення виробництва нових хімічних матеріалів із наперед заданими властивостями, всебічну інтенсифікацію виробничих процесів, значне й постійно зростаюче підвищення

⁴ Ленін В. І. Промова при закритті конференції 28 травня: Х Всеросійська конференція РКП(б), 26—28 травня 1921 р.—Повне збір. творів, т. 43: с. 316.

плодючості ґрунту, вдосконалення знарядь праці.

З метою якнайшвидшого створення матеріальних передумов побудови комуністичного суспільства в нашій країні здійснюється комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів, яка забезпечує постійний розвиток продуктивності праці, докорінну зміну його характеру. Розробляються і впроваджуються нові, досконаліші форми організації виробництва та управління.

Створення матеріально-технічної бази комунізму пов'язане і з раціональним використанням всіх природних, матеріальних і трудових ресурсів. Повніше й оптимальніше використання природних ресурсів може бути забезпечене, зокрема, шляхом посилення розвідувальних робіт, дослідження глибини Землі, багатств світового океану, таємниць космосу. Раціональне розміщення продуктивних сил, збереження виробничих матеріальних цінностей, розв'язання назрілих екологічних проблем, краще освоєння нових географічних районів, економія суспільної праці — це також важливі умови створення матеріально-технічної бази комунізму.

Великі завдання у створенні матеріально-технічної бази комунізму в СРСР поставлені XXV з'їздом КПРС на десяту п'ятирічку — п'ятирічку якості і ефективності — і на перспективу до 1990 року. В доповідях Л. І. Брежнєва і О. М. Косигіна, в «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» глибоко розкриті умови, визначені шляхи і засоби творчої роботи радянського народу у створенні матеріально-технічної бази комуністичного суспільства. Стратегічне завдання десятої п'ятирічки в галузі економіки партія вбачає в тому, щоб забезпечити «динамічний і пропорційний розвиток суспільного виробництва, підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства»⁵.

Курс партії на значне підвищення якості і ефективності означає неухильну і послідовну боротьбу за «збереження праці і матеріальних ресурсів, зростання експортних можливостей, а в кінцевому підсумку краще, більш повне задоволення потреб суспільства»⁶.

Побудувати в історично найкоротший строк матеріально-технічну базу комунізму можна лише з допомогою органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання, науки з виробництвом. Тому цілком природно, що одне з найважливіших завдань партія і Радянська держава

вбачають в тому, щоб всіляко сприяти посиленню ролі науки в будівництві комунізму, заохочувати наукові дослідження, які відкривають нові можливості в розвитку продуктивних сил, широке і якнайшвидше впровадження в практику науково-технічних досягнень, прискорений розвиток експериментальних робіт, в тому числі безпосередньо на виробництві, зразкову постановку науково-технічної інформації, всієї системи вивчення й поширення передового вітчизняного й зарубіжного досвіду. «Першочерговим завданням, — говорив на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв, — лишається прискорення науково-технічного прогресу... Ми, комуністи, виходимо з того, що тільки в умовах соціалізму науково-технічна революція дістає вірний напрям, який відповідає інтересам людини і суспільства. У свою чергу, тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»⁷.

В сучасних умовах наука, як відомо, дедалі більше стає безпосередньою продуктивною силою. Оскільки з усіх наук найближче до економіки, організації, планування та управління виробничими процесами в масштабах усього суспільства стоять економічні і технічні науки, то в здійсненні переходу від матеріально-технічної бази соціалізму до матеріально-технічної бази комуністичного суспільства їм належить важливе місце.

Головною метою економічних досліджень є вивчення умов, законів і шляхів створення високорозвинутої матеріально-технічної бази комунізму, що становить систему найдосконаліших засобів праці, високопродуктивних знарядь виробництва, передової його технології та організації.

Оскільки створення матеріально-технічної бази комунізму — це двоєдиний процес кількісного зростання економічного потенціалу і докорінних якісних змін економіки, що відбуваються в результаті досягнень науково-технічної революції, причому вирішального значення набувають якісні зміни в засобах виробництва, його організації та технології, то завдання науки, крім усього іншого, полягає в тому, щоб точно і оперативно враховувати ці зміни, озброюючи трудящих знаннями умов та засобів здійснення назрілих якісних перетворень. Те саме можна сказати і щодо процесів розширеного відтворення, яке здійснюється в значних масштабах і передбачає постійне зростання суспільного виробництва на базі найвищої продуктивності праці.

Завдання марксистсько-ленінської суспільної науки полягають, зокрема, у точному визначенні темпів розвитку народного господарства, в науковому обґрунтуванні діалектичної взаємозалежності і пошуку відповідних пропорцій між виробництвом і нагромадженням, з одного боку, розподілом і споживанням, з другого, між виробництвом засобів виробництва і виробництвом засобів

⁵ Брежнєв Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їзду КПРС, 24 лют. 1976 р. — У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 44.

⁶ Там же, с. 49.

⁷ Там же, с. 52—53.

споживання, між промисловістю і сільським господарством. Завдання ці полягають також у розв'язанні проблеми встановлення раціональної структури суспільного виробництва і правильного розподілу капіталовкладень по галузям народного господарства та географічних зонах, у впровадженні нової технології виробничих процесів з метою безперервного їх вдосконалення, в дослідженні проблем комплексного використання сировини і матеріалів з метою найвищого і гармонійного розвитку всіх галузей виробництва.

Науковці разом з працівниками планових органів і спеціалістами в галузі техніки розробляють наукові методи техніко-економічного обґрунтування, визначають умови економічної ефективності, строки введення і освоєння нової техніки, досліджують засоби дальшого підвищення якості та надійності продукції, оптимальні напрями розв'язання проблеми комплексної механізації і автоматизації всіх виробничих процесів.

Одним із серйозних питань, які розв'язує радянська наука, є постійне вдосконалення організації суспільного виробництва, що передбачає насамперед його спеціалізацію, кооперування і концентрацію, далі вдосконалення принципів суспільного поділу праці в масштабі всієї країни.

Велику роль в економічному розвитку нашої країни відіграє інтенсифікація сільського господарства. Без дальшого швидкого і гармонійного розвитку всіх його галузей неможливо створити матеріально-технічну базу комунізму.

Вельми важливе значення мають наукове обґрунтування раціональної системи землеробства, заснованої на всебічній інтенсифікації та спеціалізації сільськогосподарського виробництва, знаходження нових, досконаліших форм організації праці в колгоспах та радгоспах. Велике значення в цьому плані мають недавно прийняті ЦК КПРС та Радюю Міністрів СРСР постанови про вдосконалення господарського механізму і матеріальне заохочення. Завдання працівників суспільної науки полягає в тому, щоб знайти ефективні способи практичного використання принципу матеріальної зацікавленості, визначити засоби ще раціональнішої спеціалізації сільськогосподарського виробництва, вдосконалення структури посівних площ по економічних зонах, з'ясувати питання про оптимальні розміри господарств, озброїти працівників новими методами планування та обліку в сільському господарстві.

У створенні матеріально-технічної бази комунізму винятково важливе значення має даліше вдосконалення планування та управління народним господарством.

Необхідність дальшої розробки проблем загального і часткового, перспективного і поточного планування пояснюється постійним зростанням і удосконаленням структури матеріального виробництва, а також тим, що сучасна техніка планування все ще відстає від вимог життя.

Своєрідністю сучасного етапу розвитку науки і суспільно-історичної практики є широке впровадження методів точного кількісного дослідження. Математичні методи, використані яких великого значення надавали основоположники марксизму-ленінізму, застосовуються нині не тільки в галузі природознавства і техніки, а й у суспільних науках — мовознавстві, історії, археології, юриспруденції, соціології тощо.

Результативним виявилось їх застосування і в галузі економічної науки. Створення наукових економіко-математичних моделей, завдяки яким параметри економічних процесів перекладаються на суто математичну мову, дає можливість дістати їх точні кількісні характеристики і завдяки цьому глибше пізнати об'єктивні закони розвитку економіки соціалістичного суспільства.

Застосування математики до вивчення економічного життя дозволяє розробляти точні методи визначення суспільних оцінок у загальній системі планових розрахунків економічно обґрунтованих планових цін, споживної вартості, цільових функцій споживання, планових економічних критеріїв рентабельності, кількісне визначення орендної плати, земельної ренти, собівартості, планових показників роботи підприємств тощо; забезпечувати гнучке економічне управління промисловим і сільськогосподарським виробництвом, розробляти різні моделі планового господарства, для виявлення кількісних зв'язків між різними економічними категоріями, пізнання «міри» певних економічних явищ, закономірностей розвитку народногосподарських процесів та ін.; оптимізувати плани виробництва та перевозок, здійснювати лінійне та динамічне програмування різних техніко-економічних завдань.

Як і в плануванні, в процесі управління важливу роль виконують кібернетика і електронно-обчислювальна техніка. Тільки з їх допомогою можна створити і постійно розвивати наукові методи і раціональну теорію планування, створити дійову методологію управління виробництвом, поліпшити збирання та практичне використання різноманітної економічної інформації, створити єдину гнучку автоматизовану систему планування, обліку та управління. Створення такої системи дозволить значно підвищити продуктивність суспільної праці, сприятиме успішній побудові матеріально-технічної бази комунізму.

Головним змістом, найважливішим призначенням широкого впровадження досягнень сучасної науково-технічної революції у виробництво є повсюдна заміна важкої фізичної праці — малопродуктивної й некваліфікованої — працею машини і механізмів. Повна автоматизація, яка буде досягнута завдяки успіхам НТР, покликана витіснити живу працю за межі безпосереднього виробничого процесу. Головну функцію робітника становитиме загальний контроль за роботою автоматів, управління виробничим процесом, ремонт устаткування. Це оз-

начатиме подолання різниці між людьми інтелектуальної і фізичної, управлінської і виконавчої, кваліфікованої і некваліфікованої, творчої і нетворчої праці, зміну пропорцій між виробничою і невиробничою сферами, між робочим і вільним часом. Звідси — конча потреба підготовки висококультурних і свідомих робітників широкого профілю. А це і собі означає, що автоматизація аж ніяк не припиняє ролі людини у виробництві. Вона змінює лише характер праці, водночас підвищуючи роль і значення творчого, пошукового і регулюючого начала, яке є «прерогативою» людщини-творця. В системі «наука — техніка — людина»

саме людині віддана провідна роль і успіх виробництва залежатиме від духовного зростання самої людини, від постійного вдосконалення її творчих здібностей і обдарувань.

Отже, створення матеріально-технічної бази комунізму є важливою передумовою розв'язання кардинальних проблем побудови комуністичного суспільства в нашій країні, насамперед забезпечення високого рівня розвитку матеріальних продуктивних сил, а завдяки цьому й докорінної перебудови на комуністичних засадах суспільних відносин, побуту, психології, моралі, всього життя суспільства і окремої особи.

Рекомендуємо

з розглянутої теми таку літературу:

Маркс К. Капітал. Том перший, розділ 13-й. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 354—477.

Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 36, с. 155—195.

Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад, 22—29 грудня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 42, с. 85—192.

Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Частина друга. — К.: Політвидав України, 1976. — 136 с.

Матеріали XXV з'їзду КПРС. — К.: Політвидав України, 1976. — 286 с.

Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. — К.: Політвидав України, 1977. — 28 с.

Брежнев Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. — К.: Політвидав України, 1977. — 28 с.

Научно-техніческая революция и социализм. / Под общей редакцией акад. Б. М. Кедрова. — М.: Политиздат, 1973. — 366 с.

Марков Н. В. Научно-техніческая революция: анализ, перспективы исследования. 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1973. — 222 с.

Рубцов Е. И. Научно-техніческий прогресс в условиях развитого социализма. — М.: Мысль, 1976. — 247 с.

Некоторые проблемы создания материально-технической базы коммунизма в условиях научно-технической революции. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1976. — 156 с.

Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. / В. І. Шинкарук, О. І. Яценко, В. Г. Табачковський та ін. — К.: Наук. думка, 1975. — 479 с.

Шинкарук К., Сохань Л. Сучасна науково-технічна революція та її соціальні наслідки. — У кн.: Соціологічні проблеми радянського суспільства. К.: Політвидав України, 1971. — 242 с.

Дерев'янкін Т. І. Шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму. — У кн.: Діалектика перетворення соціалізму в комунізм. / М. А. Злотіна, І. П. Головаха, А. К. Бичко та ін. — К.: Політвидав України. — 191 с.

Гвишианин Д. М. Научно-техніческая революция и социальный прогресс. — Вопросы философии, 1974, № 4.

Кедров Б., Микулинский С., Фролов И. — Філософсько-соціологічні проблеми науково-техніческой революции. — Коммунист, 1971, № 4.

Пахомов Ю. М. Соціально-економічні критерії науково-технічної революції. — Комуніст України, 1975, № 9.

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОЛОДІ

(Сторінками журналу «Социологические исследования»)

Актуальність і практична цінність досліджень з молодіжної проблематики загальновідомі. Поглиблене вивчення і розв'язання багатьох життєво важливих питань якнайщільніше пов'язані з розробкою їх «молодіжного» аспекту. Однак потреби в сучасних наукових знаннях про молодь як особливу соціально-демографічну групу суспільства задовольняється поки що недостатньо.

Особливість молоді як певної соціальної групи полягає в тому, що вона становить ту частину суспільства, яка вступає в самостійне трудове життя або готується до нього. Одним з важливих соціальних завдань є професійна і водночас ідейно-політична, моральна підготовка її до праці. Розв'язання цього багатогранного завдання постійно перебуває в центрі уваги ідеологічної, політико-виховної роботи партії. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у своїй промові на XVII з'їзді ВЛКСМ підкреслював: «Виховання юнаків і дівчат в дусі поваги і любові до праці завжди було і лишається надзвичайно важливою турботою Комуністичної партії і одним із головних завдань Ленінського комсомолу. Це велике державне питання... Воно зачіпає долю мільйонів людей, більше того — майбутнє нашої країни»¹.

Забезпечення ідейної, моральної, професійної готовності молоді до праці, формування комуністичного ставлення до неї потребує постійного вдосконалення всієї системи трудового виховання, зокрема далшого піднесення ефективності ідеологічної роботи, широкого використання різних організаційних форм залучення її до активної, суспільної діяльності ще на ранніх етапах (праця школярів у майстернях, навчально-виробничих комбінатах, трудових таборах, студентів — у лабораторіях, в будівельних загонах тощо). Отже, важливого значення набуває соціологічний аналіз таких молодіжних проблем, як ефективність форм участі молоді у трудовій діяльності, роль різних соціальних факторів у формуванні ціннісної орієнтації на суспільно-корисну працю.

Центральне місце серед проблем трудового виховання молоді посідають дві групи питань, пов'язаних з особливостями залу-

чення молоді до трудової діяльності. Це, по-перше, вивчення механізмів її соціально-професійної орієнтації (зокрема з'ясування структури конкретних потреб і мотивів у трудовій діяльності молоді і відповідність їх структурі суспільних потреб), а по-друге, дослідження особливостей адаптації молоді у трудових колективах (включення новачка в колектив, роль останнього у забезпеченні оптимальної адаптації молоді людини до нових умов життєдіяльності).

Розкриття функцій трудового колективу надзвичайно важливе ще й тому, що в ньому відбувається дальша соціалізація індивіда. Вивчення механізмів соціалізації пов'язане і з конкретно-соціологічними дослідженнями успадкування молоддю героїчних традицій, з'ясуванням конкретних соціальних факторів набуття нею соціального досвіду старших поколінь.

Поряд зі специфічно молодіжними проблемами існує багато таких, які, будучи загальносоціальними, або безпосередньо стосуються молоді (проблеми освіти, сім'ї, шлюбу тощо), або виявляються в її середовищі особливим чином. Серед останніх можна виділити, передусім, особливості ідейно-політичного, трудового, військово-патріотичного, інтернаціонального, морального, естетичного, атеїстичного виховання, виховання молоді в дусі високої дисциплінованості і відповідальності, ефективності різних форм і засобів виховної роботи, вплив соціальних факторів на розвиток суспільно-політичної, трудової й інших видів соціальної активності молоді, залучення її до різних галузей соціального управління, розвитку соціалістичного змагання і руху за комуністичне ставлення до праці серед молоді, вплив науково-технічної революції на особливості її способу життя, використання нею вільного часу тощо.

Над розв'язанням багатьох з цих проблем плідно працюють радянські філософи, соціологи, економісти, психологи. Нагромаджені і активно використовуються в науковому обігу великий фактичний матеріал, який свідчить про важливі позитивні зміни у середовищі молоді за умов соціалізму. Разом з тим дослідження вчених розкривають нові грані молодіжної проблематики, націлюють на дальнєше вдосконалення ідейно-політичного, морального, трудового виховання молодого покоління.

Проблеми праці, виховання, освіти, відпочинку, соціальної активності молоді активно обговорюються на численних науково-теоретичних і науково-практичних кон-

¹ Брежнев Л. І. Промова на XVII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, 23 квіт. 1974 р.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. М.: Політвидав України, 1976, т. 5. с. 45.

ференціях. В Москві, Ленінграді, Києві, ряді інших міст країни сформувались дослідницькі колективи, які вивчають проблеми молоді.

Численність дослідницьких груп, які займаються молоддю, їх територіальна роз'єднаність утруднюють обмін здобутими даними. Малотиражні відомчі видання і збірники тез конференцій цілком узяті на себе інформаційне забезпечення, зрозуміло, не можуть.

Створення 1974-го року журналу «Соціологіческие исследования» багато в чому поліпшило ситуацію. Протягом п'яти минулих років на його сторінках було опубліковано понад 60 матеріалів, спеціально присвячених молоді. Це — теоретичні статті, що узагальнюють результати конкретних досліджень, висвітлюють історію соціологічних досліджень, критично розглядають погляди буржуазних соціологів. Це також огляди матеріалів наукових конференцій, рецензії на нові книжки, різноманітна інформація.

Ми не маємо на меті докладно аналізувати зміст видрукованого з цієї проблематики, а хочемо ознайомити читача з деякими найістотнішими тенденціями розвитку досліджень молодіжної проблематики в радянській соціології.

В умовах зрілого соціалізму важливого значення набуває питання про єдність і наступність поколінь. Цьому питанню приділяють увагу автори багатьох статей. Загальнометодологічним аспектам його присвячена стаття Ф. Худушина «Марксизм-ленінізм і проблема наступності поколінь» (1977, № 3). Автор, зокрема, відзначає, що за соціалізму на основі докорінних суспільних перетворень, єдності соціально-економічних й ідеологічних цілей, міцного ідейно-політичного і духовного зв'язку між попередниками і наступниками склався принципово новий тип відносин між поколіннями. Якщо в буржуазному суспільстві молодь є одним з носіїв соціальних антагонізмів і її морально-політичне обличчя загалом визнається загальним кризовим станом капіталізму, то в суспільстві зрілого соціалізму молодь, разом з іншими соціальними групами, є активним учасником комуністичного будівництва, уособленням глибоких ідейних переконань, відданості високим ідеалам комунізму.

Виявити конкретні соціальні якості, які передаються від одного покоління радянських людей до іншого, визначити нові риси особи, що виникли у зв'язку зі змінами соціальних відносин в суспільстві, в тому числі і під впливом науково-технічної революції, допомагають соціологічні дослідження. Про це пише В. Соколов у статті «Формування комуністичного світогляду молоді» (1976, № 2). Основвою рисою світогляду радянської молоді він вважає оптимізм. За даними дослідження, здійсненого автором у Свердловському районі Москви, переважна частина молоді (87 проц.) відзначала, що «в житті більше доброго, ніж поганого»

і що «чекати від життя можна насамперед доброго». Тут простежується така закономірність: що більше і активніше молода людина бере участь у громадській роботі, то оптимістичніший її погляд на світ, позитивніші її ціннісні орієнтації. Тому, висновок автор, в ідейно-виховній роботі величезне значення має формування у молоді прагнення до суспільно-політичної діяльності.

Ю. Орлов і Б. Бабін у статті «Системний аналіз потреби молоді в суспільно-політичній діяльності» (1977, № 3) відзначають, що суспільна активність сприяє задоволенню не тільки потреби у ній самій, а й у спілкуванні, престижі, пізнанні, творчості тощо. Отже, специфічні особистісні бажання якісно трансформуються в діяльність, спрямованій на суспільно значущі цілі, вона становить справжню школу соціалізації, сприяє усвідомленню потреб, усталенню почуття особистої відповідальності.

Для кожної молодої людини дуже важливо, як колектив оцінює її поведінку (визнання або осуд). Тільки зважаючи на це, ми можемо цілеспрямовано керувати виховним процесом. Журнал знайомить читача з системами оцінок соціальної активності, розробленими соціологами Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ. В. Сперанський у статті «Експериментальна перевірка показників ефективності роботи комсомольських організацій» (1975, № 2) пропонує систему, засновану на середніх кількісних показниках; В. Смирнов у статті «Досвід використання громадської атестації для збирання соціологічної інформації» — систему, де застосовуються балні оцінки. Апробація названих показників на практиці дозволила виявити, що вже сам факт «вимірювання» активності людини або стану справ в організації сприяє посиленню стимулюючого впливу і на кожну молоду людину, і на весь колектив.

Для вдосконалення організаторської і виховної роботи, підвищення її ефективності потрібно враховувати особливості різних груп і категорій молоді. Журнал систематично публікує матеріали досліджень робітничої, селянської, студентської, учнівської молоді. Ю. Александрович, В. Мухачов, О. Шитов («Соціальне планування і виховання робітничої молоді» — 1977, № 3), показують, як з'єднати механізми соціального планування і виховного процесу. Автори вважають, що для цього у планах соціального розвитку виробничих колективів доцільно передбачати зміни в організації і змісті праці, професійно-кваліфікаційній структурі молоді, заходи для вдосконалення умов праці, комуністичного виховання молоді, задоволення її матеріальних і культурно- побутових потреб. Вони висвітлюють позитивний досвід творчої співдружності громадських організацій і соціологів у розробці і реалізації планів соціального розвитку, нагромаджений в Челябінській області, підкреслюють роль комсомольських організацій у втіленні цих планів у життя (майже

половина передбачених ними заходів належить до компетенції комітетів ВЛКСМ).

Великий наголос у соціальному плануванні робиться на підвищення молодими робітниками свого загальноосвітнього і професійного рівня. Це зумовлено низкою причин, але передусім — потребами науково-технічної революції, ускладненням техніки і технології виробництва, підвищенням рівня його організації. Наприклад, дослідженнями у Челябінській області виявлено, що 90 проц. робітничих спеціальностей у чорній металургії сьогодні потребують підготовки в обсязі середньої школи або технікуму. Підраховано, що дотримання цієї умови дозволить скоротити число небажаних випадків техніко-виробничого (аварії, поломки) і соціально-психологічного (брак, прогули) характеру приблизно у 2,5 раза.

Одне з постійних завдань соціологічних досліджень — вивчення загальноосвітнього рівня молоді. Порівняння даних, здобутих у 1971 і 1975 роках у Молдавії, свідчить про високі темпи прилучення молоді до знань (В. Болгов, В. Гуцу. «Динаміка зростання культурного рівня робітничої молоді» — 1977, № 3). У 1975 році різними видами навчання було охоплено 65 проц. молодих робітників з числа обраних для соціологічного обстеження (у 1971 році — 62 проц.), подвоїлася порівняно з тим же роком кількість тих, хто навчається в системі політичної освіти. Затрати часу на навчання і підвищення кваліфікації збільшилися з 5,46 до 6,64 години на тиждень. За цей період майже удвічі зростає кількість молодих раціоналізаторів і винахідників. Крім того, як відзначає В. Афанасьєв («Навчання і освіта в умовах науково-технічної революції» — 1974, № 1), у соціалістичному суспільстві соціальна функція освіти значно ширша за саму тільки підготовку кваліфікованих працівників. Вона полягає в тому, щоб виховати всебічно розвинену особистість, яка володіє сучасними науковими знаннями.

Такий же висновок випливає з даних, які наводять С. Вершоловський і Л. Лесохіна («Робітнича молоді і освіта» — 1975, № 2). Молоді робітники так мотивують своє бажання продовжувати освіту: намір вступити до вузу, технікуму — 25,1 проц.; виробничі вимоги — 21,4; прагнення розширити кругозір — 17,8; вимоги близьких — 11,7; інтерес до знань — 10,6; бажання краще розібратися в собі — 10,1; можливість більше заробляти — 3,3 проц. Ці відповіді ще раз переконують, що освіта розглядається молоддю як значна життєва і духовна цінність.

У статті Ф. Філіппова «Загальна середня освіта як фактор соціального зближення міста і села» (1976, № 3) відзначається, що загальна середня освіта, що становить важливу передумову повного і цілковитого подолання відмінностей між містом і селом у сфері духовної культури дає сільській молоді широкі можливості для здобуття всіх видів професійних знань, оволодіння найскладнішими і відповідальними видами праці.

Про величезні зміни в соціальному обличчі колгоспної молоді за 30 років (1938—1969) свідчать результати історико-соціологічного дослідження О. Безрукова і В. Полетаєва («Зміни в соціально-професійній структурі колгоспної молоді» — 1976, № 1). Професійна структура молоді села за цей час значно наблизилася до професійної структури працівників промисловості. Якщо в 1938 р. серед молодих колгоспників було всього 10,5 проц. механізаторів і працівників індустріальних професій (токарів, слюсарів), то нині їх майже в чотири рази більше — 39,2 проц. Частка тваринників і рільників зросла в 4,5 раза і становить 23,2 проц. Збільшилася питома вага молоді, що працює на керівних посадах (з 2 до 10,1 проц.).

Характерно, що в 1938 р. спеціалісти були репрезентовані тільки бухгалтерами (0,1 проц.). У 1969 р. інженери, техніки, агрономи, зоотехніки, ветеринарні лікарі стали уже помітною частиною колгоспної молоді — 5,5 проц. Працівники культурно-побутових установ становлять 7,7 проц. її складу.

Відбувається даліше різке скорочення питомої ваги молодих людей, зайнятих на «інших роботах», які здебільшого не мають професійної підготовки (з 81 до 19,4 проц.). Автори підкреслюють, що за ступенем професіоналізації й індустріалізації праці колгоспна молоді сьогодні значно випереджує решту трудівників сільського господарства.

Важливо відзначити, що зміна змісту сільськогосподарської праці позитивно позначається на його оцінці. Скажімо, за даними Ю. Іванова і В. Патрушева («Вплив умов праці на задоволеність працею працівників сільського господарства» — 1976, № 3), переважна більшість молодих трудівників радгоспів Московської області (71,6 проц.) задоволені своєю працею. Причому найбільша задоволеність спостерігається у молоді, зайнятої висококваліфікованою працею (механізатори — 74,3 проц.; інженерно-технічні працівники і службовці — 73,1), найнижча — у скотарів (тільки 16,7 проц.).

Пошуки витоків багатьох проблем робітничої і сільської молоді приводять соціологів до школи, де значною мірою формується життєва позиція юнаків і дівчат, їх соціальна і професійна орієнтація. Як підкреслює М. Титма у статті «Формування життєвих орієнтацій учнівської молоді» (1977, № 3), виховання соціалістичного світогляду багато в чому ґрунтується на вмінні прищепити школяреві ставлення до праці як найважливішої сфери життєдіяльності. І тут велике значення має реалізація цього ставлення на практиці. Наприклад, три чверті випускників середньої школи Естонії найважливішим для себе вважають трудове життя, але в частині з них це прагнення не дістає втілення на практиці.

Існує взаємозв'язок між рівнем майбутньої кваліфікації, планованої школярами, і оцінкою ними своїх знань. За даними Д. Зюзіна («Орієнтація школярів на різні фор-

ми середньої освіти» — 1977, № 1), серед тих, хто має намір здобути вищу освіту, добре вчатьс 61,5 проц.; середню спеціальну — 34,9, статі кваліфікованими робітниками — 12,8 проц. Школярі, які орієнтуються на технікум або ПТУ, вчатьс значно нижче своїх можливостей, зважаючи на фактичний рівень вимог цих навчальних закладів. Але це тільки один бік справи. Другий полягає в тому, що самі вимоги і собі великою мірою визначаються рівнем підготовки абітурієнтів.

Як відзначається у статті «Підготовка молодого поповнення робітничого класу» (1978, № 4), між показником шкільної успішності учнів ПТУ і таким показником, як «підвищення кваліфікації, зростання професійної майстерності», також простежується міцний зв'язок. Наприклад, якщо високий ступінь останнього показника характерний для 35,4 проц. тих, хто навчався в школі на «добре» і «відмінно», для 28,5 проц. тих, хто — на «задовільно», і для 17,1 тих, хто мав незадовільні оцінки з деяких предметів, то низький ступінь цього показника — відповідно для 13,8, 16,5 і 31,4 проц.

Із числа тих, хто добре і відмінно навчається в школі, 43,1 проц. мають високорозвинене почуття господаря. Ці учні економічно і дбайливо ставляться до навчально-виробничого і побутового обладнання і устаткування. А серед учнів, що мали в школі незадовільні оцінки, таких лише 14,3 проц. Але не можна не бачити, що зміна ціннісної орієнтації призводить до зниження рівня підготовки школярів, їх вимог до самих себе. Це серйозна соціальна проблема, і від того, як вона буде розв'язана, залежатиме якісний склад майбутніх робітників і техніків.

Помітні зміни відбулися у ставленні школярів до вищої освіти. Якщо в середині 60-х років 80—90 проц. десятикласників прагнули вступити до вузу, то нині, якщо виходити з результатів дослідження 1973—1975 років, здійсненого Інститутом соціальних досліджень АН СРСР (Ф. Філіппов. «Роль вищої школи у зміні соціальної структури радянського суспільства» — 1977, № 2), їх тільки 46 проц. Зате втричі збільшилася кількість бажаючих вступити до середніх спеціальних навчальних закладів. Аналіз соціального складу студентів, які навчаються з відривом від виробництва у вузах Харкова (І. Шеремет. «Соціальний склад студентства» — 1977, № 2), зокрема, показав істотне зростання зарахованих на перший курс юнаків і дівчат з сімей робітників і колгоспників (з 52 проц. в 1965 р. — до 67,8 проц. в 1974 р.).

У вихованні високих ідейно-моральних якостей у молоді велику роль відіграє сім'я. Виховні можливості сім'ї в суспільстві зрілого соціалізму значно розширилися. Як показало дослідження, здійснене Науково-дослідним центром Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ, понад 70 проц. батьків мають освіту 8 класів і вище, в тому числі 54 проц. — середню і вищу.

Практично всі сім'ї мають телевізори, більше половини — транспортні засоби, 85,6 проц. сімей живуть в окремих квартирах.

Понад 94 проц. батьків десятикласників відзначають наявність взаєморозуміння з дітьми, в тому числі більше половини — цілкомите розуміння. Дев'ять десятків батьків і матерів вважають, що їм в основному вдалося сформувати у дітей потрібні на їх погляд якості.

Водночас, підкреслюється в статті Е. Леванова «Сімейне виховання: стан і проблеми» (1979, № 1), є ще чимало проблем у формуванні в молоді прищепленості і поданні їй допомоги у виборі професії. Лише п'ята частина десятикласників залучалася до озеленення рідного міста, сьома — до праці на підприємствах і в установах під час канікул. Постійно віддають частину дозвілля дітям тільки від 28 до 50 проц. батьків.

Ефективність виховних процесів багато в чому залежить від оперативності соціологічної інформації про тенденції і зміни, які відбуваються у молодіжному середовищі. Це питання розглядають М. М. Єфимов та Ю. І. Дерюгін у статті «Шляхи підвищення ефективності військово-патріотичного виховання молоді» (1980, № 1). Авторі підкреслюють необхідність дослідження морально-політичних і психологічних факторів, які впливають на підготовку молоді до служби в лавах Радянської Армії і на військово-патріотичне виховання взагалі.

Дослідження зв'язку між політичною поведінкою і громадською думкою дає змогу зробити висновки про ефективність тих чи тих засобів масової пропаганди, форм і методів ідеологічного виховання. М. К. Горшков та Ф. Е. Шерегі в статті «Динаміка громадської думки молоді» (1979, № 4), розглядаючи політичну подію як об'єкт громадської думки (на прикладі ставлення молоді до питань, що були порушені на XVIII з'їзді ВЛКСМ), показують, що засоби масової інформації роблять великий вплив на формування громадської думки і на динаміку її функціонування. Ефективність їх дії визначається, зокрема, тривалістю обговорення політичної події.

Вивчення проблем молоді в нашій країні має багату історію. Про початковий період цієї історії розповідає Н. Блиннов («Соціологічні дослідження праці і виховання радянської молоді 20-х років» — 1975, № 1). У статті висвітлюються цікаві дослідження, багато з яких досі не втратили своєї актуальності. Наприклад, первинний матеріал (анкети, шкільні твори за програмою, заданою соціологами, щоденники та ін.), який зберігся, нині можна «прочитати» заново, з урахуванням сучасних завдань соціологічних досліджень. Кількісний аналіз трудової зайнятості молоді і її професійної орієнтації дається в контексті соціальних проблем того часу.

Скажімо, під час вивчення життєвих планів учнів сільських шкіл Кимрського району Тверської (нині Калінінської) області було

виявлено, що п'ята частина хлопчиків хотіла стати шевцями, 12,3 — вчителями, 7,6 — агрономами, 7,1 — лавочниками. Дівчата прагнули бути вчительками (31,7 проц.), кравчинями (31,7 проц.), хорошими селянками (6,8 проц.).

Порівняння цих даних з нинішніми, які відображають, зокрема, потяг юнаків і дівчат до оволодіння десятками нових, сучасних професій, свідчить про широту інтересів і життєвих устремлень молоді, показує, наскільки збагатилося трудове, духовне обличчя нашого молодого сучасника.

На сторінках журналу вміщуються матеріали з критики буржуазної соціології, тлумачення нею проблем молоді. Цьому присвячена, наприклад, стаття В. Худовєрдяна «Про деякі нові тенденції в сучасній буржуазній соціології молоді» (1977, № 3). Деякі буржуазні ідеологи твердять, що на відміну від «скептичного покоління» 50-х років, яке не вірило в буржуазні ідеали життя, а також від «нових лівих» 60-х років, які прагнули створити суспільство, відмінне від наявних державних систем, сучасна молодь капіталістичних країн становить «нескептичне покоління» 70-років, яке виявилось теж розчарованим, але... в соціалістичній системі. За цим виразно постає класовий інтерес, згідно з яким спотворюється справжня сутність соціалізму, а зневіреність молоді в різних лівачьких ухилах видається за розчарування в ідеях комунізму. Такій же меті слугує широко розгорнута на Заході кампанія, спрямована на дискредитацію історичних переваг і завоювань соціалістичного ладу.

Але навіть буржуазні соціологи не в змозі приховати критичне ставлення молоді до капіталістичної системи буржуазних політичних партій, урядів. За даними американського соціолога Д. Янkelовича, в 1969 р. 44 проц. молоді США, що працює, вимагали докорінної реформи американської партійної системи, а чотири роки по тому — вже 64 проц.

Журнал не обминає увагою і нові книжки з соціології молоді, вміщує огляди і рецензії.

Отже, «Соціологічні дослідження» відображають багато сторін життя підрастаючого покоління. Однак, на наш погляд, ця робота може бути і більш цілеспрямованою.

Ще мало публікацій, де глибоко висвітлюються праця робітничої і сільської молоді, питання морального, правового, естетичного, військово-патріотичного виховання юнаків і дівчат. Недостатньо показана на сторінках журналу діяльність комсомольських організацій.

Низка інших питань (про соціально-політичну активність молоді, структуру потреб і мотивів її трудової діяльності, сімейне виховання, про шлюб, побут і використання вільного часу) розкриваються поки що однобічно; віддалені перспективи соціального розвитку розглядаються відокремлено від актуально діючих суспільних тенденцій. Часто густо статті не містять висновків і рекомендацій. Крім того, ряд досліджень молодіжної проблематики не задовольняє вимоги належного теоретичного рівня соціологічного аналізу, трапляються прорахунки методичного та методологічного характеру.

Недоліки соціологічних досліджень молодіжних проблем багато в чому спричинені недосконалою їх організацією. Нерідко вони провадяться кустарно, розрізано, погано координуються. До цього часу відсуття єдина система, яка могла б спрямувати їх в одне русло. Отож, роботи за однією і тією ж тематикою здійснюються в різних напрямках, за різною методикою. Це робить неможливим порівняння локально здобутих результатів. Цілком зрозуміла увага редакції журналу до питань, які стосуються організації процесу соціологічних досліджень молодіжної проблематики. Але, на нашу думку, потрібно не тільки публікувати, пропагувати, обговорювати методологічні і методичні питання, а й виходити з високих методологічних вимог, готуючи матеріали до друку.

Протягом п'яти років (вік порівняно невеликий для журналу) щомісячний певнено визначив своє обличчя, свої функції у розвитку соціологічних досліджень загалом і їхнього «молодіжного» аспекту зокрема. Його матеріали становлять інтерес і для спеціалістів і для широкої громадськості. Партійні і комсомольські працівники, пропагандисти, лектори, агітатори знаходять на його сторінках чимало нового, корисного з останніх здобутків соціологічної теорії і практики.

Б. К. ЛІСІН

ВИВЧЕННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ПРОБЛЕМ БІОЛОГІЇ В УРСР ЗА ОСТАННІ РОКИ

В умовах бурхливого розвитку науково-технічної революції великого значення набуває вивчення методологічних основ сучасного наукового пізнання. Досить важливим, як підкреслюється в партійних документах останніх років, є висвітлення методологічної і світоглядної функцій матеріалістичної ді-

лектники, взаємозв'язку філософських і конкретно-наукових уявлень про світ, глибокий аналіз методологічних питань інтеграції суспільних, природничих і технічних дисциплін. Дедалі більшого значення набувають лєнінські принципи взаємозв'язку філософії діалектичного матеріалізму та природознавст-

ва. Зростає роль досліджень з філософських питань фундаментальних галузей сучасного природознавства, зокрема фізики, математики, хімії, кібернетики і біології.

Сучасна біологія є важливою галуззю наукового пізнання, проблематика якої надзвичайно розмаїта. Тут досить активно проводяться дослідження в широкому діапазоні: від біосферного рівня організації живого до субмолекулярного і навіть субатомного. Помітно зростає світоглядне значення та теоретичний рівень біологічної науки.

Сьогодні щільну увагу науковців привертає питання про лідерство біологічних наук у сучасному природознавстві. Це питання є дещо проблематичним. Проте не викликає сумніву, що біологія є особливою наукою, специфіка якої полягає в тому, що вона «надто близька нашим особистим і суспільним інтересам... щоб бути настільки ж вільною від людських пристрастей та впливу суспільних форм, наскільки були вільними фізика і хімія навіть у більш ранній період»¹. Біологічні концепції все більш починають впливати на формування «ідейного клімату» (І. Т. Фролов) сучасної науки, на стиль наукового мислення. Методологічні та теоретико-пізнавальні проблеми біології нерідко набувають значення загальнонаукових. Посилюється роль соціальних чинників біологічного пізнання і, відповідно, його значення в дослідженні комплексної проблеми людини. Невипадково такі проблеми, як охорона навколишнього середовища, управління демографічними процесами, проблеми харчування і охорони здоров'я та ін. тісно пов'язані з реалізацією певних біологічних програм. Сучасна біологія вже має в своєму розпорядженні могутні засоби вдосконалення технології, регулювання природних комплексів, активної адаптації людського організму до умов середовища та виробництва.

Соціальна значущість біологічної науки зумовлюється і тим, що на відміну від інших природничих наук у цій галузі наукового пізнання людина є не тільки суб'єктом, а й об'єктом дослідження. Ось чому методологічне усвідомлення даних біології завжди було і є актуальним завданням розвитку світоглядних засад наукової картини світу.

Філософські проблеми біології посідали значне місце в роботі XVI Всесвітнього філософського конгресу в Дюссельдорфі. Зокрема, досить активно дебатовалася проблема «Сучасна біологія та її виклик філософії». Під час обговорення цієї проблеми були виявлені різні погляди на взаємозв'язок філософії та біології, співвідношення біологічного знання з соціально-етичними ідеалами, всебічно розглянуті можливі форми зв'язку біології із соціальною концепцією людини. Значна увага в роботі конгресу була приділена також проблемі походження та еволюції органічного світу,

молекулярно-біологічним механізмам живої, нейрофізіологічним основам свідомості та ін.²

Філософські питання сучасної біології досить інтенсивно розробляються вітчизняними вченими. Так, наприклад, науковці нашої республіки приділяють велику увагу дослідженням в цій галузі наукового пізнання. Особливе місце в публікаціях з філософських питань біології посідає висвітлення особливостей сучасного етапу розвитку біологічної науки, її статусу, місця та ролі в природознавстві, характеристика тенденції і форм теоретизації біології взаємодії її методів з методами інших природничих наук. Так, у монографії Н. П. Депенчук «Материалистическая диалектика и методы биологического исследования» (Київ, 1973) здійснено систематичне дослідження передумов і підвалин теоретизації біологічної науки, показана взаємодія біології і фізико-математичних наук.

Процес теоретизації кожної окремої наукової галузі, зокрема біології, залежить від рівня теоретизації науки взагалі, який і собі зумовлюється рядом причин: нагромадженням фактичного матеріалу, рівнем теоретизації окремих наук (фізики, кібернетики), співвідношенням теорії і експерименту, при якому переважають теоретичні побудови, розгортанням логіко-дедуктивних методів дослідження. Як гадає Н. П. Депенчук, процес теоретизації полягає не тільки в насиченні певної науки теоріями, а й в утворенні спеціальних самостійних теоретичних галузей. У книжці обґрунтовується потреба розробки принципів співвідношення понятійних систем, що утворюються під час використання різних методів вивчення біологічних об'єктів. В зв'язку з цим аналізується можливість використання ідей, запозичених з інших наукових галузей, особливо ідей доповняльності.

Характеристика процесу утворення теоретичної біології подається також у монографії Т. Я. Старченко «Сучасне наукове пізнання і методологічні проблеми біології» (Львів, 1977). Процес теоретизації науки взагалі і біології зокрема тут розглядається як проникнення в сутність явищ вищого порядку. Воно здійснюється завдяки розвитку існуючих і утворенню нових теорій, що спираються на нагромаджений емпіричний матеріал. Автор намагається уточнити зміст поняття «об'єкт біологічного пізнання», під яким розуміється життя в усіх його виявах (с. 42). У цій праці також розбирається проблема неспостережуваних об'єктів дослідження — молекулярний і субмолекулярний рівні живих систем.

Проблема теоретизації біології висвітлюється в низці статей, надрукованих у республіканських періодичних виданнях, голов-

¹ Бернал Дж. Наука в історії об'єкта. — М., 1965, с. 466.

² Див.: Федосеев П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки. — Вопросы философии, 1978, № 12; Фролов И. Т. Жизнь и познание. — Вопросы философии, 1979, № 8.

ним чиним у «Філософській думці». Аналізуються умови і можливості теоретизації біології, розкриваються хибні редукціоністського (механістичного) і антиредукціоністського (віталістичного) підходів до цієї проблеми, що породжуються абсолютизацією основних методів біологічного дослідження — або аналітичного, або цілісного. Так, зокрема, Н. Т. Костюк показує генезис діалектичного погляду на розуміння життя і особливостей біологічного пізнання, розглядаючи розробку ідеї розвитку у біології, гегелівське вчення про зв'язок механічного, хімічного і організму³.

Автори з'ясовують, якою мірою є виправданими поширені останнім часом твердження про те, що роль лідера в природознавстві переходить від фізики до біології. Вважаючи, що лідерство окремої науки визначається важливістю для людства її проблематики і вищим рівнем її теоретичного та методологічного розвитку, Н. П. Депенчук доходить висновку, що названі вище твердження мають лише часткове виправдання: статус біології змінюється в основному внаслідок величезного зростання значущості для людства її проблематики, тоді як з теоретичного і методологічного погляду ця наука поступається фізиці і залишить від останньої⁴.

У статтях зазначеного циклу розглядаються питання теоретизації окремих галузей біології, особливо розкривається значення біокібернетичного підходу для фізіології вищої нервової діяльності, показується, що новий напрям у фізіології, який виник на основі цього підходу, (зокрема фізіологія активності) є важливим зрушенням у справі теоретизації нейрофізіології⁵.

Питання теоретизації біологічної науки зачіпають також автори статей, де розробляється проблема біологічного простору і часу, а також кінцевого і безкінечного в сучасній біології. Проблема простору і часу в біологічному пізнанні сприяє теоретизації біології і збагаченню загальних філософських уявлень про простір і час. Розглядаючи категорії кінцевого і безкінечного, які в біології виступають у специфічній формі співвідношення життя і смерті, О. М. Парнюк і І. В. Огородник показують, що поняття про потенціальне безсмертя нижчих (одноклітинних) форм життя, яке набуло поширення в біології, а також породжене успіхами сучасної науково-технічної рево-

люції поняття про можливе безсмертя людської особи (нескінченне продовження життя людського тіла), є неправильними, недіалектичними, оскільки вони суперечать фундаментальним законам природи, діалектиці кінцевого і безкінечного⁶.

Широкий спектр методологічних проблем біологічної науки подається також у републиканських міжвідомчих збірниках «Філософські проблеми сучасного естествознання» та «Філософські вопросы медицины и биологии»⁷.

Важливе значення мають дослідження методологічного аспекту проблеми відображення в органічному світі. Так, у монографії Н. В. Кивенко «Отражение и его роль в организации живых систем» (Київ, 1972) зауважується, що в процесі еволюції живих систем відбувався також процес еволюції форм біологічного відображення. Розвиток і вдосконалення біологічного відображення, на думку автора, є тим механізмом, за допомогою якого живі системи адаптувалися до умов середовища. Процес відображення в органічній природі трактується як процес відтворення просторово-часових параметрів навколишнього середовища в структурних особливостях живих систем.

У деяких публікаціях розглядається проблема взаємозв'язку філософії і біології, підкреслюється значення методологічної та світоглядної функцій марксистсько-ленінської філософії в цій галузі наукового дослідження⁸.

³ Див.: Парнюк О. М., Огородник І. В. Проблеми простору і часу в сучасній біології.— Філософська думка, 1978, № 2; Парнюк О. М., Огородник І. В. Проблеми кінцевого і безкінечного в біології.— Філософська думка, 1975, № 5.

⁷ Серед публікацій на згадану тему відзначимо такі: Колодяжний В. І. Альтернативні та синтетичні тенденції в розвитку сучасної біології.— У кн.: Філософські проблеми сучасного природознавства. Вип. 29. К., 1972; Гавриш К. Г. Про основні еволюційні методи біологічного дослідження.— Там же. Вип. 30. К., 1973; Білокінь О. М., Старченко Т. Я. Взаємозв'язок структурного та історичного підходів у біологічному дослідженні.— Там же. Вип. 31. К., 1973; Осташев Ю. А., Суrowий М. В. Основні рівні дослідження живого.— Там же. Вип. 35. К., 1974; Кубаєвський М. К., Михайлюк М. Я. Світоглядна інтерпретація якісних і кількісних методів в поясненні біологічних явищ.— Там же. Вип. 39. К., 1975; Исмаилов М. И. Методологические аспекты проблемы «живое — неживое».— Там же. Вип. 43. К., 1977.

⁸ Крім уже зазначених публікацій Н. П. Депенчук та Т. Я. Старченко, назвемо такі: Сидоренко М. М. Про значення філософського знання у розвитку біології.— У кн.: Філософські проблеми сучасного природознавства. Вип. 29. К., 1972; Дроздова Г. Д. Единство и специфика философ-

³ Див.: Костюк Н. Т. Визначення сутності життя через його суперечності.— Філософська думка, 1978, № 3; Гегель і проблеми сутності життя.— Там же, 1975, № 4.

⁴ Див.: Депенчук Н. П. Редукціонізм та проблеми теоретизації біології.— Філософська думка, 1973, № 1; Депенчук Н. П. Проблема лідерства в сучасній біології.— Філософська думка, 1974, № 3.

⁵ Див.: Свінцицький В. М. Біокібернетика і теоретизація фізіологічного знання.— Філософська думка, 1972, № 3.

Чимало учених акцентують увагу на логіко-гносеологічних аспектах біологічного дослідження⁹.

Останнім часом збільшилася кількість праць, де висвітлюються проблеми вдосконалення понятійного апарата сучасної біологічної науки¹⁰.

Чимало публікацій присвячено проблемі взаємозв'язку наук у вивченні живого. Ця проблема обговорювалася на спеціальній сесії Загальних зборів біологічного, хімічного і фізичного Відділень АН УРСР 1975 року¹¹, де було розглянуто застосування фізико-хімічних методів у найактуальніших галузях сучасної біології і розвиток у цих комплексних досліджень. На Президії АН УРСР відзначено, що проведення досліджень разом з біологами, хіміками, фізиками й іншими спеціалістами сприяє розвиткові науки.

Взаємодія наук у розробці проблем клітинної біології зайняла провідне місце в обговоренні теми «Круглого столу», організованого редакцією «Українського ботанічного журналу»¹².

Зв'язок біології з фізикою розкривається в статтях О. С. Давидова¹³, де робиться спроба застосування квантової механіки для конкретного дослідження окремих біологічних процесів — механізму перенесення енергії в білкових молекулах, механізму м'язо-

ского і біологічного знання.— Там же, Вып. 43. Киев, 1977; Хурсин Н. Е. Материалистическая диалектика и достижения молекулярной биологии и генетики.— Философские вопросы медицины и биологии. Вып. 10. Киев, 1978.

⁹ Див.: Уйомов А. І., Дяков В. А. Методи спрощення в біологічних системах.— У кн.: Філософські проблеми сучасного природознавства. Вып. 26. К., 1972; Костюк Н. Т. Деякі логіко-гносеологічні проблеми сучасної біології.— Там же. Вып. 33. К., 1973.

¹⁰ Див.: Тульчинська Т. І. Методологічні особливості розуміння структури в сучасній біології.— У кн.: Філософські проблеми сучасного природознавства. Вып. 26. К., 1972; Мороз С. А., Онопрієнко В. І. Специфіка проблеми внутрішнього і зовнішнього у палеонтології та палеоекології.— Там же. Вып. 35. К., 1974; Огородник В. В., Трояновський В. А. Методологическая роль категории «принцип» в биологии.— Там же. Вып. 43. Киев, 1977; Клаус Ю. О связи случайности и необходимости в биологических процессах.— Там же. Вып. 45. Киев, 1978 та ін.

¹¹ Дослідження фізико-хімічних основ біологічних процесів.— Вісник АН УРСР, 1976, № 4.

¹² Див.: Деякі завдання і перспективи досліджень з проблем цитології рослин.— Український ботанічний журнал, 1977, № 2.

¹³ Див.: Давидов О. С. Біологія і фізика.— Вісник АН УРСР, 1976, № 8; Давидов О. С. Квантова теорія скорочення м'язів. Там же, 1972, № 11.

вого скорочення та ін. Про взаємозв'язок біологічних наук йдеться у працях К. М. Ситника, О. Ф. Андрощик і Ю. Г. Шеляг-Сосонко, а також К. М. Леутського¹⁴. У низці статей розглядаються можливості створення методів вивчення живого без порушення його цілісності.

Як відомо, однією з синтетичних теорій сучасної біології, яка виступає своєрідним інтегратором біологічного пізнання, є еволюційна теорія. Проблема еволюції і на сучасному етапі розвитку біології, як і раніше, лишається однією з найважливіших наукових проблем. Зокрема, П. П. Бобровський у монографії «Место и роль эволюционной идеи в биологии» (Киев, 1973) аналізує місце еволюційної теорії в системі основних сучасних біологічних теорій, показує провідні тенденції розвитку еволюційної ідеї в науковому пізнанні. Порівнюючи класичну теорію еволюції з синтетичною теорією еволюції (СТЕ), дослідник доходить висновку, що існують деякі загальнопізнавальні принципи, структурно-логічні механізми розвитку еволюційних уявлень. Виходячи з цього, автор здійснює логіко-гносеологічний аналіз процесу понятійного втілення біовидової токсономічної системності.

Проблеми еволюційного вчення обговорюються і в республіканських періодичних виданнях, де, зокрема, подається історія становлення еволюційних уявлень, умови виникнення класичної еволюційної теорії і її подальший розвиток в процесі взаємодії з іншими науками¹⁵.

Порушуються також теоретичні та методологічні питання біохімічної еволюції, обґрунтовується положення про правомірність дослідження еволюційних явищ на мікрорівні, проводиться порівняльний аналіз особливостей еволюційних процесів на мікрорівні та макрорівні, розглядається вплив еволюційної теорії на методологію конкретних біологічних дисциплін¹⁶.

¹⁴ Див.: Ситник К. М., Андрощик О. Ф., Шеляг-Сосонко Ю. Г. Роль методів та ідей біохімії і молекулярної біології в комплексній розробці проблем філогенетичної систематики (сучасний стан і перспективи).— Український ботанічний журнал, 1978, № 3; Леутський К. М. На межі наук. Про співвідношення біологічного, хімічного і фізичного в біологічних процесах.— У кн.: Філософські проблеми сучасного природознавства. Вып. 26. К., 1972.

¹⁵ Див.: Бобровський П. П. Етапи становлення еволюційної теорії.— Філософська думка, 1973, № 6.

¹⁶ Судьба О. Г. Актуальні питання синтетичної теорії фітоєволюції.— Український ботанічний журнал, 1976, № 4; Судьба О. Г. Еволюційний підхід до вивчення біохімічних процесів на прикладі становлення біосинтезу хлорофілу.— Там же, 1975, № 5; Маноуїленко К. В. Еволюційна фізіологія рослин.— Там же, 1977, № 1.

Чимало праць, видрукованих у журналах «Вісник АН УРСР» і «Український ботанічний журнал», присвячено розробці окремих питань конкретних біологічних наук¹⁷.

Проблеми екзобіології — існування життя в космосі — зачіпаються в статті Л. І. Рубенчика «Шляхи пошуків мікрокопічних істот поза Землею» (Вісник АН УРСР, 1976, № 3). На сторінках журналу «Вісник АН УРСР» дістають відображення також проблеми біоніки і біокібернетики¹⁸.

Біологія як предмет наукознавства розглядається у праці Л. О. Тимошука «Про економічну оцінку ефективності досліджень біологічного профілю» (Вісник АН УРСР, 1978, № 3). Автор доходить висновку, що біологія потенціально припускає широке застосування результатів своїх досліджень для різних суспільних потреб, які нині неможливо визначити кількісно, що ускладнює використання економічної оцінки у визначенні ефективності біологічних досліджень.

В «Українському ботанічному журналі» переважають публікації, які стосуються методологічних питань наук ботанічного профілю. П'ятий номер цього часопису за 1977 рік цілком складається з праць, в яких підсумовується розвиток ботанічної науки на Україні за 60 років Радянської влади, розглядається її сучасний стан і перспективи, теоретичні і методологічні проблеми¹⁹. Цикл

¹⁷ Так, у працях С. М. Гершензона «Значення зворотної транскрипції для загальної біології і генетики» («Вісник АН УРСР», 1973, № 1) та В. А. Кордюма і С. І. Черник «Можливості і перспективи генетичної інженерії у вищих рослинах» (Там же, 1976, № 6) висвітлюються теоретичні проблеми молекулярної біології. М. Ф. Гулий у статті «Стан і перспективи розвитку досліджень з біосинтезу білка» (Там же, 1972, № 3) зачіпає проблему співвідношення фундаментальних та прикладних досліджень у біохімії. До цього типу праць залічимо такі: Проценко І. Т., Проценко М. А. Деякі методологічні питання біосинтематики.— У кн.: Філософські проблеми сучасного природознавства. Вип. 35. К., 1974; Широков В. Л. Проблема целостности в современной микробиологии.— В кн.: Философские вопросы медицины и биологии. Вип. 7. Киев, 1975; Глазачев А. А., Брусиловский А. И. Некоторые методологические аспекты генетики.— Там же. Вип. 9. Киев, 1977 та ін.

¹⁸ Див.: Беляков Р. В. М'язоподібні структури і проблеми полімерного двигуна.— Вісник АН УРСР, 1972, № 11; Іванов-Вуромський К. О. і Парамонів В. М. Шляхи реалізації складних біотехнічних систем.— Там же, 1972, № 11.

¹⁹ Так, наприклад, стаття К. М. Ситника присвячена флористичні, системації і географії рослин, К. М. Ситника і Л. І. Мусатенка — фітофізіології, О. Т. Артюшенко — палеоботаніці, Ю. Р. Шеляг-Сосонко — геоботаніці, В. П. Банникова і А. К. Дзевалтовського — ембріології рослин, Є. Л. Кордюма — цитології рослин та ін.

статей К. М. Ситника опублікований в інших номерах журналу (1973, № 4; 1974, № 2; 1976, № 1; 1977, № 4), в яких аналізуються теоретичні, організаційні й методологічні питання фітобіології загалом і її окремих галузей. Ці питання зачіпаються і в праці «Сучасна світова ботанічна наука» (за матеріалами XII Міжнародного ботанічного конгресу), яка написана великою групою авторів (1976, № 2).

Велике місце серед публікацій з філософських питань біології займають праці, де розробляється найширший спектр проблем сучасної екології. Ця тема була предметом обговорення на Президії Академії наук УРСР, де розв'язувалися організаційні питання і питання координації наукових досліджень у цій галузі²⁰.

Теоретико-методологічні питання сучасної екології, зокрема проблеми діалектико-матеріалістичного усвідомлення завдань вивчення фітосфери дістали відображення у творах академіка АН УРСР К. М. Ситника²¹.

В 1974 р. при Академії наук УРСР створено національний комітет УРСР з питань програми «Людина і біосфера», який очолює академік АН УРСР К. М. Ситник. У межах республіки організаційну та координаційну роботу здійснює Державний комітет Ради Міністрів УРСР по охороні природи.

В 1975 р. у Києві проведена республіканська конференція «Науково-технічний прогрес і охорона навколишнього природного середовища», а в 1976 р.— республіканській семінар «Охорона природи та раціональне природокористання», де розглядалися біологічні, технічні, економічні, соціальні й інші аспекти сучасної екології²².

Питання про співвідношення різних напрямів у межах самої екології порушується О. П. Маркєвичем, Н. П. Депенчук та М. М. Кисельовим у відповідних розділах колективного монографії «Научно-технічна революція і сучасне естествознание» (Київ, 1978). Вони розбирають основні критерії, за якими розподіляється екологічне знання на деякі порівняно самостійні галузі. Наголошується, що екологія дедалі більше стає перед потребою враховувати

²⁰ Див.: Дальший розвиток наукових досліджень з проблеми охорони природи Української РСР — Вісник АН УРСР, 1972, № 2; Створення при Академії наук УРСР Національного комітету УРСР з питань програми «Людина і біосфера». — Вісник АН УРСР, 1974, № 2.

²¹ Див.: Ситник К. М. Науково-технічний прогрес і навколишнє середовище — Вісник АН УРСР, 1975, № 12; Ситник К. М. Проблеми взаємодії фітосфери і суспільства. — Український ботанічний журнал, 1977, № 6; Ситник К. М. Жовтень і сучасна наука. — Там же, 1977, № 5.

²² Див.: Чоловек—техника—природа: Матеріали республіканського семінара «Охрана природы и рациональное природопользование». — Київ, 1976.

в своїх побудовах чинники антропогенного походження і з цього погляду прагне для реалізації своїх завдань інтегрувати природничий і соціальний аспекти в єдину систему. Автори також висловлюють деякі припущення про можливі шляхи розвитку екологічного знання.

Різні аспекти екологічної проблематики аналізуються на сторінках журналу «Філософська думка». Відзначимо, що більшість статей на цю тему в журналі друкують представники інших республік. Так, стаття К. І. Шпіліна і Л. М. Петрова «Соціальні проблеми екології»²³ дає стислий, але змістовний огляд західної літератури. Ю. К. Плетников у праці «Науково-технічний прогрес і перспективи взаємодії суспільства з природою»²⁴ робить висновок, що подолання екологічної кризи можливе лише на шляху об'єднання в одне ціле науково-технічного і соціального прогресу. М. Ф. Тарасенко, аналізуючи об'єктивні і суб'єктивні умови людської праці в статті «Специфіка виробничого освоєння природи»²⁵, намагається розкрити соціальні корені раціонального і ірраціонального ставлення людини до природи, визначити залежність цього ставлення від науково-технічної та соціальної організації життя суспільства: Деякі соціально-економічні й технічні питання охорони природи висвітлюються в працях І. М. Попової «Роль соціально-економічного пізнання в збереженні природи в умовах розвинутого соціалізму» та Н. М. Мамедова «Про оптимізацію технічних систем і біосфери»²⁶.

У низці статей, опублікованих у «Віснику АН УРСР», обговорюються проблеми застосування математики і кібернетики в екологічних дослідженнях. Так, у праці М. В. Панасюка «Про математичне моделювання екологічних систем» (1977, № 1) математичне моделювання з погляду системного підходу розглядається як неодмінна умова сучасного наукового дослідження екосистем. Підкреслюється, що побудова достатньо повної моделі екосистем вимагає координуваних зусиль спеціалістів різних наук. Значення математичного моделювання і комплексного підходу аналізується в праці Є. І. Спіну і Л. М. Іванової «Моделювання — прогнозування — управління в системі заходів профілактики забруднення навколишнього середовища» (1974, № 2). У статті М. А. Голубця, Я. Л. Однака, А. І. Маюнта «Про математизацію біогеоценології і використання досягнень кібернетики (1975, № 9) йдеться про значення математизації для розвитку біології взагалі й біоценології зокрема і накреслюються шляхи для організації співробітництва математиків й біологів республіки.

Аналіз евристичних функцій математичного і машинного моделювання живих систем провадиться також у праці В. М. Лисенка «Гістологічна роль математического і машинного моделювання в біології і медицині». (Філософские вопросы медицины и биологии». Вып. 9. Киев, 1977).

Біологічний аспект охорони природи і тісно пов'язаної з ним біогеоценології аналізувався в численних статтях «Вісника АН УРСР», «Українського ботанічного журналу» і на двох республіканських конференціях, які відбулися 1975 року в Києві та Львові. З цих питань опубліковано також кілька таких статей у «Віснику АН УРСР». У праці С. М. Стойко «Нова галузь знань — охорона біосфери та її завдання на Україні» (1973, № 3) дається огляд світової екологічної ситуації, висвітлюється низка питань теоретичного та методологічного характеру. Міжнародний аспект охорони природи подається в статті заступника голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справі охорони природи П. П. Шкабури «Охорона природи — arena міжнародного співробітництва» (1974, № 8). У праці М. А. Голубця «Три основних рівні організації живого на планеті» (1977, № 3) аналізуються класифікації рівнів організації живого, виявляються їх позитивні й негативні сторони, висвітлюються три основні рівні організації живого: організменний, популяційний і екосистемний.

Ряд праць, які стосуються загальнотеоретичних і методологічних питань екології, опубліковано в «Українському ботанічному журналі»²⁷. Багато уваги приділяють розробці та пропагуванню філософських проблем сучасної екології, питанням взаємодії людства з його природним оточенням в умовах НТР збірники «Філософські проблеми сучасного природознавства» та «Філософские вопросы медицины и биологии»²⁸.

²⁷ Зазначимо такі статті: Кондратюк Є. М. Сучасні проблеми охорони природного середовища у високоіндустріальних районах УРСР (1977, № 5); Малиновський К. А. Розвиток біогеоценологічних досліджень на Україні за роки Радянської влади (1977, № 5) та ін.

²⁸ Див.: Маковецький А. М., Приходько Л. Г. Деякі філософські проблеми взаємодії людини і природи. — Філософські проблеми сучасного природознавства. Вып. 28. К., 1972; Горяч М. П. Марксистсько-ленінська філософія про формування відношення людини до природи. — Там же. Вып. 28. К., 1972; Дичев Т. Г., Приймак О. Г. До питання про адаптацію людини в умовах сучасної науково-технічної революції. — Там же. Вып. 35. К., 1974; Луста В. А. Деякі методологічні принципи оптимального відношення суспільства до природи. — Там же. Вып. 41. К., 1976; Киселев Н. Н. Методологический аспект соотношения элементаристского и системного подхода в исследованиях естественной среды. — Там же. Вып. 42. Киев, 1977; Ге-

²³ Див.: Філософська думка, 1975, № 5.

²⁴ Див.: Філософська думка, 1978, № 2.

²⁵ Див.: Філософська думка, 1973, № 5.

²⁶ Див.: Філософська думка, 1977, № 1; 1976, № 3.

Відзначимо той позитивний факт, що відділ науково-бібліографічної інформації Центральної Наукової бібліотеки АН УРСР розпочав видання поточного поквартального покажчика літератури «Охорона природи і раціональне використання природних ресурсів Української РСР» (перші два випуски вийшли 1977 року). Розміщення матеріалів у них — проблемно-тематичне.

У республіканських виданнях дістає відображення також і проблема співвідношення біологічного і соціального в людині²⁹.

Чимало публікацій присвячено захисту матеріалістичних засад в біології і критиці нематеріалістичних методологічних течій. Щодо цього зазначимо монографію Т. Д. Пікашової «Генезис и методология неовитализма» (Київ, 1978). У ній з позиції марксистсько-ленінської філософії дається критичний аналіз неовіталізму як ідейної течії біології. Одним із центральних питань книжки є аналіз позиції неовіталізму у розв'язанні проблеми співвідношення емпіричного і теоретичного рівнів біологічного пізнання. На думку неовіталістів, емпіричне знання не може виявити специфіку живого. Побудова ж теоретичних моделей сутності живого здійснюється ними в душі ідеалізму. Заперечення об'єктивного змісту законів розвитку живого впливає з визнання представниками неовіталізму апріорного характеру теоретичного знання взагалі.

Аналіз еволюції неовіталізму та його відношення до позитивізму робиться Т. Д. Пікашовою в статті «Неовіталізм і позитивізм»³⁰. Щоправда, намагання автора довести, що неовіталізм спочатку ґрунтувався на суб'єктивному ідеалізмі, а потім на об'єктивному, не можна вважати достатньо обґрунтованими, оскільки неовіталізм як методологічна течія в біології ніколи не заперечував існування матерії і завжди характеризувався дуалістичною позицією, за якою поряд з матерією існують нематеріальні формотворчі чинники.

Важливі питання критики ідеалізму та викриття спроб буржуазних філософів фальсифікувати дані біології у душі метафізики, агностицизму та позитивізму було порушено у низці статей, що надруковані у

расмичук А. А., Чурин Э. А. Проблема взаимоотношения человек — природа в работе Ф. Энгельса «Анти-Дюринг». — Там же. Вып. 45, К., 1978 та ін.

²⁹ Див.: Давиденко О. С. Человек как сложная система и проблема социально-биологической детерминации процессов его жизнедеятельности. — Философские вопросы медицины и биологии. Вып. 7, Киев, 1975; Попов Н. В. Проблема «человек — общество — природа» как объект комплексных исследований общественных и медицинских наук. — Там же. Вып. 10, Киев, 1978; Снегур Е. А. Диалектика социального и биологического в проблеме человека. — Там же. Вып. 7, Киев, 1975; Лаптев П. Н., Глушко Н. М. О диалектическом единстве социального и биологического в деятель-

збирнику «Філософські проблеми сучасного природознавства»³¹. У деяких публікаціях йдеться про боротьбу визначних вітчизняних учених за матеріалізм в біології³².

Отже, науковці республіки написали чимало праць, присвячених розробці різних аспектів філософських питань сучасної біології. Проте зауважимо, що здебільшого — це невеличкі журнальні статті, які нерідко мають коментаторський характер. Бракує фундаментальних праць, де б масштабно і систематизовано висвітлювалися методологічні проблеми співвідношення біології і фізико-математичних і хімічних наук, біології, кібернетики і суспільних наук, зокрема соціології. Грунтовнішої розробки потребують проблеми теоретизації біології, діалектичної природи сучасного біологічного пізнання, світоглядно-методологічні аспекти екології. Треба також далі розвивати питання аксіологічних, регуляторних елементів біологічного знання, значення яких пов'язане з можливостями цілеспрямованого управління спадковістю людини у зв'язку з розвитком «генної інженерії». Щоразу важливим стає співробітництво філософів і провідних природознавців у створенні спільних праць з філософських проблем сучасної біології. Дослідження вищезгаданих проблем передають також рішучу і аргументовану критику різних сучасних буржуазних концепцій з позиції марксистсько-ленінської методології.

М. М. КИСЕЛЬОВ, Н. Н. КИВЕНКО,
Д. А. МИКІТЕНКО

ности человека. — Там же. Вып. 9, Киев, 1977; Гаврилюк В. А. Соотношение социального и биологического в процессе труда. — Там же. Вып. 9, Киев, 1977; Карпачевский Н. Я. Человек как биосоциальный феномен. — Там же. Вып. 10, Киев, 1978.

³⁰ Див.: Філософська думка, 1972, № 3.

³¹ Зі згаданих питань опубліковані такі праці: Стівдло М. С. Методологічне значення ленінської критики агностицизму для сучасного біологічного знання. — У кн.: Філософські проблеми сучасного природознавства. Вып. 34, К., 1974; Проскура М. И. Критика идеалистических концепций о взаимоотношении абсолютного и относительно. — Философские вопросы медицины и биологии. Вып. 7, Киев, 1975; Завилянський И. Я., Завилянська Я. И. О критике психологических трактовок гипноза. — Там же. Вып. 7, Киев, 1975; Корнеева М. И. Идеологическая борьба вокруг проблемы окружающей среды в условиях научно-технической революции. — Там же. Вып. 9, Киев, 1977 та ін.

³² Див.: Острянин Д. Х., Острянин А. Д. О. С. Шкляревський — войовничий матеріаліст. — Філософська думка, 1978, № 2; Острянин Д. Х. Активний борець за матеріалістичний світогляд. — Там же, 1973, № 3.

ЛЕНІНІЗМ — РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПРАПОР НАШОЇ ЕПОХИ

Постійне вивчення і дальший творчий розвиток ленінської теоретичної спадщини — це почесне й відповідальне завдання радянських науковців.

11—12 квітня в Києві відбулася республіканська наукова конференція «Ленінізм — революційний прапор нашої епохи», присвячена 110-й річниці з дня народження Володимира Ілліча Леніна.

У роботі республіканської наукової конференції взяли участь товариші В. В. Щербинський, М. М. Борисенко, О. Ф. Ватченко, Г. І. Ващенко, О. А. Титаренко, В. В. Федорчук, І. О. Герасимов, а також завідуючий сектором ЦК КПРС М. О. Слам'янін, Голова Верховної ради УРСР К. М. Ситник, заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР В. П. Щербина, заступник Голови Ради Міністрів УРСР М. А. Орлик, перший секретар Київського міського партії Ю. Н. Єлченко, президент Академії наук республіки, академік Б. Є. Патон, завідуючий відділом ЦК Компартії України Б. В. Іваненко, перший секретар ЦК ЛКСМ України А. І. Корнієнко, член Військової ради — начальник політуправління Червонопрапорного Київського військового округу генерал-полковник В. Т. Дем'янтиєв, міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Г. Г. Єфіменко. Серед учасників конференції — вчені, викладачі вузів, ветерани партії, партійний, комсомольський і пропагандистський актив м. Києва.

Вступне слово промовив кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України О. С. Капто. Ленін, підкреслив промовець, увійшов в історію як геніальний будівничий нового, комуністичного суспільства. На цю видатну роль його висунула практика революційної боротьби робітничого класу за соціалізм і комунізм. Розроблені В. І. Леніним учення про імперіалізм, про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, про партію нового типу і, нарешті, вінець ленінізму — наука про шляхи будівництва соціалізму і комунізму — мають всесвітньо-історичне значення. Історична правота і життєвість ленінських ідей блискуче підтверджені створенням більшовицької партії, перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, побудовою в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства, успіхами світового революційного процесу, перетворенням реального соціалізму у вирішальний фактор світового розвитку. «Сила марксизму-ленінізму», — підкреслив на XXV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — в постійному творчому розвитку. Цього вчив Маркс. Цього вчив Ленін. Їх заповітам наша партія зав-

жди буде вірна!»¹. Партія постійно дбає про творчий розвиток теорії марксизму-ленінізму.

Спинившись на питанні вивчення й творчого розвитку ленінізму в сучасних умовах, промовець докладно охарактеризував ту роботу, що проводиться в республіці по виданню і перевиданню ленінських праць, праць К. Маркса і Ф. Енгельса, книг про діяльність В. І. Леніна по об'єднанню радянських національних республік в Союз РСР, про роль вождя у створенні Компартії України, в утворенні УРСР; збірників партійних документів, інших видань, де філософи, економісти, правознавці, літературознавці, мистецтвознавці, мовознавці переконливо розкривають втілення в життя ленінських ідей.

Підкреслювалось, що вчені республіки покликані невтомно шукати шляхи розв'язання кардинальних проблем, висунутих сучасним етапом суспільного розвитку, сприяти успішному виконанню планів десятиї п'ятирічки, підвищенню якості та ефективності досліджень, їх практичної віддачі. Йдеться, насамперед, про розробку методологічних питань суспільних наук, про наукове забезпечення ідеологічної, політико-виховної роботи, вдосконалення господарського механізму.

Нинішня наукова конференція, сказав О. С. Капто, є одним з важливих заходів, здійснюваних Центральним Комітетом Компартії України на ознаменування ленінського ювілею. Вона має стати, як підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський на республіканських зборах ветеранів партії та ідеологічного активу, своєрідним звітом суспільствознавців республіки про зроблене і досягнуте напередодні XXVI з'їзду КПРС.

У доповіді «Ленінізм і актуальні теоретичні проблеми розвинутого соціалізму» віцепрезидент АН СРСР академік П. М. Федосєєв відзначив, що народи нашої країни зустрічають 110-річчя з дня народження В. І. Леніна, вождя і вчителя всіх трудящих, дедалі зростаючою політичною та трудовою активністю. У широких масштабах пропагується безсмертне ленінське вчення, обстоюються ленінські принципи внутрішньої і зовнішньої політики, ленінського стилю партійної і державної роботи. Ленінізм — це творча теорія і практика будівництва комунізму; це, за влучним висловом

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії у галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС К.; Політвидав України, 1976, с. 80.

товариша Л. І. Брежнєва, «найбільш перелома і впливова ідеологія в сучасному світі, непереможна ідеологія тих, кому належить майбутнє».

Велике місце у доповіді було відведено питанням побудови в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства як головного всевітньо-історичного підсумку діяльності КПРС і радянського народу. Розвинутий соціалізм, підкреслив промовець, — це водночас і дуже важливий закономірний етап у рамках соціалістичної фази розвитку комуністичної формації, і історичний рубіж у процесі будівництва нового суспільства. У цьому, власне, полягає суть наукового розуміння історичного місця зрілого соціалізму в становленні комуністичної формації. Головною передумовою розвитку соціалізму В. І. Ленін вважав створення матеріально-технічної бази, що задовольняє потреби нового суспільства. На основі ленінських ідей відбулося докорінне перетворення економіки країни і соціальної структури суспільства. Ленінські ідеї союзу робітничого класу і трудового селянства, всіх людей праці стали не тільки неочікуваним внеском у теорію комунізму, а й могутньою реальною силою у розвитку нових суспільних відносин, у зміцненні монолітної морально-політичної єдності радянського народу, формуванні гармонійно розвинутої людини.

Серед важливих факторів суспільного розвитку промовець назвав науково-технічний прогрес, підкресливши, що однією з його головних ознак є перетворення науки в безпосередню продуктивну силу. В наші дні цей процес набуває якісно нових масштабів і виняткового соціально-економічного значення. Доповідач послავся, зокрема, на досвід роботи Академії наук УРСР, схвалений Центральним Комітетом КПРС, як на добрий приклад плідного поєднання науки з практикою.

Ректор Академії суспільних наук при ЦК КПРС доктор економічних наук М. А. Медведєв є в зробив доповідь на тему «Ленінські принципи керівництва господарством і їх творчий розвиток партією». Вивчаючи твори В. І. Леніна, підкреслив доповідач, захоплюючись глибиною ленінського проникнення в суть розглянутих питань, сучасністю звучання його думок, положень, висновків. Це, зокрема, стосується і проблем управління економікою. Два фундаментальних і взаємозв'язаних чинника сучасного суспільного розвитку визначають сьогодні вимоги до характеру управління соціалістичною економікою і суспільством загалом — створення розвинутого соціалістичного суспільства і розгортання науково-технічної революції.

І тут неочікуване значення має розробка і всебічне наукове обґрунтування Комуністичною партією нашої сучасної економічної політики, її стратегії і тактики. Методологічною основою цієї розробки, відзначив М. А. Медведєв, є ленінське вчення про взаємодію економіки і політики, згідно з яким політика визначається як концентроване вираження економіки.

Ленінські принципи управління економікою лежать в основі і тих великих заходів, що до вдосконалення господарського механізму, які намічені партією і урядом у постанові від 12 липня 1979 року. Програма цих заходів включає в себе створення цілісної і стрункої системи планів перетворення п'ятирічок на головну форму планування.

Спинившись на питаннях господарського будівництва, М. А. Медведєв відзначив, що В. І. Ленін завжди розглядав їх у нерозривній єдності з питаннями підвищення творчої активності мас, додержання дисципліни, залучення трудящих до управління виробництвом. Функціонування соціалістичного господарського механізму просто немислиме без свідомої діяльності людей, і чим вона ширша, глибша, компетентніша, тим кращі результати економічного будівництва.

«В. І. Ленін про діалектику як метод наукового пізнання і революційного перетворення світу» — тема доповіді директора Інституту філософії Академії наук республіки академіка АН УРСР В. І. Шинкарука. Відзначивши величезну роль вождя світового пролетаріату в боротьбі за ідейну чистоту марксизму, проти опортуністичного перекручення філософської методології вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, доповідач підкреслив, що саме В. І. Ленін розробив основні елементи і категорії матеріалістичної діалектики, вперше і в усій повноті перетворив її в метод пізнання та управління процесами безпосередньої революційної боротьби. Він застосував її, зокрема, до розв'язання проблем теорії пролетарської революції, дослідження закономірностей епохи імперіалізму і пролетарських революцій, узагальнення досвіду Великої Жовтневої соціалістичної революції, розробки форм і методів докорінної соціалістичної перебудови всього економічного, політичного і духовного життя суспільства.

Застосовуючи розвинуту В. І. Леніним марксистську матеріалістичну діалектику до соціального пізнання і до управління будівництвом зрілого соціалістичного суспільства, комунізму, Комуністична партія істотно збагатила її. В основоположних настановах Програми партії, в рішеннях останніх її з'їздів, постановках ЦК КПРС, у працях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, інших керівників партії і Радянської держави сформульовано і розвинуто теоретичні та практичні принципи стратегії і тактики реалізації ідей наукового комунізму в умовах сучасної науково-технічної революції, ідейного протистояння двох світових систем.

В. І. Шинкарук докладно спинився на завданнях учених по дальшому розвитку теорії матеріалістичної діалектики, розповів про внесок філософів республіки у їх розв'язання. Успіх у цій важливій справі, відзначив він, можливий лише за умови глибокого оволодіння ідеями В. І. Леніна.

З доповіддю «В. І. Ленін і Україна» виступив директор Інституту історії партії при

ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук. Він спинився на основних напрямках за якими здійснювався і здійснюється могутній, широкомасштабний і благодіючий вплив безсмертних ідей Леніна на історичну долю українського народу, як і на долю інших народів нашої країни, на хід світової історії, говорив про велику увагу Володимира Ілліча до України. Так, питання економіки, культури, національно-державного будівництва у республіці знайшли своє відображення в ряді книг вождя, більш як у тисячі статей, листів, записок, телеграм та інших документів, чи то написаних Леніним, чи таких, де є його зауваження або підписи.

Великий інтерес В. І. Леніна до республіки пояснюється не тільки значною питомою вагою її економіки у виробничому потенціалі нашої країни, а й характером найтісніших взаємних економічних і політичних зв'язків між Росією і Україною. В рядах найреволюційнішого в світі всеросійського пролетаріату сформувалася і пройшов велику школу революційної боротьби робітничий клас України, який становив у дореволюційний час приблизно п'яту частину робітничого класу всієї Росії.

«Ленінізм і соціальне обличчя сучасного світу» — цю тему висвітлив директор Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР член-кореспондент Академії наук республіки А. М. Шлепачов. Картина нинішнього світу, сказав він, утворилася в результаті складних і суперечливих процесів і подій, але в головному її сучасні обриси визначились на тому магістральному шляху, який накреслив Ленін. Історичний перелом, до якого вела ленінська більшовицька партія трудящих Росії, ознаменувався не тільки утвердженням нового суспільного ладу в одній країні, а й виходом соціалізму на широкі світові простори. Соціалізм став по суті глобальною реальністю, його форпости існують уже в Латинській Америці, Азії, Африці.

Дедалі зростаюча могутність нового ладу виявляється і в тому, підкреслив доповідач, що без нього і всупереч йому не може бути розв'язана жодна скільки-небудь значна світова проблема. Сила революціонізуючого впливу світового соціалізму визначається його сукупною матеріальною могутністю, класовим змістом, соціальною якістю його завоювань. Соціалізм робить велічезний вплив на думки і почуття сотень мільйонів людей на Землі. Він забезпечує людям праці свободу, справді демократичні права, добробут, найширший доступ до знань, міцну впевненість у майбутньому. Він несе мир, поважання суверенітету всіх країн і рівноправне міждержавне співробітництво, є опорою народам, які борються за свою свободу і незалежність.

Доповідач показав неспроможність буржуазних теорій, проиятих наклепами на соціалістичний лад, приреченість спроб дискредитувати марксистсько-ленінське вчення.

Робота конференції проходила на пленарних і секційних засіданнях.

На секції «Ленінське вчення про партію і сучасність» з доповідями виступили завідуючі відділами ЦК Компартії України Г. К. Крючков («Ленінські принципи партійного будівництва і їх творчий розвиток КПРС») і кандидат економічних наук Л. М. Кравчук («Ленінські принципи ідеологічної роботи і їх розвиток у постанові ЦК КПРС «Про даліше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»). Виступи учасників секції були присвячені методологічним питанням історико-партійної науки, проблемам оцінки ефективності ідеологічної роботи партійних організацій, аналізу їхньої ролі у зміцненні трудової дисципліни, висвітленню ленінських принципів кадрової політики, викриттю неспроможності антикомуністичної «критики» марксистсько-ленінського вчення про партію нового типу тощо.

Про розвиток ленінської економічної теорії соціалізму йшлося на засіданнях іншої секції, де з доповідями виступили віце-президент АН УРСР, директор Інституту економіки АН УРСР, академік АН УРСР І. І. Лукінов («Ленінізм — наукова основа вдосконалення управління економікою розвинутого соціалізму») і заступник голови Держплану УРСР, кандидат технічних наук В. П. Фокін («Ленінські ідеї про планомірність розвитку соціалістичної економіки — наукова основа народногосподарського планування»). Тематика повідомлень і виступів учасників секції охоплювала широкий діапазон питань політичної економії, аналіз досвіду господарювання, нагромадженого за роки соціалістичного будівництва і творчо застосованого нині, в умовах будівництва матеріально-технічної бази комунізму, критику антимарксистських економічних концепцій соціалізму.

На секції «Ленінізм і світовий революційний процес» зробили доповіді завідуючий відділом ЦК Компартії України, кандидат економічних наук А. В. Меркулов («Ленінізм і деякі питання сучасного міжнародного комуністичного руху») і заступник директора Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, доктор філософських наук В. В. Косолапов («Вплив комуністичного будівництва в СРСР на розвиток міжнародного робітничого руху»). Виступи й повідомлення, заслухані на секції, стосувалися аналізу ролі світової системи соціалізму у розвитку світового революційного процесу, взаємодії його основних русійних сил, економічних і ідейно-політичних аспектів зміцнення співдружності соціалістичних країн, питань антиімперіалістичної боротьби, національно-визвольного руху, боротьби за мир, демократію, соціальний прогрес у всьому світі. Були піддані критиці антимарксистські теорії розвитку соціалістичної співдружності, буржуазні й ревізіоністські доктрини суспільного розвитку.

Робота секції «В. І. Ленін і актуальні

проблеми філософії» розпочалася доповіддю заступника директора Інституту філософії АН УРСР, доктора філософських наук В. П. Іванова «Актуальні проблеми дослідження світоглядних функцій діалектичного матеріалізму», який зазначив, що інтерес до світоглядного осмислення філософської науки спричинений реаліями сучасного життя людства, динамізмом і суперечностями суспільного розвитку, необхідністю узагальнювати соціальні, духовно-культурні та ін. проблеми сучасності з позицій матеріалістичного, комуністичного світогляду.

Вивчення категоріального складу і структури світогляду, аналіз соціально-історичного і світоглядного змісту філософських категорій у їх взаємозв'язку з категоріями світогляду й культури показують, що світогляд є особливою формою духовно-практичного освоєння світу. Зіставлення нефілософських типів світогляду, вивчення його позатеоретичних рівнів дає підстави говорити про необхідність аналізу спільності й відмінності філософії і світогляду.

Науковий підхід до управління формуванням світогляду потребує врахування впливу усього спектру світоглядних чинників. Щоб охопити й проаналізувати його, зазначив доповідач, нині з ініціативи Інституту філософії АН УРСР у рамках Академії наук УРСР розгортається програма комплексних досліджень економічних, соціальних, демографічних, правових і духовно-культурних умов формування людини.

З доповіддю «Марксистсько-ленінський світогляд і формування активної життєвої позиції радянської людини» виступив завідуючий кафедрою філософії Вищої партшколи при ЦК Компартії України, доктор філософських наук В. Л. Василенко. Динамізм сучасного суспільного життя, складність завдань комуністичного будівництва, над виконанням яких працюють трудящі нашої країни, загострення ідеологічної боротьби у світі, — все це вимагає нині від кожної радянської людини глибокого розуміння закономірностей суспільного розвитку, твердих світоглядних переконань.

Чітка світоглядна орієнтація виражається передусім у активній життєвій позиції людини, втілюється в її умінні практично застосовувати набуті знання, керувати своїми вчинками, поведінкою, діяльністю відповідно до світоглядних переконань. Марксистсько-ленінський світогляд і активна життєва позиція — це дві взаємоповнюють характеристики життєдіяльності радянської людини. Водночас — це найістотніші орієнтири процесу формування всебічно розвиненої особи.

Єдність слова й діла, комуністична спрямованість мислення й дії, науково обгрунтовані ціннісні орієнтації трудящих формуються самим соціалістичним укладом життя і скеровуються Комуністичною партією, яка, спираючись на марксистсько-ленінську теорію виховання людей, надає їм цілеспрямованості й плановірності.

Докладно проаналізувавши ленінський

внесок у теорію і практику комуністичного виховання, доповідач підкреслив: Ленін розглядав останнє як комплексний процес, де виховний вплив по-новому організованої суспільної праці посилюється й доповнюється ідейно-політичним навчанням трудящих, різнобічною морально-гуманістично орієнтованою освітою, прилученням народних мас до цінностей світової культури, до активної соціальної творчості, їх самоосвітою й самовихованням. Оволодіння ленінською ідейною спадщиною — необхідна основа формування у радянських людей наукового світогляду, комуністичної свідомості, активної життєвої позиції. Тільки на цій основі, підкреслив доповідач, ми успішно розв'яжемо завдання, які є нині серцевинною ідеологічною позицією у кожного члена соціалістичного суспільства.

Сучасна ідеологічна робота потребує всебічного теоретичного забезпечення, яке здійснюють і вчені нашої республіки. Зокрема, успішно досліджують воєнний феномен переконаності, його місце й роль в особистісній структурі людини, у системі мотивації її життєвої позиції, поведінки. Нині слід зосередити зусилля і на глибокому розкритті сутності й значення класово-партійного підходу до оцінки суспільних явищ, фактів, вчинків — як атрибуту наукового світогляду, активної життєвої позиції особи. Необхідно досконально проаналізувати взаємозв'язок наукового світогляду й творчості як невід'ємний елемент соціалістичного способу життя, сконцентрувати увагу на розробці морального аспекту наукового світогляду.

У виступах і повідомленнях, заслуханих на секційних засіданнях, увага приділялася активізації досліджень світоглядних функцій діалектико-матеріалістичної філософії, її ролі у формуванні нової людини, поглибленню уявлень про специфіку суспільної практики, осмисленню законів і категорій марксистсько-ленінської філософії як орієнтирів духовно-практичного ставлення людини до світу, зміцненню союзу філософів з представниками природничих і технічних наук, з фахівцями із спеціальних галузей суспільствознавства.

Особливо наголосувалося на необхідності інтенсивного впровадження новітніх філософських розробок у практику вузівського викладання, осмислення вузівською молоддю актуальних питань соціальної практики й наукового пізнання, оперативної наступальної критики сучасних буржуазних філософських доктрин, реформізму й ревізіонізму, що сприятиме підвищенню рівня світоглядної й методологічної культури спеціалістів народного господарства.

Одним із головних шляхів дальшого вивчення проблем діалектичного матеріалізму є творче втілення в практиці філософських досліджень ленінської програми розвитку світоглядно-методологічного змісту матеріалістичної діалектики. Актуальним і перспективним є аналіз наукового світогляду, як форми комуністичної ідейності, дослідження його ролі і функцій у духовному житті

суспільства, вивчення природи й рівнів світоглядної свідомості, її категоріального складу, взаємовідношення категорій світогляду, культури й філософії. Духовне життя зрілого соціалістичного будівництва висуває і таку актуальну проблему, як філософсько-світоглядний аналіз культури — органічної системи матеріальних і духовних досягнень суспільства. Тісно пов'язана з цими питаннями і основна комплексна суспільствознавча проблема — формування нової людини. Її успішне розв'язання потребує визначення філософських і соціологічних принципів виховання й освіти, які урештешували б вікові особливості особи. Це завдання заслуговує на те, щоб стати ціловою комплексною програмою, яка має об'єднувати зусилля представників академічної і вузівської науки.

Ці питання порушили у своїх виступах директор Інституту мовознавства АН УРСР академік АН УРСР І. К. Білодід, ректор Ворошиловградського педінституту, доктор філософських наук, професор Д. А. Жданов, старші наукові співробітники Інституту філософії АН УРСР — доктор філософських наук О. І. Яценко і кандидат філософських наук М. О. Булатов, головний редактор журналу «Комуніст України», кандидат філософських наук А. В. М'яловницький, завідувача кафедрою Київського університету, доктор філософських наук, професор Н. Т. Костюк, декан філософського факультету КДУ, доктор філософських наук, професор І. Ф. Надольний, директор Київського філіалу Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС, доктор філософських наук О. С. Оніщенко, завідувача кафедрою Львівського політехнічного інституту, доктор філософських наук Н. М. Дьячкова, завідувачий відділом Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР, професор М. В. Гончаренко, директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті, доктор філософських наук, професор А. Т. Нелеп.

Різноманітною була програма роботи секції «Ленінська теоретична спадщина і актуальні проблеми наукового комунізму». На її засіданні з доповіддю «Ленінські принципи управління науково-технічним прогресом» виступив завідувачий відділом науки і улюблених закладів ЦК Компартії України, кандидат філософських наук Ф. М. Рудич.

КПРС, підкреслив у своїй доповіді Ф. М. Рудич, послідовно здійснює, вдосконалює й конкретизує вироблені В. І. Леніним принципи управління наукою й науково-технічним прогресом, які є надійними орієнтирами у формуванні й реалізації науково-технічної політики соціалістичної держави. Це принципи об'єктивності, партійності, плановості, демократичного централізму, диференційованого підходу до управління наукою і концентрації зусиль на розв'язанні найголовніших завдань. Усі

вони органічно взаємопов'язані і є істотними якісними характеристиками методів управління наукою й науково-технічним прогресом — ідеологічних, економічних, організаційних тощо.

Враховання усіх цих складових управління має сприяти виробленню більш чіткого механізму єдиної системи організації використання науково-технічних досягнень у масштабах республіки. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР у постанові «Про деякі заходи по дальшому вдосконаленню управління науково-технічним прогресом у республіці» накреслили систему заходів, спрямованих на підвищення ефективності управління наукою, впровадження наукових досягнень у народне господарство, на дальшу інтенсифікацію діяльності академічних закладів республіки, зміцнення їхнього зв'язку з виробництвом.

Спираючись на ленінські принципи управління наукою, Академія наук УРСР сконцентрувала зусилля й засоби передусім на тих напрямках, на яких її інститути є або можуть стати найбільшчим часом провідними у країні. Розроблені й довели свою ефективність спільні комплексні плани дослідження й упровадження в масштабах галузі (вони затверджуються Президією АН УРСР і колегами відповідних міністерств), заслуговують на увагу і комплексні науково-технічні програми, що виконуються в інтересах великих підприємств і промислових об'єднань. Дійовим чинником прискорення науково-технічного прогресу є й створення потужних науково-технічних об'єднань, у рамках яких швидко відбувається оптимізація структури дослідницьких підрозділів, поєднання фундаментальних і прикладних розробок. Так народжуються дослідницькі заклади нового типу — академічні й науково-технічні об'єднання, помітно прискорюються темпи науково-технічного прогресу.

На цьому шляху є ще недостатньо досліджені проблеми, які стосуються передусім управління, зокрема — знаходження оптимального співвідношення територіальних і галузевих начал у управлінні науково-технічним прогресом. Тут маємо певний позитивний досвід, підкреслив доповідач. Скажімо, у Києві і у Західному науковому центрі АН УРСР функціонують громадські органи управління науково-технічним прогресом, які, не порушуючи відомчої підпорядкованості «по вертикалі», організують досить ефективні «горизонтальні» науково-технічні зв'язки. Однак в цілому над проблемою оптимізації поєднання територіального й галузевих начал в управлінні наукою ще доведеться попрацювати.

Потребує поліпшення й планування досліджень, адже більшість із 79 республіканських науково-технічних програм не передбачає розв'язання корінних питань розвитку економіки. Нині державні органи й наукові заклади зорієнтовані Центральним Комітетом Компартії України на формування системи науково-технічних прог-

рам на одинадцять п'ятирічку. Це мають бути республіканські міжгалузеві науково-технічні і соціально-економічні програми з ключових напрямів розвитку економіки.

Протягом найближчих 20 років радянській науці, за прогнозами наукознавців, доведеться розв'язувати у 3—4 рази більший обсяг науково-технічних завдань при зростанні чисельності наукових кадрів усього лише в 1,5—1,7 раза. Успішно справитися з такими завданнями, підкреслив Ф. М. Рудич, можна лише за умови значної інтенсифікації самого процесу дослідження, а також дальшого вдосконалення механізму управління наукою.

Доповідь завідуючого відділом Інституту філософії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР В. І. Куценка «В. І. Ленін про планомерний характер будівництва і розвитку комуністичного суспільства» була присвячена філософсько-соціологічному аналізу планомерності розвитку суспільства на стадії комуністичної формації. Ленінська теорія соціалістичного й комуністичного будівництва показує, що зародкові форми планомерності наявні у суспільно-життєвій вже за капіталізму, де вони характерні для деяких фрагментів організації і життєдіяльності суспільства. Разом з тим планомерність перебуває у постійному антагонізмі із стихійністю — цією найхарактернішою рисою суспільного розвитку докомуністичних формацій. Означений антагонізм ліквідується тільки завдяки революційному переходу людства від капіталізму до соціалізму, який є, крім іншого, переходом від стихійного до планомерного розвитку суспільства.

Загальносоціологічний аналіз проблем структури, організуючої ролі й умов дії закону планомерного розвитку суспільства може, зазначив доповідач, бути методологічною допомогою в дослідженні закону планомерного, пропорційного розвитку народного господарства, в конкретизації висновків (зокрема—економістів) про те, що планування є відображенням цього об'єктивного закону, в з'ясуванні специфіки, «рольових особливостей» закону планомерності розвитку суспільства. Одна з цих особливостей полягає у тому, що останній є особливо сильнодіючим чинником організації життя соціалістичного (комуністичного) суспільства. Об'єктивний за природою, він водночас є законом свідомого використання всіх законів, що діють в комуністичній формації, а його вплив поширюється як на специфічні, так і на більш загальносоціологічні закони життя й розвитку комуністичного суспільства. Так, закон планомерного розвитку суспільства є засобом організації свідомого використання загальносоціологічного закону відповідності виробничих відносин характеру й рівню розвитку продуктивних сил, закону вартості тощо, у тому числі й основного економічного закону соціалізму. Неправомірно, однак, тлумачити це так, нібито закон планомерного розвитку діє сам по собі, а

планування лише так чи інакше відображає його вимоги. Насправді ж воно є таким відображенням закону, яке виступає його складовим елементом, необхідною умовою його дії. Суб'єктивне тут переходить в об'єктивне, підкреслив доповідач.

Організуючою основою плану є мета, визначення якої, тісно пов'язане з вивченням умов, засобів і способів її досягнення, є її конкретизацією, встановленням зв'язку між цілями й завданнями суспільної організації. Такі цілі можуть бути досить різноманітними, однак їх підпорядкованість основній меті — побудові комунізму — сприяє тому, що їх взаємозв'язок виявляється скоординованим, узгодженим. За соціалізму планомерність досягає такого рівня, що дає можливість реалізовувати цілу низку, систему цілей і завдань. Комуністична спрямованість розвитку соціалістичного суспільства є організуючою основою, ядром його планомерності; вона детермінує виникнення й функціонування такого компонента планомерності, як свідомо налагоджувана узгодженість суспільних процесів, соціальних дій людей.

У виступах на секції завідуючого кафедри у Київського університету, доктора філософських наук В. Г. Антоненка і завідуючого кафедрою ІПК при Київському університеті, доктора історичних наук В. І. Полуреза — розглядалося питання про те нове, що вніс до теорії наукового комунізму В. І. Ленін, проаналізовано творчий розвиток марксизму-ленізму Комуністичною партією Радянського Союзу, братніми компартіями. Були обговорені і методологічні проблеми наукового комунізму, що стосуються його предмета, структури, функцій, його місця у системі марксистсько-ленінського суспільствознавства. Значну увагу було приділено питанням наукового управління соціалістичним суспільством. Їм присвятили свої виступи завідуючий сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, кандидат філософських наук А. М. Макаров, завідуючий кафедрою Вищої партшколи при ЦК Компартії України, кандидат юридичних наук Л. П. Юзєков та інші. Завідуючий сектором відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України, кандидат історичних наук І. Ф. Курас проаналізував роль політичної партії як соціального інституту, розглянувши цю проблему в її теоретичному й історичному аспекті. Значну увагу було приділено доповідачем зв'язку між національним й національним до діяльності марксистсько-ленінських партій.

Одним із центральних на секції було питання про аналіз ленінського вчення про народовладдя, його творчий розвиток у Конституції СРСР. Необхідно всебічно вивчати практичні шляхи забезпечення злагодженої і ефективної роботи всіх ланок політичної системи зрілого соціалізму, підвищення політичної і правової культури

кожного громадянина, говорилося, зокрема, у виступах директора Інституту держави і права АН УРСР, академіка АН УРСР Б. М. Б а бі я та інших вчених.

На секції обговорювалися проблеми формування нової людини. Завідуюча кафедрою Харківського держуніверситету, доктор філософських наук О. О. Я к у б а описала методику виміру рівнів соціального розвитку особи, поділилася досвідом розробки й реалізації широкої програми досліджень соціальної активності випускників харківських вузів. Аналізу лєнінських положень про шляхи всебічного розвитку особи присвятив свій виступ завідуючий кафедрою Вищої партшколи при ЦК Компартії України, доктор філософських наук В. С. П а э н о к. Узагальнюючий досвід виховної роботи комсомолу був представлений у повідомленні першого секретаря ЦК ЛКСМУ А. І. К о р н і є н к а.

Завідуюча сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС, доктор філософських наук Л. П. Н а г о р н а і старший науковий спів-

робітник цього ж інституту, кандидат філософських наук В. Г. К о р о л ь к о піддали критиці буржуазні, реформістські і ревізіоністські концепції, що спотворюють сутність лєнінізму й реальний соціалізм.

Учасники конференції заслухали понад п'ятдесят повідомлень, які зробили провідні вчені республіки, відповідальні працівники ЦК Компартії України, ЦК ЛКСМУ, ряду міністерств і відомств, керівники, завідуючі відділами і кафедрами інститутів і вузів республіки.

З великим піднесенням на конференції було прийнято лист ЦК КПРС, Генеральному секретарю ЦК КПРС, Голові Президії Верховної Ради СРСР товаришеві Л. І. Брежневу.

Республіканська наукова конференція «Лєнінізм — революційний прапор нашої епохи» — важлива подія у науковому житті республіки. Вона накреслила шляхи дальшого вивчення лєнінської ідейної спадщини, визначила актуальні проблеми досліджень у галузі суспільствознавства.

Ю. Д. ПРИЛЮК

ДІАЛЕКТИКА І СВІТОГЛЯД

Редакція журналу розпочинає публікацію докладного огляду роботи Всесоюзного симпозіуму «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики». Зважаючи на те, що значну частину матеріалів опубліковано або підготовлено до публікації у вигляді авторських статей під постійною рубрикою «Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики», редакція, подаючи в огляді стислий виклад доповідей та виступів, адресуватиме читачів до цих статей. Зміст тих виступів, що не подані до редакції як статті, викладається ширше, від особи автора.

Дослідження світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики набуває нині дедалі більшого значення, перетворюється на один із важливих напрямів сучасної марксистсько-ленінської філософії. Це зумовлюється насамперед тією обставиною, що марксистсько-ленінська філософія є органічним компонентом духовної культури розвинутого соціалізму, ядром наукового, комуністичного світогляду. Як підкреслюється в редакційній статті журналу «Коммунист», філософський аналіз соціальних явищ дедалі органічніше пов'язується з розробкою широких практичних програм, реалізацією народногосподарських і соціальних завдань. Він відіграє вирішальну роль у підвищенні світоглядної і методологічної культури спеціалістів у всіх галузях народного господарства¹.

Комплексний характер більшості актуальних теоретичних проблем, успішне розв'язання яких можливе тільки за умови поєднання зусиль представників суспільних, природничих та технічних наук, спонукає до посилення синтезуючої, інтегративної ролі філософії, до всебічного вдосконалення методології комплексних досліджень на основі матеріалістичної діалектики; марксистсько-ленінська філософія покликана зробити як теоретичний, так і практичний внесок у розв'язання цих складних питань, виявити їх фундаментальні загальносвітоглядні аспекти.

Необхідність дальшого поглибленого дослідження світоглядних проблем матеріалістичної діалектики зумовлена також загостренням ідеологічної боротьби навколо них, що засвідчив, зокрема, XVI Всесвітній філософський конгрес, присвячений з'ясуванню співвідношення філософії і світоглядних проблем сучасної науки.

Зростання уваги до світоглядної проблематики марксистсько-ленінської філософії помітне з того, що останніми роками ак-

тивізується дослідження таких питань, як: співвідношення філософії і світогляду; закономірності їх взаємозв'язку в історичному розвитку людської свідомості, духовної культури; світоглядний зміст марксистсько-ленінської філософії і філософський зміст комуністичного світогляду; співвідношення філософії і ціннісних форм свідомості; взаємодія елементів світогляду, місце і роль у його структурі різних форм духовно-практичного освоєння світу та ін. Все більше усвідомлюється потреба заглиблення у світоглядний зміст всієї проблемної області, що становить предмет марксистсько-ленінської філософії. Інститут філософії АН УРСР згідно з координаційним планом, затвердженим Науковою Радою АН СРСР з проблем діалектики, є головним координаційним центром у дослідженні світоглядних аспектів діалектики. Останнім часом тут видано низку колективних праць, зокрема «Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения», «Человек и мир человека», «Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий», та індивідуальні монографії, в яких досліджується світоглядний зміст проблем практики, діяльності, цілепокладання, категорій простору і часу та ін.

Широке обговорення питань, пов'язаних із світоглядним змістом марксистсько-ленінської філософії, відбулося на Всесоюзному симпозіумі «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики» (Київ, 13—15 листопада 1979 р.). Симпозіум був організований Інститутом філософії АН УРСР та Інститутом філософії АН СРСР, Науковою Радою АН СРСР з проблем матеріалістичної діалектики та Науковою Радою АН УРСР з проблем діалектичного та історичного матеріалізму, мінувазами СРСР та Української РСР. У його роботі взяли участь близько 180 філософів, істориків науки та спеціалістів різних галузей природознавства з Москви, Ленінграда, інших міст країни (загалом дістали представництво 37 міст з 7 республік).

¹ Див.: О состоянии и направлениях философских исследований.—Коммунист, 1979, № 15.

На пленарному засіданні і в роботі трьох секцій були заслухані і обговорені близько 40 доповідей та понад 120 виступів на такі теми: марксистсько-ленінська філософія — теоретична основа комуністичного світогляду; науковий світогляд і духовна культура; соціально-практична природа, культурно-історичний зміст та світоглядні функції категорій матеріалістичної діалектики; роль діалектико-матеріалістичного світогляду та його принципів в науковому пізнанні; світоглядна і методологічна функція законів і категорій матеріалістичної діалектики в суспільному пізнанні.

Симпозіум відкрив академік-секретар відділення історії, філософії і права АН УРСР, академік АН УРСР Б. М. Бабій (Київ). Він підкреслив практичну і теоретичну важливість і актуальність дослідження проблем світоглядного змісту марксистсько-ленінської філософії для розв'язання тих величезних завдань у підвищенні матеріального і духовного потенціалу нашої країни, що їх поставила партія перед суспільствознавцями, перед усім радянським народом. Директор Інституту філософії АН СРСР, доктор філософських наук Б. С. Укр аї н ц е в (Москва) у своїй доповіді «Світогляд і актуальні проблеми методології суспільних наук» підкреслив, що з прискоренням диференціації, інтеграції науки ускладнюється і методологія наукового пізнання, гостро постає проблема синтезу знань, координації і продуманої організації наукових досліджень, оптимального використання різноманітних методів і засобів пізнання². В галузі суспільних наук це виявляється у зростанні інтегративної ролі загальнофілософської і загальносоціологічної методології в дослідженні проблем соціальної теорії і практики. У зв'язку з цим, підкреслювалося у доповіді, одним з найважливіших завдань марксистсько-ленінської філософії на сучасному етапі є створення спеціальної галузі філософського знання — методологічних питань суспільних наук. Вона включатиме передусім питання про специфіку засобів соціального пізнання, методологічну єдність суспільних наук загалом і в різних регіонах суспільствознавства, про профілюючу дисципліну в кожному такому регіоні, про загальнометодологічну функцію історичного матеріалізму і специфіку соціального експерименту та ін. Ефективне дослідження цих проблем неможливе без ґрунтовного вивчення методологічних і світоглядних аспектів марксистсько-ленінської філософії, які становлять неподільне ціле.

Директор Інституту філософії АН УРСР, академік АН УРСР В. І. Ш и н к а р у к (Київ) присвятив свою доповідь аналізу категоріальної структури наукового світогляду³. Він підкреслив необхідність розрізнен-

ня категорій світогляду, культури і філософії.

Для виявлення власне світоглядних категорій потрібно з'ясувати специфіку світогляду як форми суспільної свідомості людини, способу практично-духовного освоєння світу. Центральною категоріальною структурою світогляду є відношення «людина — світ», яке відображає дійсність крізь соціальні відносини, крізь цілісність соціальному світу. Воно конкретизується в категоріальних зв'язках: «людина — природа», «людина — суспільство», «людина — історія», які ще чекають на детальне дослідження. Якщо у визначенні світогляду як форми суспільної свідомості основою є категоріальний зв'язок «людина — світ — суб'єкт світогляду», то у визначенні світогляду як способу духовно-практичного освоєння дійсності — категоріальний зв'язок «світ сушого, наявного — світ належного». Доповідач докладно проаналізував конкретно-історичний зміст цих категорій у різних типах світогляду.

У марксистсько-ленінській філософії науковість світогляду визначається насамперед тим, що він ґрунтується на науковому осягненні законів, які лежать в основі розвитку людського суспільства. Під таким кутом зору треба розглядати й світоглядну значущість «духовних почуттів» людини (К. Маркс). В науковому, марксистсько-ленінському світогляді вони разом із теоретичними знаннями і на основі останніх забезпечують сприйняття і переживання комуністичного майбутнього (в єдності суспільного і індивідуального, особистого) як світу вищих життєвих цінностей. Успішне формування комуністичного світогляду неможливе без врахування цих його категоріальних структур.

З'ясування специфіки світогляду як соціально-культурної основи теоретичного і духовно-практичного способу освоєння дійсності потребує дослідження діалектики таких фундаментальних категорій, як «людина» і «світ». Вони конкретизуються за допомогою понять суб'єкта світогляду — цілісної, конкретно-історичної людини — і світу людини та людської життєдіяльності і мають пов'язуватися з вивченням гносеологічних, онтологічних і соціально-культурних передумов відношення людини до світу, їх відображення у філософських категоріях.

Ці аспекти широко обговорювалися на засіданні усіх секцій симпозіуму.

Чільне місце в роботі симпозіуму посідали питання про такі характерні особливості комуністичного світогляду, як науковість, об'єктивність, спрямованість на втілення в життя комуністичних ідеалів. Ім, зокрема, присвятив свою доповідь «Партійність наукового світогляду» М. В. Д у ч е н к о (Київ), який відзначив, що сучасна епоха, основний зміст якої — революційний перехід від капіталізму до соціалізму, є епохою торжества марксистсько-ленінського світогляду, який надає трудящим на революційній перетворення. Марксистсько-ленінський світогляд є могутньою ідейною зброєю всіх

² Див.: Філософська думка, 1980, № 1.

³ Див.: Ш и н к а р у к В. І. Категорії наукового світогляду.— Філософська думка, 1980, № 2, с. 16.

революційних сил сучасності, органічною частиною соціалістичного способу життя.

Світогляд є цілісною системою знання, в якій узагальнюються історичний досвід людської життєдіяльності і досягнення природничих, суспільних і технічних наук. Це не просто сума знань і висновків, а специфічний спосіб теоретичного і практичного відношення людини до світу, спосіб бачення, розуміння і оцінки навколишньої дійсності, усвідомлення людиною себе як конкретно-історичного суб'єкта пізнання і практики.

Не можна історична форма світогляду ґрунтується на об'єктивно-наукових знаннях (наприклад міфологічний, релігійний, деякі інші). Науковість комуністичного світогляду визначається насамперед послідовно матеріалістичним розв'язанням основного питання філософії, використанням законів матеріалістичної діалектики. Серцевину наукового, марксистсько-ленінського світогляду є діалектичний і історичний матеріалізм як наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення.

Наукові знання не автоматично включаються до світогляду. Знання входить до світогляду, якщо виконує світоглядну функцію, усвідомлюється кризь призму певних філософських законів і принципів. Крім того воно має бути перероблене, оцінене і осмислене з соціально-класових позицій (в комуністичному світогляді — з погляду інтересів робітничого класу). Отже, знання, яке стало складовою частиною світогляду, завжди виконує роль соціального орієнтиру, формує ставлення людини до дійсності. Можна сказати, що наукові знання, які входять до світогляду, мають бути опосередковані діяльністю особи. Вони виконують оцінювальну функцію щодо дійсності з погляду її значущості для людини. У зв'язку з цим світогляд є також соціальним регулятором поведінки людини.

У класовому суспільстві світогляд має класовий характер. Відображення і усвідомлення класової суті світогляду виражається у принципі партійності. Партійність марксистсько-ленінського світогляду орієнтує на досягнення адекватного знання про світ, що лежить в основі правильної оцінки навколишньої дійсності. Єдність науковості і партійності в комуністичному світогляді забезпечує ефективність застосування методологічних принципів до пізнання і вдосконалення всіх сфер життєдіяльності людини, зокрема до розв'язання питань, що пов'язані з перетворенням знань у спосіб бачення світу, з формуванням комуністичної переконаності.

У доповіді «Особливості світоглядного виховання як фактора формування духовного світу особи» О. С. Онищенко (Київ) зазначає, що соціалістичний спосіб життя створює широкі можливості для всебічного і комплексного виховання особи. Серед численних форм комуністичного виховання особливе місце належить світоглядному вихованню, яке є своєрідним синтезом інших його форм, має відносну самостійність, свій

специфічний зміст, форми і методи. У всіх сферах виховання формуються уявлення, які складають основний зміст світогляду (узагальнені уявлення про природу, суспільство, людину, про зміст і мету її життєдіяльності, місце і роль людини в суспільному процесі). Водночас у кожній з цих сфер утворюється свій власний «елемент» світогляду. Наприклад, політичне виховання формує ідеї, уявлення політичного характеру. Те саме можна сказати про виховання правове, моральне, атеїстичне, естетичне. Світоглядне виховання підпорядковане завданню вироблення цілісного наукового світорозуміння, системи світоглядних знань, визначення на їх основі активної життєвої позиції людини. Одним з його завдань є стимулювання в особі прагнення до свідомого формування свого світогляду, його систематичного збагачення і розвитку. У розв'язанні цих питань світоглядне виховання має багато спільного з філософською освітою. Проте від філософської освіти світоглядне виховання відрізняється саме своєю виховною функцією — спрямованим впливом на людину з метою формування в неї науково обґрунтованих світоглядних переконань.

У процесі формування світогляду особи беруть участь всі ланки освіти, пропаганди, виховання. Однак це не виключає потреби у спеціальній, цілеспрямованій, комплексній роботі у справі світоглядного виховання, що становить відносно самостійну галузь ідеологічної діяльності. Комплексний підхід у світоглядному вихованні впливає на його зміст, методiku і організацію. Щодо змісту комплексність означає, що всі напрями роботи у формуванні світогляду мають ґрунтуватися на узагальненні даних гуманітарних, природничих і технічних наук. Мета комплексного підходу до формування світогляду насамперед полягає в тому, щоб в процесі навчання, виховання і освіти людина свідомо засвоювала ідеї і принципи марксизму-ленінізму як науково-теоретичної і ідейно-політичної основи комуністичного світогляду. Найважливішу роль тут відіграють пропаганда, вивчення і засвоєння теоретичної спадщини основоположників наукового комунізму, рішень з'їзду партії, інших документів і матеріалів КПРС і братніх марксистсько-ленінських партій, найновіших досягнень філософії, політичної економії, теорії наукового комунізму, історико-партійної науки, а також усіх інших наук, які вивчають суспільство і особу.

З погляду методик комплексність світоглядного виховання означає гармонійне поєднання різних методів і форм, яке забезпечує ефективний, цілеспрямований вплив на окрему людину, колектив або категорію населення. Важливим є врахування в методичній ідеології впливу тих висновків і рекомендацій щодо формування і зміни духовного світу людини, які виробляють педагогіка (загальна, соціальна, вікова, професійна), педагогічна психологія, теорія і прак-

тика використання засобів масової інформації і пропаганди.

Організація світоглядного виховання також має бути комплексною, що забезпечується чіткою взаємодією всіх соціальних інститутів, які на кожній конкретній ділянці займаються вихованням, перспективним плануванням його основних заходів, гармонійним поєднанням індивідуальних і масових форм роботи тощо.

Н. Я. Іванова (Київ) — «Світогляд як революційна свідомість» — зазначила, що світогляд — це не просто певна цілісно-нейтральна картина світу, яка пасивно відображає відношення «людина — світ» («людина — суспільство», «людина — природа»), а завжди класово спрямоване, партійне усвідомлення дійсності. Як вищий ступінь свідомості, що відображає корінні, фундаментальні завдання людської практики, світогляд у класовому суспільстві є бойовою зброєю передового, революційного класу.

Революційний світогляд виражає революційний зміст епохи, прогресивні тенденції розвитку суспільства, основні завдання революційного класу певного часу. Зв'язок світогляду з революцією, на наш погляд, настільки суттєвий, що можна стверджувати: світогляд, який не пов'язаний з революційною практикою, не відображає її завдання, не є світоглядом у точному сенсі слова. Він втрачає суттєві характеристики світоглядної свідомості, є лише сурогатом останньої.

Отже, суттєві риси світогляду випливають із характеру революційної практики. Зокрема, вони зумовлені: її цілісністю і універсальністю; певною соціальною спрямованістю, класово-партійним характером; гуманізмом; спрямованістю на розширення меж свідомої творчості; зверненістю до культури (революція — спосіб буття і розвитку культури, докорінна умова існування культурної традиції і становлення нового історичного типу культури); дійсною історичністю революції — «локомотиву історії».

Соціальна спрямованість світогляду, його органічний зв'язок з революційною практикою дістає одне з своїх концептуальних виражень у проблемі сенсу буття людини. У світогляді як революційній свідомості сенс буття постає передусім як практичний спосіб життєдіяльності людини, її реальна класово орієнтована життєва позиція, в якій втілюються найвищі цілі, ідеї, ідеали. Світогляд, заломлюючись у життєві позиції людини, з одного боку виявляє свій соціально-класовий характер, відображає активний, спрямований характер революційної практики, а з другого — набуває індивідуальної значущості як питання про сенс буття.

Це положення має принципове значення для розв'язання проблеми формування світогляду, спрямовує на постійне звернення революційної теорії до революційно-практичного досвіду боротьби мас. Саме його повинна пояснювати революційна теорія, щоб пе-

ретворити завдання революційної практики на безпосередні соціальні орієнтири людської життєдіяльності.

Отже, світогляд як духовне явище невіддільний від революційної діяльності, їх зв'язок має безпосередній характер.

Важливе місце в роботі симпозиуму посідало з'ясування взаємозв'язку світогляду, практики і культури.

У своїй доповіді «Культура як форма світовідношення» В. П. Іванов (Київ)⁴ підкреслив, що загальнофілософський підхід до найважливіших характеристик культури передбачає аналіз категоріальної структури світовідношення і особливостей філософського поняття світу. На думку доповідача, світовідношення є абстракція, в якій взаємозв'язок людини і світу набуває граничного вираження — як відношення сутності людини до сутності світу. Універсальним способом їх взаємодії і взаємозумовленості є діяльність. Діяльність як спосіб буття людини визначає межі і модальність заданості суцього в тих чи тих формах реалізації життєдіяльності. Ці межі змінюються в процесі історичного розвитку суспільної практики. Визначивши їх, можна робити висновки про цілісність і характерні властивості «людських світів», які відображають об'єктивну дійсність у наявних формах практики. У цьому розумінні поняття світу, розглянуто в аспекті його соціально-практичної зумовленості і його місця в саморозвитку людини, фіксує ті ж визначеності людського буття, що й поняття культури, яка є продуктивною формою сутнісного розвитку людини в рамках історично створеної дійсності.

М. Ф. Тарасенко (Київ) «Світоглядний аспект технології»⁵ — підкреслив важливість дослідження технології і культури в аспекті предметного втілення в них праці і інтерсуб'єктивності людського спілкування. Первинним «органом» освоєння людською природою і самою себе є колективність, суспільна форма праці. Саме через неї і за її допомогою зовнішня природа «проходить» в людське буття, набирає соціального змісту і виміру. Суспільна форма праці становить комбінацію різновидів праці і спілкування людей; вона — суб'єкт і прототип технології в її живому, неопредмеченому стані. Спілкування індивідів, осмислене як діяльність, здійснюється, з одного боку, в технології, набуваючи в ній предметної форми існування: технологія стає дійсним буттям того, живим аналогом чого є колективність, соціальність. З другого боку, спілкування «обробляє природу» самої людини, формує природні і соціально-культурні якості і в такий спосіб постає як твірна основа людської сутності.

В. М. Межуєв (Москва) у доповіді «Поняття «культура» в системі категорій

⁴ Статтю В. П. Іванова див. в одному з наступних номерів.

⁵ Розгорнутий виклад див. в одному з наступних номерів журналу.

Історичного матеріалізму»⁶, спинився на двох основних способах усвідомлення світу: з точки зору цільової детермінації минулим і майбутнім, яка відбувається у людській діяльності (аспект розгляду сущого в культурно-історичних вимірах) і з точки зору каузально-детерміністської (природничонаукової аспект).

М. С. Қаган (Ленінград) — «Про співвідношення понять «природа», «суспільство», «людина», «культура» в системі філософських категорій»⁷ — зазначив, що розглядаючи основні форми буття, у філософській літературі звичайно співвідносять категорії «природа» і «суспільство». Обидва названі поняття використовуються, як правило, у двох значеннях: гранично широкому або локальному. Виходячи з того, що поняття «природа» не тотожне таким поняттям, як «матерія», «об'єктивна реальність», «буття», а поняття «людина» не тотожне поняттю «суспільство», треба включити в сукупність категорій, що відображують основні форми буття, також поняття «людина» (яке фіксує, на думку доповідача, специфічну форму злиття природного і соціального) і «культура» (сфера опредметненого буття людської діяльності).

Проблему «практика і культура» розглянув у своєму виступі В. Г. Табачковський (Київ)⁸. Він, зокрема, зосередив увагу на значенні принципу практики для аналізу співвідношення всезагальної культури і своєрідності кожного з її конкретно-історичних типів, для критики буржуазних тлумачень цього співвідношення.

І. В. Ватін (Ростов-на-Дону). «Про розуміння сутності суб'єкта світогляду». Світогляд не тотожний картині світу, в якій дійсність постає в об'єктивній формі, хоча і є її відображенням у формах діяльності суб'єкта. У світогляді об'єктивна дійсність завжди співвіднесена з суб'єктом, включає людину і її духовний світ — творчість, цілепокладання, волю, свободу тощо. Але, відношення картини світу і світогляду характеризує не тільки відмінність, а й те, що вони взаємопроймають одне одного: світогляд включає в себе об'єктивні параметри існування форм руху матерії, а картина світу описує суб'єктивні виміри людської життєдіяльності. В певних історичних рамках кожна з цих форм відображення світу може виконувати функції другої і навіть ототожнюватися з нею (наприклад, «механістичний світогляд» і «смаханістична картина світу»).

У марксистській філософії розв'язання проблеми людини спирається на матеріалістичне розуміння її сутності. Діалектико-матеріалістична концепція сутності людини як певного, сформованого соціально-історичною практикою ансамблю суспільних відносин

дає змогу зрозуміти і специфічні форми усвідомлення людиною світу. Розгляд останніх у контексті матеріально- і духовно-практичної діяльності, показує, що спосіб усвідомлення (мислення) світу і розробка цього способу виступають як необхідні моменти її предметного буття. Тому діалектика як всезагальний метод пізнання і перетворення дійсності, що неодмінно має застосовуватись під час побудови наукової картини світу у вигляді загальних логіко-гносеологічних принципів, у «живому» світогляді сама мусить набирати безпосередньо діалектичної форми — безперервного усвідомлення конкретно-практичного буття людини. Тому недостатнім є розуміння світогляду тільки як зовнішньої умови трансляції суспільних норм в суб'єктивний план «змістів», «бажань» і «вимог» людини, які спрямовують і організовують її діяльність в рамках історичного процесу.

Духовно-практичний рівень освоєння світу вбирає в себе всі основні суб'єкти, а отже, і світоглядні моменти, які безпосередньо включаються до людської життєдіяльності. Постановка і розв'язання завдань тут зумовлені можливістю практичного цілепокладання, перетворення себе на суб'єкт розв'язку, ідеального уявлення про себе як про іншого. Звісно, для того, щоб ідеальне виступило як ідеальна міра перетворення дійсності, воно має володіти здатністю до соціалізації. Така соціалізація можлива тільки через суспільні світоглядні норми, які відображають всезагальні форми соціальних зв'язків. У цьому постійному діалектичному русі від «унікально-особистісного до загально-суспільного і навпаки народжується і живе світогляд, будується культура, самоздійснюється індивід.

Всесвітньо-історична практика людства утверджує неподільний зв'язок між розвитком культури і становлення людини як суб'єкта. Тому вимога бути суб'єктом творчості є по суті вимогою історичного процесу. Історія неможлива без розвитку культури, розвиток культури неможливий без творення історії. Чим більше людина усвідомлює себе суб'єктом всесвітньо-історичної практики людства, творцем культури, такого становлення, в якому зміна світу здійснюється як «самозмінна людина» (К. Маркс), тим потрібніші для неї справді науковий світогляд. Це означає, що завдання формування цілісного світогляду є завданням формування людини як суб'єкта історичної дії, суб'єкта творчості, вільного цілепокладання. В індивідуальній свідомості шлях перетворення знань у переконання — це діалектичний шлях від наукової картини світу до світогляду і водночас формування картини світу на основі світоглядних передумов. Вирішальну роль відіграють тут ті форми суспільної свідомості, в яких спеціально досліджується концепція суб'єкта. І хоча без наукових форм знання цей процес неможливий, використання самих тільки цих форм у формуванні світогляду, незважаючи на величезне значення сучасної науки, все ж недостатнє.

⁶ Докладно див. в одному з наступних номерів.

⁷ Статтю М. С. Қагана див.: Філософська думка, 1980, № 3.

⁸ Статтю В. Г. Табачковського див. в одному з наступних номерів.

Ю. Р. Тищенко. (Ростов-на-Дону). «Роль категорії практики у тлумаченні людського світовідношення». Марксистська філософія висуває принципово нове порівняння з усією попередньою філософією поняття практики, що ґрунтується на аналізі співвідношення суб'єкта і об'єкта суспільного розвитку, його рушійних сил. Марксистське розуміння практики виходить із поняття про предметну діяльність людини. Лише в предметно-людській діяльності, в процесі зміни людиною природи формується сама людина і її відношення до інших людей. З цього погляду матеріальне виробництво є діяльним родовим життям людини, а всесвітня історія — формуванням людини людською працею. Марксизм розглядає людину як дійсного суб'єкта, що оволодіває природою і водночас змінює себе. Отже, праця є найглибша сутність людини, і тому категорії предметності і розпредметнення як її всезагальні визначення відображають спосіб життєдіяльності людини. Саме ці ідеї дозволили створити цілісну діалектико-матеріалістичну філософію, в якій природа, суспільство і мислення постали у формі діалектичної єдності.

В дискусії з приводу думок, висловлених у цій доповіді, виступили Н. І. Заводова (Полтава) і І. Є. Бублик (Ніжин), які відзначили, що принцип практики відіграє важливу роль у розумінні сутності людського світовідношення.

Золотухіна-Аболіна О. В. (Ростов-на-Дону). «Марксистська філософія як діалектико-матеріалістична концепція «світу людини». У процесі освоєння дійсності, що здійснюється суб'єктом і заради інтересів суб'єкта, зовнішній щодо людини світ перетворюється на «світ людини», де кожний предметний еріз реальності набуває власне людського змісту. Проте в практиці виникає потреба у знанні про дійсність як таку, якою вона є поза суб'єктом. Це знання формується у процесі наукового відображення світу. Навіть досліджуючи життя суспільства — власне людський світ, наука, згідно зі своїми принципами і відповідно до своїх методів розглядає його як об'єкт.

На рівні духовно-практичного освоєння «світу людини» постає як неподільна єдність суб'єкта і об'єкта (таким він є у мистецтві, релігії, моралі, інших формах духовно-практичної свідомості). Теоретичним, концептуальним відображенням «світу людини» є філософія, яка звертається до вивчення законів об'єктивної дійсності, щоб потім трансформувати їх у людські цілі. Тому вона є не тільки певною формою знання, а й фундаментом системи регулятивних норм людської діяльності. З цього погляду набуває важливого значення визначення критеріїв науковості. На нашу думку, слід розрізняти науковість як характеристику пізнання і науку як теоретичний феномен. Якщо наука — це відображення об'єктивної дійсності в системі логічних понять і законів, то науковість — це сукупність принципів пізнання, які дозволяють адекватно відобразити як за-

кономірності об'єктивної реальності, так і закони взаємодії суб'єкта і об'єкта. Науковість марксистсько-ленінської філософії полягає у вивченні суб'єкт-об'єктних відношень з позицій матеріалістичної діалектики (її принципи збігаються з науковими, але не тотожні їм), яка є теоретичним ядром світогляду, основою марксистсько-ленінської концепції «світу людини».

Губін В. Д. (Запоріжжя). «Поняття «світу людини» в марксизмі і сучасній буржуазній філософії». Проблема «світу людини» (за термінологією Е. Гуссерля — «життєвого світу»), на думку таких представників буржуазної філософії, як Е. Гуссерль та М. Хайдеггер, є центральною проблемою філософії. «Життєвий світ» у феноменологічно-герменевтичній філософії протиставляється об'єктивному світові. Останній, як і сама об'єктивність, розглядається як конструкція, що зумовлена специфічним відношенням людини до природи, сформованим у рамках розвитку європейської цивілізації. Будь-які наукові, філософські, релігійні світогляди зводять при цьому до «життєвого світу» як визначального фундаменту. «Життєвий світ» тлумачиться не як результат практичної діяльності людини, а як такий, чий передумови нібито позачасові, позаісторичні, безвідносні до життєвих ситуацій. Це — «просторовість» і «часовість» (не в науковому, а в особливому онтологічному смислі життєдіяльності), «історичність», «перед-розуміння», «типовість», «стиль» та ін. Сюди ж належать і різні символи, фадатичні образи тощо. Так, Е. Гуссерль зазначав, що до життєвого світу древніх греків належали боги, демони та ін. Виходячи з цього, фундатори феноменології та екзистенціалізму об'єктивності «життєвого світу» надавали принципово іншого значення, ніж об'єктивності науковій. Це, так би мовити, об'єктивність в «останній інстанції», над якою надбудовуються об'єктивні «вторинні» конструкції і гіпотези науки.

Постановка проблеми «світу людини» в буржуазній філософії була своєрідною реакцією на позитивістський натуралізм, на його наївно-об'єктивістські тенденції. Проте вона призвела лише до нової спроби модернізації ідеалізму під лозунгом відновлення «строгої» науковості.

У марксизмі проблема «світу людини» розглядається у плані предметно-практичного і духовного перетворення навколишньої реальності, в якому виявляється істинна сутність природи і дійсно людське відношення до неї суспільства. З цих позицій стає зрозуміле справжнє співвідношення категорій об'єктивного і суб'єктивного. Діалектика цього співвідношення підпорядкована логіці історичного розвитку світу людини. Саме марксистське, а не феноменолого-екзистенціалістське розуміння світу людини визначило провідні тенденції розвитку науки майбутнього. Маркс передбачав, що людинознавство включатиме природознавство.

У низці доповідей йшлося про те, що діяльна орієнтація і категоріальна будо-

ва світогляду визначаються його конкретно-історичним типом, розумінням місця людини в природі і суспільстві, уявленнями про теоретичні і практичні можливості і засоби освоєння світу.

І. Е. Бекешкіна (Київ). «Про типологію світогляду». Світоглядна свідомість суспільства виступає, як відомо, на двох рівнях: буденної свідомості (властиве кожній людині стихійне осмислення свого буття) і на рівні ідеології (теоретична самосвідомість суспільства, яка розробляється теоретиками того чи того класу і концентровано виражена у філософських вченнях).

Реально функціонуюча масова буденна свідомість становить складне утворення, в якому взаємопереплетені як паростки нової соціальної психології, що народжується під впливом нового типу життєдіяльності, так і елементи психології попередніх формацій. Для того, щоб з'ясувати природу буденної свідомості, визначити тенденції її прогресивного розвитку, спинимось на способах світоглядного освоєння світу, найбільш характерних для тієї чи тієї суспільно-економічної формації.

Виходячи з положень К. Маркса про форми, у яких розвивається виробнича діяльність людей, можна виділити і відповідні їм способи світоглядного, духовно-практичного освоєння світу, які умовно визначимо як традиціоналістський, об'єктно-речовий, суб'єктно-діяльнісний.

Для докапіталістичних форм суспільного виробництва, за К. Марксом, характерний особистий безпосередній зв'язок людини з людиною та з засобами виробництва. Традиція тут є основним регулятором людської поведінки, виступаючи в індивідуальній свідомості як воля богів, долі або одиничного бога світових релігій. Властиве цьому типу виробництва світовідчуття безпосередності, злиття з природою, цільності ґрунтувалися на нерозвиненості людської діяльності, спілкування, обмеженості просторового буття і виконуваних індивідом соціальних ролей.

У процесі переходу до капіталістичного суспільства з відокремленням від виробника засобів виробництва і вироблених продуктів, від нього відокремлюється і його власна діяльність, людська сутність. Особистісні зв'язки замінюються товарно-речовими, а створюваний людиною предметний світ набуває відчуженої форми існування. Формується новий масовий тип світогляду, світовідчуття, світосприймання, світорозуміння — об'єктно-речовий.

З точки зору масового одиничного індивіда усе багатство навколишнього світу — суспільні відносини, люди, природа — уявляються величезною сукупністю речей, освітні які означає — привласнити. Речове відношення «придатності для користування» (К. Маркс) поширюється і на людину, вона розглядається не суб'єктно, у своїй власній особистісній визначеності, а лише як об'єкт, з погляду користності, як засіб досягнення зовнішніх щодо неї цілей.

Життя особи у суспільстві відчуження

роздвоюється на власне, «особисте життя» — приватне (не-суспільне), яке відносно самостійно організується індивідом, і незалежне, невідкладне йому соціальне життя, де він має виконувати задані йому ролі. Реально-зазнавши перетворення себе на об'єкт з боку суспільства — примусової часткової праці, політичного управління, ідеологічного маніпулювання за допомогою підпорядкованих капіталової засобів масових комунікацій, індивід вважає себе особистістю лише поза сферою праці, виробництва, соціально-політичного життя.

Це об'єктно-речове світовідчуття ідеологізується буржуазною філософією (яка не критично сприймає його як «дух епохи», не досліджуючись до його матеріальних основ) у вигляді двох протилежних тенденцій — об'єктивізму, який жорстко «апсусе» індивіда у функціонуючу цілісність, і суб'єктивізму, який, попри всі гуманістичні ілюзії та декларації, теж увібрив об'єктно-речові уявлення про невідкладність людини «ходу речей» і тому часто прийнятий настроями песимізму.

Подолати тлумачення дійсності як субстанціонально завершеного світу можна було тільки з позицій діяльності нового типу — революційної практики пролетаріату, класу, який вперше свідомо здійснює історичну необхідність. К. Маркс відходить від традиційної для всіх попередніх політекономів об'єктивістської установки, розкриваючи за відношеннями речей відносини між людьми. Він здійснює кардинальний переворот у способі розгляду дійсності, побачивши у світі речей опредметнення сукупної, живої чуттєвої діяльності індивіда.

Теоретичне розуміння дійсності як історичного континууму людської діяльності перевертає усі світоглядні відношення людини і передбачає новий спосіб світосприймання, який можна визначити як суб'єктно-діялісний.

Суб'єктно-діялісніше відношення до світу визначає і людське ставлення до іншої людини, яке набуває характеру діалогу, що заснований на взаємному визнанні суб'єктивності, самостійності і цілісності. Такий тип спілкування — безпосереднього або опосередкованого культурою — єдиний спосіб подолання одиничною людиною своєї атомарності, кінечності. Лише побачивши в іншому своє *alter ego*, своє продовження і доповнення, відчувши себе повноважним представником усього роду і взявши на себе особисту відповідальність за його долю, особа може стати тотальною і універсальною, розширити простір свого буття до масштабів усього людства.

Л. В. Ніконорова (Київ) — «Світогляд як спосіб духовно-практичного освоєння світу». Останнім часом у дослідженнях з проблем світогляду все частіше йдеться про те, що не можна розглядати світогляд лише як систему найбільш загальних уявлень про світ і місце людини в ньому. Неліт слід забувати також, що світогляд, особливо в його науково-систематизованих формах,

як і будь-який інший вид теоретичної діяльності, відображає реальні, об'єктивні характеристики дійсності. Проте специфіка світоглядного відношення до світу, на нашу думку, полягає в його спрямованості не так на об'єктно-речові визначення природної і соціальної дійсності, як на ціннісно-смыслові аспекти людської діяльності, духовні нормативи загальнокультурних і конкретно-особистісних способів історичної творчості. Світогляд, отже, включає не тільки усвідомлені моменти, але і сферу переживань, соціальних почуттів, емоцій, настроїв, мотивів. Потрібно особливо підкреслити, що з цього погляду світогляд виступає як специфічний спосіб такого теоретичного відображення буття, яке за своєю природою може існувати тільки в безпосередній життєдіяльності людини. Очевидно, не можна стверджувати, що будь-яке людське переживання, почуття може бути об'єктом теоретичного мислення, що все у світі підвладне природничонауковому пізнанню.

Відношення людини до світу не обмежується пізнавальним відношенням (проти-лежний підхід призвів до кризи класичного раціоналізму), але неприпустиме також його обмеження переживанням світу, яке дедалі більше пропагується сучасним ірраціоналізмом. Специфіка світоглядного відношення до світу полягає в діалектичному поєднанні моментів раціонального, дискурсивного осягнення світу з переживанням його у життєдіяльності людей. Саме тому світогляд може бути визначений як тип духовно-практичного відношення людини до світу, яке схематично можна уявити так: людська діяльність — світовідчуття і світопочуття — світосприйняття (єдність категоріального розчленування дійсності і переживання світу) — форми суспільної свідомості. Часто вважають, що ці форми фіксують начебто сходження від предметно-практичного до духовно-теоретичного освоєння світу, певну градацію звільнення, «очищення» людської свідомості від усього індивідуального, суб'єктивного і водночас наближення знання до «чистої форми», до відображення об'єкта поза відношенням до нього суб'єкта діяльності і пізнання. Ми вважаємо, що будь-який рівень абстракції в теоретичних побудовах має бути пов'язаний з певною системою культурно-смыслових нормативів і індивідуальних переживань, які доповнюють його світоглядним відношенням до дійсності, що стала предметом пізнання. В цьому розумінні науково-теоретичне вираження світогляду міцно пов'язане з його психологічними, індивідуально-особистісними аспектами і з суспільною психологією загалом.

У взаємозв'язку духовно-практичного відношення до світу і його відображення в теорії світогляд є цілісним уявленням про світ, що синтезує різні форми світосприйняття в певну смислову єдність. Саме розуміння певних культурно-історичних уявлень про смисл життя, історії, про добро і зло, цінність світу для людини проймає все її знання і великою мірою визначає те, яким

чином вона сприйматиме нове знання, сам характер цього знання і соціального досвіду. Світоглядне розуміння і відчуття світу певним чином виражається у формі емоційної установки, яка орієнтує особу на сприйняття світу під кутом зору його цінності, відповідності життєвим інтересам особи. Тому в світогляді завжди є співвідношення наявного світу з уявленням про бажане, можливе, належне. Внаслідок цього суспільно-політичні теорії стають матеріальною силою лише оволодівши свідомістю мас, перетворившись на світогляд певного класу. У зв'язку з цим типологію форм світогляду можна було б розглянути не тільки за їх належністю до певних суспільно-економічних формацій і епох, а й за типами взаємодії між його теоретичним і духовно-практичним рівнями. В даному разі одним із суттєвих аспектів дослідження виступають конкретно-індивідуальні способи переживання людиною світу природи і суспільства, її саморозуміння і самовизначення у світі.

Світогляд, що пов'язує суспільну ідеологію і суспільну психологію, сам виступає як явище багаторівневе. Значною мірою він включає буденне знання, звички, настанови, погляди. В цьому розумінні він виступає передусім як практична установка мислити світ в цілому, а не у формі чіткої системи знань про кожний із його предметних зрізів, як засіб соціалізації людини (освоєння нею світу наявної культури, можливих для відповідної епохи способів предметної діяльності). Цей рівень світоглядної свідомості породжує можливість існування обернених форм світогляду, наприклад, міфологічного, релігійного світогляду.

Світогляд вибирає різні рівні усвідомлення людиною світу: від соціально зумовлених почуттів, настроїв, переживань до формування уявлень про світ як про певну цілісність. Подвоєння світу в свідомості як світу наявного і світу належного, співвідношення першого з другим і кристалізація на цій основі певного ідеалу, в якому знання поєднується з прагненням до зміни дійсності, тобто такої ідеї побудови людського світу, яка є предметом людських почуттів (В. І. Шинкарук), — так схематично можна визначити шлях усвідомлення світу в індивідуальній свідомості і в процесі становлення соціально-типових форм світогляду в масовій свідомості. Щодо цього видається евристично продуктивним дослідження співвідношення структур індивідуальної і масової світоглядної свідомості, їхнього взаємовпливу і взаємовизначення. Водночас постає і проблема функціонування в різних формах світоглядного знання суспільних ідеалів як регулятивних принципів організації такого знання. Вивчення цих питань дозволяє глибше осмислити сутність наукового світогляду, який включає й розуміння шляхів перетворення світу.

Марксистсько-ленінська філософія, яка є ядром наукового світогляду, на ґрунті пізнання законів розвитку природи і суспільства в теоретичній формі осмислює границі-

ні основи відношення людини до світу. Такий теоретично виражений світогляд набуває характеру науково-філософського бачення світу.

Мазела В. І. (Київ). «Естетичні аспекти світогляду». Виходячи з розуміння світогляду як суспільної форми самосвідомості людини і духовно-практичного способу її самовизначення в світі, в структурі світогляду можна виділити особливу сферу, в якій відображене естетичне відношення людини до дійсності. Йдеться не про естетичні погляди (які звичайно включають в світогляд, коли останній розуміють як «скупність поглядів»), а саме естетична свідомість як певний духовно-практичний спосіб освоєння світу і ціннісна форма свідомості. Природно, що естетичні погляди як раціонально систематизована сума знань про прекрасне, природу і суспільне призначення мистецтва тощо також входять до світогляду, але вони є результатом філософсько-теоретичного самоусвідомлення естетичного відношення і тому належать до теоретичного «шару» світогляду.

Верхнім «поверхом» самої естетичної свідомості треба визнати не естетичні погляди і теорії, а естетичні ідеали — чуттєво-образне уявлення високого ступеня узагальненості, відповідно до специфіки художнього освоєння дійсності. (П. В. Колпін вважав, що за масштабом узагальнення художній образ дорівнює науковій теорії). Можна припустити, що естетичний ідеал як складовий елемент світогляду наближається за своїм змістом до філософської концепції людини. З цього погляду жодне конкретне художньо-образне втілення естетичного ідеалу не вичерпує його змісту. Не окремий образ позитивного героя, не конкретний художній твір чи творчість митця, а тільки певний історичний напрям у мистецтві (типу ренесансного мистецтва, класицизму, романтизму, критичного реалізму, соціалістичного реалізму тощо) уособлює естетичний ідеал тієї чи іншої соціальної групи, історичної епохи. Тому в системі світогляду ідеал виконує подвійну функцію: з одного боку, він з'єднує естетичне відношення з теоретичним, мистецтвом з філософією, з другого — «перекладає» філософсько-теоретичний зміст світогляду на мову особистісних почуттів і переживань. Науковому характеру комуністичного світогляду відповідає правдиве відображення дійсності в її революційному розвитку як один із світоглядних принципів мистецтва соціалістичного реалізму.

Естетична сфера світогляду має велике значення для перетворення світоглядного знання на переконання особи, а останніх — на мотиви і стимули творчої активності. Засвоєння принципів світогляду на рівні їх особистісного емоційно-чуттєвого переживання (це досягається, зокрема, у процесі сприйняття творів мистецтва) знімає суперечність між бездіяльним розумінням світу і зовнішньо інспірованою активністю. Саме в цьому — одна з історичних переваг комуністичного світогляду. В релігійному сві-

тогляді емоційно-чуттєва сфера слугує закріпленню віри в надприродне, є провідним каналом, через який релігія впливає на волю людини. Прагматично-утилітарно орієнтований світогляд особи буржуазного споживачького суспільства характеризується розладом між розсудковою і емоційною сферами свідомості, що й робить цю особу об'єктом маніпуляції з боку панівної ідеології. І тільки в комуністичному світогляді емоційно-чуттєва сфера свідомості набуває адекватного суспільній сутності людини характеру естетичного відношення до світу, його осмислення з позицій ідеалу всебічно і гармонійно розвиненої особи — естетичного ідеалу комунізму.

Частина виступів і доповідей була присвячена аналізу функціонування окремих категорій і структурних компонентів відношення «людина—світ», які мають важливе значення для формування цілісної системи наукового світогляду, а також специфіці філософського знання як змістового, соціально-культурного джерела останнього.

Є сипчук М. М. (Київ) — «Світ і понятійні форми вираження його практичної трансформації». Останнім часом в системі марксистського знання дедалі більше місце посідає проблема зв'язку філософії і світогляду, їх єдності і відмінності. Відношення єдності між філософією і світоглядом підкреслюється тоді, коли світогляд розглядається як форма суспільної свідомості, а філософія — як наука про найбільш загальні закони і принципи теоретичного і практичного відношення людини до дійсності. Відмінність між ними пов'язується із специфікою способів пояснення світу. На наш погляд, єдність філософії і світогляду зумовлена насамперед єдиним «предметом» їх освоєння, граничною ідеалізацією якого є поняття «світ». Це кінець кілцем і спрощене трансформацію філософсько-теоретичних категоріальних структур в світоглядні і навпаки.

У марксистсько-ленінській філософії тлумачення поняття «світ» органічно пов'язане з основним питанням філософії: світ розглядається як об'єктивна реальність, матерія, а форми її ідеального відображення — як реальність свідомості. Саме в такому розумінні тут розрізняють об'єктивну і суб'єктивну реальність.

Застосування принципу розвитку до пояснення об'єктивної реальності дає змогу зрозуміти такий специфічний її вимір, як історичність, тобто розглянути її як результат взаємодії суб'єкта і об'єкта історичної практики, трансформації матеріального світу в людській діяльності в історичний світ. У діалектико-матеріалістичному світогляді історична і об'єктивна реальності є однією і тією самою матеріальною дійсністю, що практично перетворена на світ людини, на її «неорганічне тіло» (К. Маркс).

З'ясування об'єктивного статусу історичного світу має велике значення для теорії і методології наукового пізнання. У зв'язку з виявленням складної структури істо-

ричного факту зазнали суттєвих змін і його класичні концептуальні описання, які виходили з уявлень про чуттєву простоту, однозначність, смислову інваріантність факту. У сучасній буржуазній філософії на цій основі робиться висновок про феноменальність і релятивізм історичної реальності, заперечується об'єктивно-матеріальна природа її існування, внаслідок чого вона зводиться до психологічного переживання, культури в абстрактному й розумінні тощо.

Наукове розв'язання цієї проблеми можливе лише на основі марксистсько-ленінської методології. Включення принципу предметно-чуттєвої, матеріальної діяльності в методологію суспільного пізнання допомогло виявити посередні механізми переходу від історичних подій до фактів, зокрема їх причинно-наслідкову і системну залежність, принципи поєднання в певну єдність історичну реальність, об'єктивну і суб'єктивну за своєю природою. Звернення до предметно-чуттєвої матеріальної діяльності дозволило пояснити й інший аспект історичної реальності — її процесуальний характер — і сам феномен всевітності. Поняття «всесвітньої історії» фіксує той самий світ, але під кутом зору спадковості і самозаперечення його соціально-історичних форм. Останнє є предметом осмислення і відображення не тільки у філософії і світогляді, а й у багатьох соціально-гуманітарних науках.

Це зумовлює необхідність аналізу світогляду в аспекті поєднання ним філософсько-категоріальних і спеціально-наукових структур зі специфічними концептуальними засобами їх вираження. Зазначимо, що йдеться лише про одну із сторін питання: про трансформацію філософських структур в категоріально-світоглядні. Потрібен і детальний розгляд впливу світогляду на філософію.

С. Б. Кри́мський (Київ) — «Культурно-історичні передумови функціонування абсолютного»⁹ — схарактеризував світогляд як такий, що на відміну від інших форм знання є усвідомленням абсолютного у відносних аспектах його реалізації. Абсолютне в цьому значенні співпричетне до світу, де можливе породження життя і свідомості. Асоційоване з найвищими рангами реальності, в яких формально можливе є границею між світом, що в принципі може бути олюднений («ликом буття»), і «хаосом безодні» (можливими світами типу «чорних дір», які не припускають внутрішнього спостерігача), воно передбачає більш складну типологію часу, ніж лінійний час. У цьому відношенні абсолютне збігається з культурою, яка має предикати континуальності, голографічності, завдяки чому за частиною можна відтворити «дух» цілого (саме в такому розумінні «рукописи не горять»), і відзначається складною поліфонією різних систем відліку, масштабів і векторів часу (це дає змогу говорити про особливий «метачас» культури).

В. О. Зві́глянич (Київ). «Світоглядні аспекти категорій кінцевого і безкінечного». Розгляд пізнання як функції цілісної системи суспільних відносин та обміну діяльністю між індивідами дозволяє подати категорії кінцевого і безкінечного як певні форми усвідомлення світу в процесі його практичного перетворення. З'ясування соціально-світоглядних аспектів зазначених категорій, на нашу думку, невіддільне від осмислення форм і способів втілення уявлень про людину та її життєдіяльність, притаманних кожному з культурно-історичних періодів. Численні дискусії, що точилися навколо даних категорій в історії філософії, так чи так зачіпали питання, пов'язані зі з'ясуванням місця людини в системі природного та соціального універсуму, граничних основ її діяльності, способу залучення до історії тощо.

У класичній буржуазній філософії проблема співвідношення кінцевого і безкінечного постає, зокрема, у вигляді питання про те, що дозволяє кінчній істоті пізнавати та діяти універсально, безкінечно. Кожкретні розв'язання проблеми граничних основ пізнання та діяння, що містяться, наприклад, в методології емпіризму та раціоналізму, в цілому тотожні: у першому випадку такою основою є діяльність згідно з законом природи, у другому — згідно з законом розуму. Відповідно до заміщення практичних форм життєдіяльності формами пізнавального відношення до світу відбувається звуження людської культурно-творчої діяльності до її носієлогічних вимірів. Кінчність, згідно з цим, повністю і без залишку «знімається» у безкінечному, абсолютному знанні.

В альтернативних класичному раціоналізмові концепціях сучасної буржуазної філософії граничні основи буття людини у світі розглядаються переважно у плані практично-духовного освоєння світу. Сучасна буржуазна філософія порушила дійсно важливе, залишене класикою без уваги питання: яким чином безкінечне (історія, світ культури, предметні умови людського буття тощо) стає фактом життєдіяльності суб'єкта, яка форма його даності останньому? Такою формою є кінчність як часовість, історичність буття індивіда, як усвідомлення ним меж свого існування через належність до традиції, як переживання своєї кінчності у модусі «буття до смерті» (Хайдеггер).

Проте тлумаченню «кінцевого» і «безкінечного» як вимірів людської життєдіяльності крізь призму методологічних засад класичної та сучасної буржуазної філософії притаманні, попри всю відмінність, деякі спільні риси. По-перше, це абсолютизація однієї з категорій (у класичній буржуазній філософії — «безкінечності», у сучасній — «кінчності») і розгляд другої лише як корелятивної (а не діалектично пов'язаної з першою) протилежності. По-друге, це позбавлення рис предметності тієї сфери, де, за припущенням, здійснюється зв'я-

⁹ Стаття С. Б. Кри́мського див.: Філософська думка, 1980, № 4.

зок «конечного» і «безконечного», розуміння цієї сфери як стихій чистого мислення або як світу переживань, практично-духовних вимірів людського буття. Об'єктивно-реальні «конечність» і «безконечність» при цьому залишаються незгаданими у своїй специфічності, постають як деякі статичні характеристики життєвого процесу.

У марксисті вихідним є положення про рухомість, плінність цих протилежностей. Сферою, де вони перебувають у діалектичному зв'язку виступає людська предметно-практична діяльність у перетворенні світу природи, суспільних відносин і самого суб'єкта діяльності. Справжнім суб'єктом «безконечного», вважав К. Маркс, є дійсна сутність, конечний суб'єкт.

Звернення до діяльності «конечної» («дійсної», за термінологією К. Маркса) істоти-суб'єкта реальної предметно-практичної діяльності — переводило всю згадану вище проблематику в план посебічних вимірів. Одним з результатів цієї переорієнтації були якісно нова спрямованість філософської рефлексії над глибинними механізмами і граничними основами виробництва знання, що полягала у відмові від пошуків надемпіричних, трансцендентальних характеристик і умов пізнавальної діяльності і в дослідженні історичного процесу розгортання діяльності «конечних» суб'єктів — як предметно-практичної, матеріальної, так і специфічно з нею пов'язаної і від неї залежної ідеально-пізнавальної. У процесі такого дослідження і з'ясовуються граничні основи, концептуальні рамки пізнання, здійснюється їх обгрунтування. З цього погляду основи суб'єктивної діяльності мають позаіндивідуальний характер. Але ця «позаіндивідуальність» не обертається перспективою діяльності «безконечного» Трансцендентального Суб'єкта, а цілком вичерпується «конечними» соціальними вимірами і водночас має конкретний і історично визначений характер. Саме в реальному процесі обміну діяльністю між індивідами, у підкоренні і олюдненні сил природи, розвитку і соціалізації творчих сил людей полягає гранична основа буття людини як істоти, що творить безконечним чином і тому здатна в процесі освоєння і творення предметного тіла культури актуалізувати нереалізовані в минулому потенції змістового розвитку, бути причетною до абсолютних параметрів людського існування.

Н. З. Ча в ч а в а д з е¹⁰ (Тбілісі) у своїй доповіді «Філософія і ціннісні форми свідомості» розглянув світогляд як органічну єдність теоретичного, етичного і естетичного відношення людини до дійсності, як єдність об'єктивного і суб'єктивного. В цьому аспекті філософія є теоретичною основою світогляду — усвідомленою формою світовідношення. Т. А. Бу а ч і д з е (Тбілісі) — «Філософія і світогляд» — показав

співвідношення понять «світ» і «світовідношення», взаємозв'язок ціннісного і гносеологічного аспектів у структурі світоглядної свідомості. А. М. Л о й (Київ) — «Світогляд і типи розуміння свідомості» — звернув увагу на взаємозв'язок світогляду і тих феноменів свідомості, які зумовлюють процес виробництва знання, але самі безпосередньо в наявному знанні не фіксуються: самосвідомість, рефлексія, оцінка та ін. Р. І. Л е н ч о в с ь к и й (Київ) — «Поняття «світовідношення» — підкреслив, що розробка типології відношень людини до світу є необхідною передумовою розвитку світоглядного розуміння предмета і історичної структури гуманітарного знання, філософської науки зокрема. На потреби всебічного дослідження проблеми світогляду і проблем цілісності людини спинилась Т. О. Ч а й к а (Київ).

Д а в и д о в и ч В. Є. (Ростов-на-Дону) — «Філософія як теорія ідеалу»¹¹ підкреслив, що ідеал є однією з найважливіших категорій, які характеризують цілепокладальну діяльність людини. Ідеалізовані образи дійсності відіграють роль регулятивів і мотивів людських звершень, притаманні суб'єктам діяльності усіх рівнів модальності (від індивіда до людства). Відображуючи суперечності дійсності, ідеали різняться за своїм відношенням до соціального прогресу, різноманітні за формами вияву та конкретно-історичними видами. Джерело ідеалів — безпосередні матеріально-практичні умови життєдіяльності людини: вони зароджуються на рівні буденної свідомості. Набуваючи ідеологічного вигляду, ідеали виступають як феномени політичної, правової, моральної, естетичної, релігійної свідомості.

Особливе місце посідають ідеали у сфері філософського осягнення світу. Тут вони постають як духовні формоутворення, що відображають суперечності людського світу крізь призму діалектики сушого і належного — динамічно, у спрямованості до майбутнього.

Філософія покликана теоретично обгрунтувати ідеали, її світоглядна функція, зокрема, полягає в тому, що вона є теорією суспільного і особистого ідеалу. Методологічна і гносеологічна, синтезуюча і евристична функції марксистської філософії, як і будь-які інші, кінець кінцем повнінні кристалізуватися в її життєорієнтуючій, світоглядній функції. Теоретично обгрунтувати і науково довести гуманістичну сутність ідеалів комунізму — найактуальніше завдання наших філософів.

Г. Е. Б у р б у л і с і Н. М. К і р с а н о в а (Свердловськ). «Специфіка філософії як соціально-культурного феномена». З'ясування природи і специфіки філософського знання неможливе без розгляду філософської діяльності як специфічного соціального

¹⁰ Докладніше див. в одному з наступних номерів журналу.

¹¹ Докладніше див. в одному з наступних номерів журналу.

феномена. Саме звідси випливає постійна потреба філософії у самовизначенні, задовольнити яку можна лише звернувшись до осмислення конкретно-історичних форм і способів зв'язку філософії з наукою, культурою, із соціальною практикою загалом. Тобто необхідно з'ясувати ті конкретно-історичні зрушення і модифікації, які відбуваються в контексті духовного виробництва і соціального спілкування. З цього погляду філософія виступає як один із реально значущих способів освоєння світу, як елемент органічної єдності всіх форм духовного і практичного освоєння світу культури. Аналізуючи філософію як певне соціокультурне утворення, важливо спинитися на таких її особливостях. По-перше, на складному взаємозв'язку філософської діяльності з актуальним змістом суспільної практики. Для того, щоб з'ясувати і теоретично відобразити цей зв'язок, потрібно довести аналіз до відкриття тієї соціальної потреби, на основі якої виникає і функціонує певна філософська система. Саме тому не можна обмежувати специфіку філософії змістом знання. Як особливий духовний феномен, філософія задовольняє потребу людини в цілісному уявленні про дійсність, внаслідок чого у неї свої, особливі «стосунки» з практикою. З одного боку, соціально-практичні закономірності є її предметом. Водночас філософська свідомість детермінована сукупністю соціокультурних передумов (часто неусвідомлених), які лежать в основі філософського пізнання, але самі не є його результатом. В контекст філософського осмислення світу включаються моральні, естетичні й інші ціннісні структури, що становлять частину духовного досвіду як самого дослідника, так і тих реалій, які він вивчає. З другого боку, сама філософія активно впливає на соціальне буття, зумовлюючи світоглядні цілі, норми і цінності його суб'єктів. Тому філософія входить і до сфери граничних основ культури, і до сфери пізнавального відношення, і до сфери індивідуально-особистісного буття.

По-друге, місце філософії в системі культури визначається тим, що вона обґрунтовує, раціоналізує світоглядні принципи життєдіяльності конкретної людини. Звідси і специфіка філософського світогляду як одного з типів регулятивної свідомості. Можна розглядати його і як необхідну ланку в системі соціальної діяльності, зміст якої виявляється світоглядним не тільки за функціями, а й за генезисом.

Отже, філософія — це специфічний за змістом і функціонуванням тип світогляду, в рамках якого треба виділяти різні рівні. На наш погляд, доцільно виділяти науковий, системно-теоретичний і буденний рівень філософського світогляду. Марксистська наукова філософія своїм виникненням

не відміння всі інші форми філософії, а веде з ними постійний світоглядний і критичний діалог. Тому однією з теоретичних умов функціонування філософії як світоглядного утворення є усвідомлення соціально-філософської ситуації: взаємовпливу інших філософських напрямів і шкіл, конкретних культурно-філософських традицій і різних рівнів пізнавального досвіду — соціального і індивідуального, теоретичного і практичного. Зміст філософського світогляду залежить не тільки від способу мислення суб'єкта філософської діяльності, тобто від характеру пізнавальних засобів, якими він користується, та форм їх організації, а й від способу філософствування, який, зокрема, включає вихідний загальносвітоглядний принцип, що відображає соціальні настанови філософа, спосіб їх концептуалізації.

І. Я. Лисий (Чернівці) «Соціально-історичний зміст категорії «потреба». Категорія потреби своєрідно відображає суперечність між об'єктивною детермінованістю діяльності людини і її власною активністю, свободою. Поки ця суперечність мислилась як нерозв'язна антиномія, це поняття могло фіксувати лише одну із сторін суперечності. Тому з потребою, зокрема, асоціювалось уявлення про людину як істоту пасивну. Революційно-практичне перетворення світу людяною свідчить про те, що в ієрархії людських потреб відбулися істотні зміни на користь їх продуктивного компоненту. Ця обставина слугує основою для виявлення історичного змісту названої суперечності і для такого переосмислення поняття потреби, в якому долається односторонність тлумачення її як пасивно-споживачького ставлення людини до світу. З точки зору діалектико-матеріалістичної філософії потреба є ланкою в детермінації людської діяльності. Трансформуючи зовнішні чинники у внутрішні для суб'єкта моменти самодетермінації, вона виступає як критерій олюднення людини (її людяності), розвитку її суб'єктивності, тобто сутнісних характеристик суб'єкта діяльності. Тому чим людяніші потреби, тим істотніший у них продуктивний момент.

І. С. Філоненко (Ужгород) «Світогляд як фактор становлення людини» — спинився на необхідності поглибленого дослідження поняття «світ», в якому людина реалізує свою сутність через створення нею об'єкти, а також усвідомлює через них власне буття. Лише у діалектико-матеріалістичному світогляді формується цілісний образ світу. В цьому відношенні світогляд є не тільки формою суспільної самосвідомості, але і дійсним фактором становлення світу людини.

Продовження в наступному номері

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВОВВЕДЕНЬ

Ефективне впровадження досягнень науково-технічної революції в сферу суспільного виробництва є одним із головних завдань сучасної науки і практики управління. Як підкреслює товариш Л. І. Брежнев, «треба буде ще багато зробити, щоб досягнення науки швидко втілювались не тільки в окремих—хай найбільшкучіших—експериментах і виставочних зразках, а й у тисячах і тисячах нових видів продукції, починаючи від унікальних машин і кінчаючи всім, що зв'язане з поліпшенням умов праці і побуту людей. Практичне впровадження нових наукових ідей — це сьогодні не менш важливе завдання, ніж їх розробка»¹.

Останнім часом нашіми суспільствознавцями інтенсивно розробляються теоретичні і практичні проблеми управлінських нововведень, розв'язання яких є найважливішим чинником підвищення ефективності суспільного виробництва. Тому питання про наукову обґрунтованість нововведень, пошуку їх організаційних форм, методів впровадження перебувають у центрі уваги теоретиків і практиків управління.

Значний досвід у їх вивченні нагромаджено в нашій країні науково-дослідними, проектно-конструкторськими, господарськими організаціями і центрами наукової організації праці і управління. Про узагальнення цього досвіду і його ефективне використання, про пошуки оптимальних шляхів упровадження нововведень йшлося, зокрема, на науково-практичній конференції «Проблеми управлінських нововведень і господарського експериментування», що відбулась у грудні 1978 р. в Таллінні. Різним аспектам названої проблеми присвячено колективні та індивідуальні монографії радянських та зарубіжних авторів, ряд статей в наукових журналах². У зазначених працях здійснено дослідження ново-

введень як відносно самостійної пізнавальної діяльності з'ясовується зв'язок емпіричного пошуку з теоретичним аналізом. Особливу увагу привертає книга болгарського вченого Х. Домозетова, в якій проблема нововведень і їх впровадження розглядається в широкому комплексі взаємодії соціальних та соціально-психологічних факторів³. Нововведення тлумачаться як важливі засіб прискорення соціально-економічної ефективності суспільного виробництва. Значне місце відводиться розробці теоретичних проблем та пошукові шляхів ефективного практичного упровадження нововведень.

Автор здійснює досить глибокий аналіз понятійного апарата теорії нововведень, пропонує їх оригінальну класифікацію. Ця класифікація ґрунтується передусім на врахуванні того, чим детермінується виникнення нового (нового «продукту») і куди, в яку «сферу суспільної життєдіяльності це нове впроваджується» (с. 17). Досить цінною видається і запропонована автором типологія нововведень.

Дослідник докладно аналізує соціальну сутність і функції нововведень, особливості їх розвитку в тих чи тих суспільно-економічних системах, шляхи впливу на різні сторони науково-технічної та господарської політики. Необхідність розробки соціологічних та соціальнопсихологічних аспектів нововведень і впровадження, зазначає він, зумовлена також проблемами соціологічного пізнання і його якісного збагачення (с. 8). Даючи визначення поняття «нововведення», Х. Домозетов виділяє основні його різновиди: нововведення науково-соціальне, техніко-соціальне та власне соціальне. Перший різновид — це упровадження наукових ідей, методів в соціальну практику, другий — нові технічні пристрої, споруди, які впроваджуються в соціальну практику.

Важливою і водночас недостатньо вивченою є категорія власне соціального нововведення, яка фіксує деякі істотні зміни в соціальних і культурно-побутових цінностях (статус, повагу, творчість, дозвілля, ритуали, моду тощо). Якщо донедавна аналіз нововведень обмежувався першими двома різновидами, то тепер, як слухно зауважує Х. Домозетов, цілком правомірно постає питання про соціальні інновації, дослідження яких потребує соціологічного підходу. На думку автора, такий підхід включає аналіз взаємодії: а) між суспіль-

¹ Див.: Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь XXV з'їздові КПРС 24 лют. 1976 р. — У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К.: Політвидав України, 1976, с. 53.

² Див.: наприклад: Организация управления крупным промышленным комплексом опыт КАМАЗа.—М., Экономика, 1977; Рейнер А. А. Агрпромышленные комплексы в Эстонской ССР. Тарту, Эст. НИИТИ, 1977; Тушко А., Хаскелевич С. Научные исследования. Прогресс, М., 1971; Ваха В. Управление процессами нововведений. Прага, 1974; Мончев Н. Разработки и нововведения. М., Прогресс, 1978 тощо.

³ Домозетов Христо. Нововведение и внедряване.—София: Издательство на Българската Академия на науките, 1980.— 134 с.

ним середовищем і нововведенням як соціальним процесом; б) між суспільним середовищем і прямими та «непрямими» учасниками пововедення; між учасниками оновлюючого процесу (наукова та виробнича сфери, соціальні спільності і групи тощо). Відзначені взаємозв'язки можуть розкриватися і функціонувати на різних рівнях соціальної організації і за певних конкретних умов. При цьому на мікрорівні дослідження взаємовідносин учасників процесу нововведень набувають природного та соціально-психологічного «відтінку» (с. 37).

В другому розділі монографії болгарський дослідник простежує вплив різних чинників на процес нововведень. Ці чинники він поділяє на три групи: особистісні, групові і суспільні. До особистісних чинників автор залічує мотиви, інтереси, норми особистості, а також соціально-демографічні характеристики. До групових («мікросуспільних») — соціально-психологічний клімат в групі (колективі), конкретні адміністративні і організаційні умови, специфіку проблематики, систему цінностей групи (колективу). Нарешті, суспільні чинники — це загальносоціальні, економічні, а також конкретні історичні умови, суспільна думка, форми соціальної регуляції тощо (с. 52).

Увагу дослідників, які працюють над питаннями теорії і практики соціального управління, безперечно, приверне розгляд широкого комплексу соціально-психологічних чинників, що детермінують процес впровадження нововведень на рівні науково-виробничого об'єднання та підприємства. Болгарський вчений досить вдало аналізує особливості соціально-психологічних взаємовідносин між індивідами та представниками різних функціональних груп, які взаємодіють на різних етапах впровадження нововведень, зокрема взаємодію між самими вченими, учасниками науково-технічних нововведень; між вченими та інженерами; вченими і виробничими виконавцями, виробничими керівниками тощо. Між учасниками, що забезпечують ефективне впровадження нововведень, існують досить складні стосунки, які, за думкою вченого, визначаються: а) єдністю і відмінністю групових та індивідуальних інтересів при здійсненні науково-технічних нововведень; б) повнотою інформаційного забезпечення соціально-економічною, виробничо-технічною інформацією тощо; в) особливостями впливу ентузіазму, консерватизму, конформізму на рівні індивідів та різних функціональних груп, що включені в процес нововведення (с. 76).

Безперечно, ті, хто здійснює нововведення, своєю практичною діяльністю активно впливають на суспільне середовище і цим самим сприяють підвищенню ефективності оновлюючих процесів на різних рівнях господарського механізму. Водночас вони самі зазнають впливу цих процесів. Це вимагає від них постійно підвищувати свій індивідуальний професійно-кваліфікаційний рівень. Виникає потреба також у під-

несенні оперативності та ефективності діяльності наукових та виробничих колективів, які беруть участь у нововведеннях.

Звичайно, не всі оновлюючі процеси можуть бути організаційно керованими і результативними. Вони не позбавлені певного ризику. Практика засвідчує, що подолання установок на застарілі форми організації праці в різних виробничих галузях потребує великих і систематичних зусиль багатьох керівників. Тому несприятим є консервативний стиль управління цими процесами, що призводить до застою у втіленні в життя наукових ідей, впровадженні прогресивних форм організації на виробництві та ін.

На основі аналізу значного емпіричного матеріалу Христо Домозетов дає «соціально-психологічні портрети» вченого, експерта, виробничого керівника та виконавця — тобто тих людей, що здійснюють науково-технічні нововведення. Автор доходить слушного висновку, що ефективність і якість процесу нововведення визначається численними чинниками, що діють на різних рівнях соціальної організації, професійних груп, трудових колективів, суспільних організацій і т. д.

Формування установок і ціннісних орієнтацій учасників на нововведення — процес складний і суперечливий. Він визначається індивідуальними особливостями учасників, їх соціально-психологічними характеристиками, вихованням, освітнім, культурним та кваліфікаційним рівнями тощо.

Усе нове змушене долати якийсь специфічний бар'єр чи то на індивідуальному, чи то на різноманітних рівнях суспільного життя. В. І. Ленін у статті «Великий почин» писав: «Коли нове щойно народилось, старе завжди лишається, на протязі деякого часу, сильнішим від нього, це завжди буває так і в природі і в суспільному житті»¹. Але найважливішими детермінантами ефективного забезпечення впровадження нововведень за соціалізму є характер і природа його суспільних відносин, високий рівень розвитку продуктивних сил, прогресивний соціально-політичний устрій, стан суспільної свідомості. Саме вони уможливають розробку і успішну реалізацію правильної стратегії і тактики впровадження нововведень, що є запорукою досягнення суспільно значущих цілей.

Мірою розвитку і поглиблення взаємодії економічних і соціальних процесів відбувається ускладнення зв'язків між ними. Це вимагає, підкреслює автор, дальшого піднесення рівня науково-обґрунтованого управління зазначеними процесами, гармонійного поєднання економічних і соціальних аспектів при розробці та впровадженні нововведень, оскільки економічна та соціальна ефективність тісно пов'язані між собою.

Болгарський дослідник дається до спроби визначити соціологічний критерій нова-

¹ Ленін В. І. Великий почин. — Повне збір. творів. т. 39, с. 19.

ведень, який не завжди дає прямий ефект, але опосередковано може впливати на розвиток соціальної активності різних груп, колективів, класів. Соціальна ефективність нововведень багато в чому залежить від взаємодії між щонайрізноманітнішими соціальними інститутами, колективами та індивідуальними учасниками. Важливим соціальним резервом ефективності є злагоджена діяльність планових та господарських органів, які здійснюють на практиці політику нововведень (с. 90).

У монографії досліджуються можливості підвищення ефективності та результативності нововведень за допомогою використання програмно-цільового та мультиплективного підходів, а також посилення дії суб'єктивного фактора. Заслугують на увагу висновки про необхідність зміцнення нормативної бази в управлінні науково-технічним прогресом, про потребу ширшої уніфікації, стандартизації, агрегування та створення високого потенціалу науково-технічної інформації.

Важливим чинником оптимізації утворення нововведень, як правильно зазначає автор, є програмно-цільове управління. Воно сприяє дальшому удосконаленню координації між функціональними і виробничими ланками в здійсненні проектів нововведень, створенню передумов формування колективу з високими моральними якостями, скороченню часу на узгодження проекту, посиленню персональної і колективної відповідальності за виконання поставлених

завдань, поліпшенню взаємовідносин між представниками різних груп, що здійснюють нововведення (с. III). Глибиною відзначається здійснений у книзі аналіз проектної агрегатної та матричної структури цього перспективного виду управління.

У монографії всебічно показано керівну роль партійних організацій у розв'язанні проблем, що стосуються підвищення ефективності і якості процесу нововведень.

Простеживши вплив соціальних і соціально-психологічних факторів на процес упровадження нововведень, Х. Домозетов пропонує творчі, оригінальні розв'язання деяких теоретичних та практичних завдань управління упровадженням нововведень у всіх ланках господарського механізму. Це становить помітний внесок у розробку теоретичних основ для соціологічного аналізу предмета, методів, структури теорії й практики нововведень.

Рецензована монографія цінна тим, що в ній ретельно опрацьовано та осмислено з марксистсько-ленінських позицій значну кількість літературних джерел з досліджуваного питання. Гадаємо, праця вченого з Братньої Болгарії буде корисною як для науковців, так і для практиків-господарників у розв'язанні завдань, що стосуються поліпшення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва та якості праці.

Г. І. КАЛИТЧ, В. А. ПІДДУБНИЙ
М. О. САКАДА

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФІЛОСОФСЬКИХ ОСНОВ БУРЖУАЗНОЇ «КУЛЬТУРНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ»

Критика філософських концепцій буржуазної «культурної антропології», їх наукове, аргументоване спростування в умовах втрати капіталізмом історичної ініціативи й виснаження творчих ресурсів буржуазної культури набуває особливої актуальності. Зазначене коло питань є предметом дослідження монографії О. М. Соболев.*

Автор показує, що буржуазні ідеологи, політики, культурологи, апологети «психологічної війни», послугуючись даними сучасних наук (соціології, соціальної психології, лінгвістики, етнографії, антропології та ін.), а також потужною сучасною технікою пропаганди, намагаються винайти найвизтонченіші прийоми апології капіталізму, розробити механізми ідеологічного маскування класової суті буржуазної культури, організувати контрнаступ проти світоглядно-методологічних основ марксистсько-ле-

нінського розуміння культурно-історичного процесу. Буржуазна «культурна антропологія», насамперед американська, відзначає дослідник, найважливіше джерело, з якого «...спеціалісти «психологічної війни» черпають не тільки натхнення для всіляких соціокультурних утопій, але й аналітичні засоби і методи для «терапії» культури сучасного буржуазного суспільства» (с. 89). Ось чому розкриття її соціальних, ідеологічних, світоглядних і гіносеологічних основ виступає важливою складовою частиною боротьби марксизму-ленінізму проти буржуазної ідеології.

Розглядаючи буржуазні теорії культури крізь призму кризи сучасного буржуазного суспільства і його ідеології, автор справедливо підкреслює, що осмислення філософських проблем культури і теоретично правильніше розуміння культурної ситуації, яка склалася в капіталістичному світі, має своєю передумовою вихід не тільки за межі буржуазної свідомості, але й за рамки тієї обмеженої культурно-історичної

* Соболев О. Н. Критика философских концепций американской «культурной антропологии». — К.: Изд. думка, 1978. — 99 с.

практики, до якої постійно апелюють буржуазні дослідники культури. Цей принцип послідовно проводиться у праці і дає можливість авторові зробити чимало важливих узагальнень.

У книжці здійснюється ґрунтовна критика таких вихідних принципів буржуазної культурології, як ідеалістичний антропологізм, що абсолютизує індивідуальні біопсихічні властивості людини, обстоює ірраціоналістичний підхід до соціально-історичних детермінацій розвитку культури. Розкриваючи методологічну неспроможність сучасних буржуазних культурологічних концепцій, О. М. Соболев переконаливо показує взаємозв'язок цієї обмеженості з соціально-класовими функціями аналізованих концепцій та їх буржуазно-аполоґетичну спрямованість.

Велика увага в монографії приділена марксистсько-ленінській критиці ідейно-філософських концепцій американської культурної антропології. На багатому фактичному матеріалі автор розглядає обмеженість позитивістських, прагматичних, фрейдистських концепцій, різних варіантів «філософії життя» (Ніцше, Дільтей, Шпенглер), фрейдизму, феноменології і екзистенціалізму. Спеціально висвітлюється культурно-історична і загальнофілософська концепція неокантіанства. Цікавий творчий аналіз цієї специфічної ролі, яку відіграли в розвитку американської культурної антропології концепції Е. Дюркгейма, Д. Дьюї, Б. Малиновського і К. Леві-Стросса. Важливо підкреслити, що виділення автором серед ірраціоналістичних теорій культури етнопсихологічного напрямку має принципове значення для практики ідеологічної боротьби. Саме тут переконаливо демонструється неспроможність спроб буржуазних культурологів пояснити розмаїтість культур через біопсихічні особливості, підмінити закони суспільного розвитку біологічними умовами існування людського організму. Марксистське спростування таких положень є тим теоретичним принципом, що об'єднує зміст усієї монографії.

Розгляд американської «культурної антропології» здійснюється О. М. Соболев у двох площинах: щодо проблеми взаємодії культури і особи й з погляду проблеми взаємодії різних культур. Хоча ці площини аналізу і не вичерпують всього комплексу культурологічних проблем, вони, безперечно, є домінуючими в буржуазних культурологічних концепціях. Річ у тім, що взаємодія культури і особи — це тема, яка визначає зміст не тільки власне культурологічних досліджень, але й багатьох сучасних буржуазних філософських течій, що розробляють гуманістичну проблематику, особливо таких, як філософська антропологія, екзистенціалізм, персоналізм. Автор цілком переконаливо показує наявність у філософських концепціях культури, включаючи і американську культурну антропологію, елементів своєрідної реакції на процес знеособлення в сучасному буржуазному суспільстві. Однак, як підкреслюється в монографії, ненауко-

вий, абстрактно-гуманістичний, позаісторичний підхід до проблеми особи, властивий буржуазним дослідникам, не дає їм можливості сформулювати ефективні альтернативні процесові знеособлення, призводить до спотворення самих культурологічних проблем.

Розкриваючи основні соціально-політичні причини пильної уваги буржуазних культурологів до проблеми культури і особи, О. М. Соболев розкриває псевдоновизну основних ідейно-теоретичних позицій «нової» школи у вивченні культури і особи. Перехід багатьох культурантропологів від фрейдистської психології з її акцентуванням емоційних і ірраціональних сторін особи в бік теоретичних концепцій, які надають перевагу раціонально-когнітивним аспектам людської особи, не створює «нової» теорії культури. Не можна не погодитися з автором, що такі теорії, які характеризують усіх членів суспільства з погляду якогось одноманітного когнітивного коду, нехтують діалектикою загального і одиничного в суспільному житті, перетворюються в абстрактні теоретизування.

Показуючи неспроможність цих концепцій, автор підкреслює, що головна їх відмінність від «класичного» фрейдизму полягає у спробі замінити притаманний Фрейдів принцип біологізму принципом соціального або культурного детермінізму, знайти сполучні ланки між соціальною і психологічною структурами, механізми їх взаємопереходу. Культурно-антропологічні концепції, що виникли завдяки таким модернізаціям фрейдизму, справедливо зауважує О. М. Соболев, не долають основних його хиб, всі вони тією чи іншою мірою намагаються поширити висновки, зроблені на основі індивідуально-психологічних спостережень, на характеристику цілих народів і націй, усім їх притаманний антиісторизм, ненаукове розуміння впливу на особу минулого досвіду (особливо — періоду раннього дитинства). Критикуючи ці хибні, автор рецензованої книжки відзначає, що в психології особа розглядається як нова якість, породжена рухом системи об'єктивних суспільних відносин, в якій залучається діяльність особи, а не як нашарування результатів зовнішніх впливів (с. 53). Нехтування складною і багаторівневою системою соціальних детермінацій, як пишеться у праці, призводить до абстрактних уявлень про особу (це переконаливо розкрито в ході аналізу концепції «структури основної особи» А. Кардінера і Дж. Хонігмана). Розуміння особи як раба «інстинктивних потягів і імпульсів», «характерних для кожної культури», — такий остаточний підсумок спроб американських культурантропологів «реформувати» фрейдизм і неофрейдизм. О. М. Соболев показує, що всім цим спробам притаманні ідеалістичні методологічні установки у розумінні не тільки особи, але й культури, яка інтерпретується як те, що «існує тільки в інтелекті індивідів, які складають суспільство» (с. 55).

Відзначимо спеціальний розгляд автором спроб Е. Фромма подолати обмеженість концепцій «основної» і «модальної» особи зокрема, властивий їм антиісторизм. Ґрунтовно аналізується у монографії «нова школа» в американській культурантропології, представники якої прагнуть відійти від фрейдистської психології. Іншим напрямом «подолання» фрейдистської концепції культури, аналізованим у праці, є «реформований біологізм», який фактично заперечує відмінність між природою і культурою. О. М. Соболь переконливо доводить неспроможність звести специфічні культурні відмінності, що існують усередині «універсальних культурних моделей», до інфралюдської тваринної поведінки. У цьому зв'язку потрібно особливо зазначити цікаве спостереження автора, що американській культурантропології, як і фрейдизму, притаманне метафізичне роз'єднання біологічного і соціального, трактування культури як похідного від біологічних інстинктів людини.

Спеціальний розділ монографії присвячений розглядові питань міжкультурних контактів і культурних взаємодій у світлі сучасної ідеологічної боротьби. На основі вивчення великого конкретного матеріалу автор доходить висновку, що ненаукове судження культурантропологів з проблеми взаємодії культур, «аккультурації» зумовлене відмовою від аналізу соціально-класового змісту цих процесів, від конкретно-історичного підходу до питання. Важливим є вивчення поглядів відомого американського антрополога Ван-ден-Берга. Аналізуючи різні модифікації теорії «аккультурації» (гіпертрофування у них індивідуально-психологічних моментів або спробу уникнути такого гіпертрофування), О. М. Соболь аргументовано показує, що неісторичні й психологічні концепції М. Херсковица, Р. Лінтона,

Дж. Хонігмана, а також концепції, які намагаються визначити взаємозв'язок культурних процесів з соціально-економічними змінами суспільства (Ван-ден-Берг Месон), є ненауковими і політично реакційними. Цілком доречним і виправданим є розгляд тієї еволюції, яку переживають сучасні буржуазні культурологічні школи, які не допускають деяких посилкок традиційної культурології, що мають яскраво виражений расистський характер.

У монографії є деякі хибні. Так, характеризуючи функціоналізм неокантіанців, автор, на нашу думку, дещо спрощує критику цієї тенденції, залишивши осторонь її позитивні моменти. Як ми гадаємо, функціоналізм, прийнятний в дослідженні культури, не можна розглядати як «крок назад» в ідеалізмі, оскільки деякі догми класичного ідеалізму все ж ним подолані.

У процесі осмислення сучасного значення термінів «культура», «культурологія», «культурна антропологія» в буржуазній літературі авторів треба було б згадати таких відомих представників буржуазної теорії культури, як Л. Уайт (завдяки якому, до речі, з 1939 р. сам термін «культурологія» став уходити в науковий вжиток), Дж. Стьюард (визнаний на Заході одним із родоначальників сучасної «культурної антропології»). Відзначимо також перевантаження окремих параграфів різними вузькоспеціальними питаннями.

Загалом же монографія О. М. Соболь «Критика філософських концепцій американської «культурної антропології» — оригінальний внесок у критичне дослідження соціальних, ідеологічних і філософських засад основних напрямів сучасної американської «культурної антропології».

А. І. АРНОЛЬДОВ

ХАРАКТЕР І ОСОБЛИВОСТІ ІДЕОЛОГІЧНОГО ПРИСТОСОВНИЦТВА ЕГОВІЗМУ

В умовах гострої ідеологічної боротьби імперіалістичні кола намагаються послабити процес розрядки міжнародної напруженості. Змінює свою тактику і клерикальний антикомунізм. У формах і методах його пропаганди виникли нові тенденції, найтипівішими з яких є псевдооб'єктивна критика окремих сторін буржуазної дійсності, зокрема містифікація негативних наслідків НТР в умовах капіталізму, позначена антикомунізмом соціальна демагогія навколо гостроти глобальних проблем сучасності і майбутнього людства.

Критичному аналізу цих тенденцій присвячена монографія П. Л. Яроцького*.

* Яроцький П. Л. Кризис неговизма: Критический анализ идеологии и

Вона є багатоплановим дослідженням, в якому викривається соціально-класова сутність і світоглядні джерела теоретичних доктрин й ідеологічних концепцій «свідків Еговизму», однієї з найпізніших течій протестантизму. Розгляд кризи релігійної ідеології і тих змін, які відбуваються в умовах соціалізму в буденній свідомості й поведінці віруючих цієї конфесії, викликає закономірний науковий інтерес, оскільки йдеться про релігійну течію, яка виникла наприкінці ХІХ ст.

У праці простежується еволюція еговізму в теологічному, ідеологічному, філософському і політичному аспектах. Критичний

еволюційний обыденного релігійного сознания. — Киев: Наук. думка, 1979, 274 с.

аналіз соціально-класової і гносеологічної природи традиційних і модернізованих концепцій єговізму дав можливість автору всебічно і глибоко дослідити характер, методи і прийоми ідеологічного пристосовництва та еволюції єговізму на різних етапах його існування — ранньому, післяреформованому і сучасному.

Враховуючи ту обставину, що ідеологи бруклінської «керівної корпорації» претендують на роль міжнародного центру, що намагається будь-що зберегти свій ідеологічний, теологічний і організаційний вплив на послідовників цієї конфесії в усьому світі, зокрема і в соціалістичних країнах, зрозуміло, що єговізм є певним каналом для проникнення в нашу країну ворожого нам ідейного впливу. Саме цьому аспектові в рецензованій праці надається належна увага.

Використавши різноманітні літературні джерела, маючи в своєму розпорядженні багаторічний досвід емпіричних спостережень і матеріали конкретно-соціологічних досліджень, автор переконливо показує основні тенденції еволюції буденної релігійної свідомості, психології і поведінки «свідків Єгови», в умовах соціалізму, узагальнює досвід ідейно-виховної і науково-атеїстичної роботи з цією категорією віруючих, розкриває невикористані можливості формування науково-матеріалістичного світогляду в трудящих.

Виникнувши і сформувавшись у США в специфічних умовах настання великого капіталу, руйнування дрібнобуржуазного ідеалу про мирний і гармонійний розвиток капіталізму, ідеологія єговізму певним чином відобразила ілюзії дрібнобуржуазної свідомості про побудову «царства божого на землі». Цій буржуазно-реформістській концепції ідеологи раннього єговізму надали містично-політичного звучання, акцентуючи увагу на реальному втіленні в умовах «існуючої системи речей» ідей християнського хліазму. Звідси йдуть корені єговістської апологетики буржуазних реформ і намагання видати їх за поступове перетворення капіталістичного ладу в «царство бже на землі». Без цих вихідних і основоположних теологічних доктрин й ідеологічних концепцій не можливо зрозуміти характер еволюції та природу біблійного модернізму, притаманного єговізму, що кінець кінцем дістав свій вияв у соціальному негативізмі.

У монографії розкрито дрібнобуржуазну природу клерикального екстремізму та протилежного йому гнучкого пристосовництва. Ці дві тенденції властиві єговізмові з самого початку його виникнення. Ідеологи єговізму, афішуючи своє негативне ставлення до релігійної ортодоксії і догматизму, намагаються присвоїти собі право на «постійне оновлення» віровчення в «світлі зростаючого пізнання». Саме цим зумовлюється постійне читання і еkleктизм бруклінської «керівної корпорації», яка шукала реального здійснення своїх реакційних

ідей то в буржуазно-реформістських моделях «царства божого на землі», то пов'язувала реалізацію своїх містично-біблійних концепцій з реакційними ідеями сіонізму, виступаючи в ролі його відвертого чи замаскованого апологета, то, зрештою, взяла на ідеологічний прокат модифікований знову ж таки в душі сіонізму варіант космополітичної ідеї світової теократії.

Ідеологи єговізму не приховують своєї ворожості до епохального повороту в історії людства, започаткованого Великою Жовтневою соціалістичною революцією, і реального соціалізму, який утверджує соціальний прогрес і соціальну справедливість на землі. Тому зрозуміло, чому в єговістській літературі так багато уваги приділяється «переломній зміні в історії людства», викликаній наслідками першої світової війни 1914—1918 рр. Ідеологи єговізму намагаються містифікувати історичний процес, трактуючи вихід реального соціалізму на світову арену внаслідок Великої Жовтневої соціалістичної революції як виклик клерикально-теократичній концепції про «встановлення царства божого на землі». В рецензованій монографії чітко показано, як у єговізмі традиційна релігійна ідея про індивідуальне спасіння була замінена буржуазно-космополітичною концепцією про «спірну проблему» універсального суверенітету світового панування. Саме ця концепція висуває єговізм на позиції антикомуністичної конфронтації з ідеями соціального прогресу, реального гуманізму, соціалізму і миру.

У зв'язку з цим у монографії дається аргументована критика новітньої модифікації головного єговістського догмату про «всесвітню війну Армагеддон», який нині пристосований у душі клерикального антикомунізму для фальсифікації проблем війни і миру, процесів розрядки міжнародної напруженості. При цьому ідеологи єговізму механістично екстраполюють кризові явища, притаманні лише буржуазному суспільству, на весь світ, на все людство з метою зображення всесвітньої, вселюдської кризи. Останнім часом з явно демагогічними цілями використовуються поглиблення загальної кризи капіталізму і гострота таких глобальних проблем, як енергетична, екологічна, продовольча, сировинна, демографічна. Саме критика цих аспектів ідеології єговізму в монографії посідає чільне місце.

Визначимо вагому джерельно-дослідницьку і емпіричну базу всієї монографії. В об'єм введено нові літературні джерела здебільшого другої половини 70-х років. Це стоюється як видане бруклінського центру єговістів, так і матеріалів конкретно-соціологічних досліджень. І з цього приводу привертає увагу прикінцевий розділ монографії «Кризове становище єговізму і еволюція буденної релігійної свідомості» «свідків Єгови» в умовах соціалізму». Він написаний на основі ґрунтовного соціологічного матеріалу, зібраного під час соціологічних досліджень, проведених автором за розробленою у відділі наукового атеїзму Інституту філо-

софії АН УРСР програмою, з урахуванням багаторічних спостережень автора за ходом еволюції цієї конфесії в різних регіонах країни: України і Білорусії, Прибалтики і Молдавії, східних і північних районів РРСФР.

Авторові вдалося визначити типологічні групи віруючих, встановити характер і глибину впливу тих чи інших чинників, тенденцій, граней соціалістичного способу життя, радянської дійсності загалом на світоглядну еволюцію в цілому і ступінь розмивання релігійності окремих груп віруючих цієї конфесії. Криза еговізму, еволюція буденної релігійної свідомості його послідовників у нашій країні відзначаються специфічними особливостями. Враховуючи ці особливості, автор вказує на невикористані можливості розширення соціальних зв'язків і залучення до активної трудової і суспільно-колективістської життєдіяльності як чинників подолання психологічного бар'єра відчуженості віруючих. Отже, узагальнення, висновки, рекомендації, зроблені автором, тісно пов'язані з практикою ідеологічної роботи. І в цьому безперечно цінність рецензованої монографії.

Підкреслимо, що, розглядаючи закономірності і особливості кризи сучасного еговізму, автор зосереджує увагу не стільки на організаційній або інституційній його кризі, скільки на кризі його світоглядних, теологічних, ідеологічних основ. У монографії показано, як ідеологи еговізму змушені постійно змінювати відпрацьовані містико-політичні концепції віровчення, соціальної доктрини і практики.

За роки організаційної, видавничої і проповідницько-вербувальної діяльності брук-

лінський центр еговізму здобув немалий досвід ідеологічного і практичного пристосовництва. І, як цілком обґрунтовано робить висновок автор, маючи сучасну матеріально-технічну базу, чисельні штати функціонерів і проповідників, значні фінансові засоби і отримуючи постійну підтримку з боку певних кіл буржуазного суспільства, еговізм дістав можливість організувати нові пропагандистсько-вербувальні кампанії. Соціальні умови в капіталістичному суспільстві сприяють цьому. Ідеологи еговізму, безперечно, й надалі намагатимуться робити свій негативістський вплив на віруючих у соціалістичних країнах.

Побажаємо авторові в майбутніх дослідженнях показати, як християнська есхатологія і хліазм «очищається» від примітивного буквалізму і натуралізму старозавітних і ранньохристиянських апокаліпсисів, як їй надається сприйнятлива для мислення сучасної людини форма і зміст. З цією метою бажано було б розкрити характер «модернізації» ідеологами бруклінської «керівної корпорації» Біблії, яку вони намагаються демістифікувати і деміфологізувати, здійснюючи ревізію основоположних теїстичних ідей і концептуальних догматів релігії. Цікавою темою може бути критичний аналіз дальшої еволюції сучасної соціальної доктрини еговізму.

Оцінюючи рецензовану монографію в цілому, зазначимо, що це — ґрунтовна і глибока праця, яка охоплює велике коло питань критики ідеології сучасного еговізму і еволюції релігійної свідомості його послідовників.

В. К. ТАНЧЕР

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

У суспільстві розвинутого соціалізму дедалі більшого значення набуває зростання ролі суб'єктивного чинника. Рівень свідомості, громадянської відповідальності радянських людей, їх спрямованість до високих суспільних цілей, ідейна переконаність, творче ставлення до праці вирішальною мірою сприяють економічному, соціально-політичному і культурному прогресу радянського суспільства, вдосконаленню соціалістичного способу життя. Важливе місце відводиться моральному вихованню трудящих. Це пояснюється специфікою функціонування моральної свідомості за умов зрілого соціалізму, потребою узгодження життєдіяльності індивіда з його моральними нормами та ідеалами. Виступаючи органічною складовою частиною комуністичного виховання, мораль значною мірою визначає гуманістич-

ний зміст всього процесу формування нової людини.

Поглиблення розробки актуальних теоретичних проблем моралі, дослідження особливостей дії механізму формування моральної культури як на суспільному, так і на особистісному рівнях, вироблення на основі узагальнених конкретних рекомендацій щодо поліпшення практики морального виховання трудящих — все це привертає пильну увагу дослідників.

Не обходять названих питань і рецензована монографія *. В ній здійснюється аналіз складних аспектів теорії комуністичної моралі і висвітлюється суть моральних

* Горбатова Л. С. Моральні принципи соціалістичного суспільства. — К.: Політвидав України, 1979. — 123 с.

принципів організації життя соціалістичного суспільства, визначаються завдання морального виховання за сучасних умов. Одним із вихідних у праці є положення про необхідність органічного поєднання в моральній свідомості особи етичного знання, культури моральних почуттів і практичних навиків поведінки відповідно до системи моральних ціннісних орієнтацій суспільства. Особливий наголос Л. С. Горбатова робить на питанні про оволодіння особою знанням принципів комуністичної моралі. Не можна не погодитися з думкою автора про те, що тільки на основі наукового розуміння принципів моралі, перетворення їх у особисті переконання людина може свідомо «будувати» свою поведінку в різних сферах суспільного життя. Ця позиція зумовила внутрішню логіку книжки, визначила практичне бачення автором завдань розвитку етичної теорії.

Соціальний аспект досліджуваної теми висвітлюється в монографії на двох рівнях — етичному (теоретичному) і моральному (практичному). Розглядаючи мораль як форму суспільної свідомості, зокрема розкриваючи соціально-класову природу моральних уявлень, нормативів, принципів, характеризуючи гносеологічну функцію моралі, — питання моральної істини, досліджуючи проблему свободи волі щодо її морального виявлення, Л. С. Горбатова послідовно простежує практичну зумовленість моральної свідомості соціально-економічними потребами та інтересами суспільства. Вона вдало використовує ті методологічні положення марксистсько-ленінської етики, які дають можливість виявити класові особливості моральної свідомості, застерігає проти спрощеного розуміння об'єктивної залежності моралі від соціально-економічних умов життя суспільства. У зв'язку з цим у книжці розглядаються питання про співвідношення класового і загальнолюдського в соціалістичній моралі, про «істинну і мораль». Підкреслимо, що саме ці проблеми є нині найважливішими у сфері ідеологічної боротьби навколо питань етики. Адже в сучасних буржуазних етичних концепціях, які реалізують у специфічний спосіб соціальний інтерес пануючих класів, пропонуються різноманітні варіанти розв'язання проблеми класового і загальнолюдського в моралі. Серед них — намагання обґрунтувати загальнолюдський зміст буржуазних уявлень про моральні цінності або ж довести плюралістичну ідею рівностіності будь-яких моральних систем. Особливого поширення набули різні концепції етичного релятивізму, про що, зокрема, свідчать виступи багатьох буржуазних теоретиків на XVI Всесвітньому філософському конгресі (ФРН, 1978 р.).

Аналізуючи декілька з таких концепцій, автор показує їх наукову обмеженість і класово-апологетичний характер. Водночас вона не спрочує реальної проблеми співвідношення загального і окремого в моралі, а переконливо розкриває реальну діалектику

класового і загальнолюдського в моралі, в тому числі на рівні найпростіших моральних норм. Цілоком слушно у монографії зауважується, що «навіть найбільш загальнолюдські за звучанням норми і принципи, які на словах визнаються всіма класами, пристосовуються кожним в них до своїх класових інтересів, і саме в цьому полягає їх класовість» (с. 21), що елементи загальнолюдського не існують поза класовим як якісь особливі норми і принципи. Погоджуючись з висвітленням цього одного із найскладніших теоретичних питань етики, зазначимо, що, на наш погляд, ця проблема була б розкрита виразніше, якщо б автор конкретніше показав, чому буржуазна мораль не може вважатися загальнолюдською, чому вона антигуманна, навіть і щодо того класу, який обслуговує.

Всебічне обґрунтування прогресивного характеру пролетарської моралі і наукове розв'язання питання про моральний прогрес взагалі потребує з'ясування наукового статусу етики, особливостей її пізнавальної функції, яка фокусується у проблемі «мораль і істина». Л. С. Горбатова зуміла логічно викласти розуміння проблеми, показати специфіку об'єктивності в моралі, розкрити ідеологічну природу моралі та ін. Звертаючись до класичної і сучасної літератури з цього питання, вона акцентує на тому, що специфічна форма відображення дійсності в моралі не позбавляє її можливості давати наукове, істинне знання. Безперечно, проблема істини в моралі потребує дальшого дослідження (не випадково вона є об'єктом живої дискусії в нашій етичній літературі). Але, як ми гадаємо, головне — це з'ясувати специфіку моральної істини, яка може бути вивчена в різних аспектах — гносеологічному, прагматичному, логічному, ідеологічному і ціннісному. Кожний з них розкриває специфіку моральної істини тільки з одного боку. Тому, зрозуміло, що розв'язання цієї проблеми в межах самої моральної свідомості неможливе, оскільки питання про адекватність відображення моральної реальності у певній системі етичних категорій тісно пов'язане із з'ясуванням того, хто і як формує моральні уявлення.

Характеризуючи основні принципи моралі соціалістичного суспільства, автор широко послуговується творами основоположників марксистсько-ленінізму, партійними документами та іншими матеріалами. Л. С. Горбатова розкриває моральні аспекти основоположних напрямів життєдіяльності людей в умовах соціалізму, показує об'єктивну природу моральних вимог. У книжці є цікаві міркування щодо еволюції ставлення людини до праці як морального принципу в умовах соціалізму, про проблеми, які потрібно розв'язати на шляху перетворення праці у вільну, творчу діяльність — виховання свідомої дисципліни праці, подолання віджитих форм поділу праці та ін. Доводиться гуманістична суть моралі нового суспільства, розкривається якісна відмінність соці-

лістичного гуманізму від його абстрактного розуміння в буржуазній етиці. На конкретних прикладах автор висвітлює різні аспекти гуманізму як морального принципу (вимогливість, елемент примусу, непримиренність до ворогів комунізму, антисупільних елементів та ін.). Розкриваючи зміст принципу колективізму, Л. С. Горбатова зазначає, що лише соціалізм забезпечує справжню спільність людей, яка зумовлює універсальний і гармонійний розвиток особистості. У праці характеризується виховна функція соціалістичного трудового колективу.

Важливо підкреслити, що, розглядаючи моральні принципи соціалізму, автор зставляє їх з принципами буржуазної моральної свідомості. Зокрема, аналізуючи такий моральний принцип як патріотизм й інтернаціоналізм, вона звертає увагу на діалектику його морального значення і соціально-класового змісту, показує неспроможність отождивлення патріотичного і національного без врахування класового підходу до цих понять та відповідних соціальних почуттів (с. 112—115).

В рецензованій монографії чітко визначено критерій комуністичної моралі — відданість справі комунізму. «В основі комуністичної моральності, — підкреслював В. І. Ленін, — лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму»¹. Відданість справі комунізму — стрижневий принцип комуністичної моралі, який визначає зміст усіх інших принципів (колективізму й взаємодопомоги, інтернаціоналізму й патріотизму, гуманізму й непримиренності до ворогів соціалізму, сумлінного ставлення до праці та ін.) і виступає водночас як критерій мо-

рального прогресу суспільства і окремої особи. Але монографія значно виграє б, якби наявний матеріал був поданий як характеристика системи пов'язаних між собою принципів, субординованих відповідно до цього критерію. Системний підхід до висвітлення принципів комуністичної моралі дає змогу показати особливості комплексного підходу до морального виховання і найбільше конкретизувати тезу про те, що моральне виховання, як це зазначалося на XXV з'їзді КПРС, покликане формувати активну життєву позицію особи. На жаль Л. С. Горбатова, розкриваючи зміст моральних принципів соціалістичного суспільства, не звернула належної уваги на системний метод аналізу зазначених моментів. Розділи про принципи моралі написані як окремі есе, з усіма особливостями цього жанру: історична довідка, конкретно-історична форма і зміст того чи іншого принципу та ін. Метод «введення» соціалістичної моралі, з'ясування її місця в моральній еволюції суспільства, не продиктований безпосередньою логікою авторського замислу. Бажаю б було показати особливості сучасного стану морального життя розвинутого соціалізму, спираючись на соціологічні дослідження, які б підтверджували основні тенденції розвитку моральної свідомості і поведінки членів нашого суспільства.

Загалом же книжка Л. С. Горбатової «Моральні принципи соціалістичного суспільства» виконана на високому професійному рівні, присвячена актуальним питанням морального виховання, ідеологічно загострена і, безперечно, добре прислужиться усім тим, хто цікавиться теоретичними і практичними проблемами моралі соціалістичного суспільства.

В. С. ПАЗЕНОК

¹ В. І. Ленін. Завдання спілок молоді.— Повне збір. творів, т. 41, с. 298.

ПРОБЛЕМИ МОЛОДІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО МІСТА

Останніми роками опубліковано багато цікавих і змістовних праць, присвячених проблемам способу життя. Але дедалі настійнішою стає потреба в конкретному дослідженні реальних процесів життєдіяльності з урахуванням соціальних характеристик суб'єктів способу життя. Особливий інтерес становить, зокрема, вивчення специфічних рис способу життя молодого покоління нашої країни. У зв'язку з цим привертає увагу праця Г. Ф. Науменка*, в якій розглядаються основні форми побутової життєдіяльності міської молоді. Дослідження охоплює кінець 60-х—70-х років, оскільки саме цей етап характеризується виникненням і розвитком нових форм суспільного побуту

молоді, притаманних періоду зрілого соціалізму.

Рецензована книжка є етносоціологічним дослідженням. У ній автор широко послуговується емпіричним матеріалом, здобутим з допомогою анкетування, інтерв'ю, безпосереднього спостереження, вивчення бюджетів часу, особистих й офіційних документів, даних Всесоюзних переписів населення (1959, 1970 років). У здійсненні опитування, інтерв'ю, вивченні бюджетів вільного часу дослідник спирався на вибірковий метод. Згідно із завданнями дослідження вибірка у кожному з трудових колективів робилася з погляду представництва молоді віком від 16 до 30 років і становила щонайменше 6—8 проц. і щонайбільше 12—15 проц. сукупності. Обґрунтування здобутих результатів забезпечувалося також рядом повторних (панельних) дослід-

* Науменко Г. Ф. Молодежь социалистического города: быт, традиции, обычаи.— Киев, Наук. думка, 1979.—154 с.

жень на одних і тих самих або різних підприємствах, серед однакових категорій молоді. На основі аналізу цих матеріалів і були зроблені висновки про стан суспільного побуту молоді сучасного міста, намічені певні тенденції його дальшого удосконалення на етапі розвинутого соціалізму. Виділяючи основні тенденції в розвитку суспільних відносин за умов зрілого соціалізму, насамперед, такі як дальше підвищення добробуту радянських людей, поліпшення умов їхньої праці і побуту, зростання рівня освіти, культури, охорони здоров'я, автор аналізує їх дію на прикладі змін у побуті молоді сучасного індустріального міста. У монографії зазначається, що хоча дані тенденції ведуть до спільності корінних інтересів, світогляду, умов побуту і можливостей реалізації дозвілля, проте молодь міста ще зовсім не однорідна за своїм складом, культурно-побутовим та освітнім рівнем. Це зумовлює потребу диференційованого підходу до вивчення її різних категорій.

Серед ознак, які визначають місце тих або тих груп молоді в соціальній структурі суспільства, провідна роль, на думку дослідника, належить характеру особистої діяльності. З цього погляду у монографії характеризуються умови життєдіяльності, в яких на сучасному етапі відбувається соціальне, духовне і професійне самовизначення молодого покоління робітничого класу. Г. Ф. Науменко звертає увагу на те, що на його формуванні позначається дія, по-перше, суспільних відносин розвинутого соціалізму, по-друге, факторів науково-технічної революції, яка висуває підвищені вимоги не тільки до професійно-технічної підготовки, але й до культурно-освітнього рівня особи, по-третє особливості сучасної ідеологічної боротьби.

Виходячи з того, що виховання молодого покоління значною мірою залежить від ступеня розвитку і організації суспільного побуту, його структури в загальній системі життєдіяльності, автор докладно розглядає особливості суспільного побуту молоді на сучасному етапі. У структурі суспільного побуту працюючої міської молоді виділяються навчання і самоосвіта, заняття спортом, художньою самодіяльністю, позавиробничі і позасімейні форми спілкування та ін., а також його традиційні форми — громадські свята, обряди звичаї і ритуали. У сфері побутової діяльності молоді все більшого поширення набувають суспільно-політична діяльність, громадська робота, раціоналізаторство і винахідництво, різноманітні види самодіяльної народної творчості.

Значна увага у монографії приділена розглядові такої форми суспільного побуту, як самоварядування, що зародилося в робітничому середовищі, зокрема, у процесі масового руху молоді за оволодіння суспільними професіями.

У 60-70-ті роки завдяки збільшенню фонду вільного часу молодь дістала більші можливості для змістовного використання

дозвілля і відпочинку, що позитивно вплинуло на розвиток різних форм її суспільного побуту. Обсяг вільного часу у працюючої молоді, зазначається у рецензованій праці, з переходом на п'ятиденний робочий тиждень зріс у середньому на 24 години. В окремих категорій молоді, особливо у тих, які мешкають в гуртожитках, і несімейних, загальний обсяг дозвілля і відпочинку становить 43—44 години на тиждень. Аналіз змін у структурі життєдіяльності молоді у вільний час свідчить про те, що однією з провідних форм її діяльності у повсякденному житті є громадська діяльність. Значна частина вільного часу витрачається на навчання і самоосвіту. Загалом автор досліджується тієї точки зору, що вільний час виконує дві основні функції: відновлення сил людини і духовного збагачення — естетичного, культурного і фізичного розвитку особи.

Привертає увагу запропонований у книжці аналіз ролі вільного часу щодо різних вікових груп молоді. На основі цього аналізу робиться висновок, що мірою соціального визрівання молоді людини і вдосконалення побуту, її дозвілля і відпочинку зростають істотні зміни, зокрема за рахунок перебудови структури і змісту конкретних занять у вільний час.

Останніми десятиріччями різко змінилися характер і форми задоволення духовних потреб молоді. У книжці наводиться багато з цих форм. Так за даними дослідження дозвілля молоді Києва, Запоріжжя, Львова і міст-супутників поряд з циклами лекцій, тематичними вечорами, усними журналами і читачькими конференціями утвердилися такі форми дозвілля, як фестивалі і огляди, конкурси виконавців і художніх колективів. У дослідженні розглядається виникнення нових форм художньої діяльності, що свідчить про зростаючий рівень художньої культури народу. Зокрема, підкреслюється, що в останні 15 років самодіяльні колективи розвиваються в якісно новому руслі. Тут виявляється тенденція переростання аматорських груп у великі творчі колективи.

За соціалізму особа має широкі можливості для вибору певних типів життєдіяльності у вільний час. Матеріали, наведені у книжці, підтверджують це. Так, поряд з художньою самодіяльністю молодь активно займається фізкультурою і спортом. За результатами проведених досліджень, кожний сьомий молодий робітник великих промислових підприємств п'яти міст УРСР: Києва, Запоріжжя, Одеси, Львова, Дніпропетровська регулярно відвідує заняття спортивних секцій, понад 40 проц. із числа опитаних займаються фізкультурою.

Заслуговує на увагу міркування автора про те, що важливою характеристикою культури використання вільного часу є його обсяг і тривалість певних занять. Безсистемне або надмірне захоплення окремими формами суспільного побуту, підкреслюється в книжці, незмінно призводить до зменшення ефективності використання мож-

ливостей сфери дозвілля і відпочинку. Це стосується передусім, зазначає Г. Науменко, надмірного захоплення переглядом телепередач.

Розгляд молодіжного дозвілля в умовах міста дозволив автору показати, що ця сфера побуту молоді міцно пов'язана з культурно-освітнім рівнем і безпосереднім соціально-побутовим оточенням, тривалістю проживання в місті, деякими іншими об'єктивними факторами. Про вплив освітнього рівня на культуру дозвілля дає уявлення, зокрема, той факт, що дві третини опитаних знають, як використати вільний час. Проведене дослідження зафіксувало основну тенденцію розвитку молодіжного дозвілля в сучасному індустріальному соціалістичному місті, яка полягає в динамізмі і різноманітності духовного життя молоді, значному збагаченні її внутрішнього духовного світу, цілеспрямованості культурно-побутових інтересів і зростанні змістовності відпочинку.

Велика увага приділена у книжці дослідженню ролі і місця соціалістичних традицій у побуті молоді сучасного міста. Автор зазначає, що становлення кожного нового покоління відбувається в органічному зв'язку з розвитком суспільного життя загалом. Водночас жодне покоління не може бути в усьому схоже на попереднє. Зважаючи на що особливість людського життя, Г. Ф. Науменко розглядає традиції соціального новаторства. У монографії підкреслюється, що прискорений розвиток суспільних відносин, який стимулюється, зокрема, особливостями сучасної науково-технічної революції, зумовлює значні відмінності сучасного покоління радянських людей від попередніх, оскільки нині швидше змінюється соціально-культурне середовище, звичаї, художні смаки та ін. Але ці відмінності аж ніяк не свідчать про втрату сучасною молоддю ідейних позицій старших поколінь, або про соціальні та ідеологічні суперечності між ними, як про це пишуть західні соціологи і політики.

Молодому поколінню через вікові особливості притаманна така риса, як перебільшення новизни власного внеску у життєвий досвід. На цю обставину потрібно зважати у спілкуванні з молоддю. Як зазначається у рецензованій праці, вислідок надмірної опіки з боку деяких представників старшого покоління молоді нерідко позбавляється права самостійного вибору. Спадкоємність традицій і новаторство повинні діалектично пов'язуватися в діяльності молоді. Саме таке поєднання є провідною тенденцією побутової життєдіяльності молоді соціалістичного міста, про що красномовно свідчать дані розглядуваного дослідження.

Своєрідними носіями передових традицій робітничого класу є трудові династії. Вони, відзначається у монографії,— є символом єдності поколінь, наслідування революційних, бойових і трудових традицій радянського народу. Тут аналізується і багато інших традицій, які сприяють спадкоємності поколінь. Уважно поставився автор і до нової обрядовості, яка характеризує побутову життєдіяльність сучасної міської молоді.

Форми сучасного суспільного побуту трудящих нашої країни органічно поєднують в собі пропаганду серед молоді норм і духовних цінностей нашого суспільства, формування у неї стійких патріотичних і інтернаціоналістських переконань. Значне місце у монографії посідає розгляд соціалістичного змагання, зокрема, змагання між трудящими різних республік. Показано значення й інших форм міжнаціонального спілкування, особливо у сфері культурної діяльності.

Аналізуючи позитивні явища і тенденції в розвитку побутової життєдіяльності молоді соціалістичного міста, автор сплиняється на негативних явищах, застарілих формах побутової життєдіяльності, робить наголос на засобах їх подолання. Особлива роль покладається на діяльність комсомольських і громадських організацій. Зростання культури побутової життєдіяльності молоді Г. Ф. Науменко цілком слушно пов'язує з загальним прогресом нашого суспільства, в тому числі з піднесенням культури народу.

Рецензована монографія не позбавлена певних недоліків. Так під час аналізу умов і шляхів дальшого вдосконалення побутової життєдіяльності молоді, на нашу думку, треба було приділити більшу увагу практиці соціального планування.

Виклад матеріалу у ряді місць хибує на описовість, «розчиняється» в емпіричних даних. Це призводить до того, що теоретичні узагальнення не завжди органічно пов'язані з аналізом розглядуваних питань і виступають лише як констатація вже відомих положень. Вадою монографії є і те, що в ній недостатньо висвітлено вплив традиційних форм побуту на життєдіяльність міської молоді.

Загалом монографія «Молодь соціалістичного міста: побут, традиції, звичаї» є змістовним дослідженням однієї з граней способу життя радянської молоді — її побутової життєдіяльності. Великий емпіричний матеріал, наведений у ній, наочно демонструє дію прогресивних тенденцій в розвитку побутової життєдіяльності молоді соціалістичного міста, показує переваги соціалістичного способу життя.

М. В. КИРИЛОВА

НАОЧНІ ПОСІБНИКИ

У ВИКЛАДАННІ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Використання технічних засобів, зокрема наочних посібників у викладанні філософії пов'язане з низкою труднощів. Насамперед вони породжуються особливостями філософського знання, аутентичною формою існування якого є текст, вербальний спосіб вираження. Високий ступінь абстрактності філософських узагальнень, предметним корелятом яких виступає не окрема річ, подія, явище та ін., а складна система предметних залежностей, що визначається своєрідністю філософського бачення дійсності (крізь призму відношення мислення до буття), значно обмежує можливості їх чуттєво-наочної репрезентації. Якщо для природничонаукового, технічного, певною мірою соціально-гуманітарного знання креслення, графіки, схеми, таблиці є звичайним способом пояснення та інтерпретації досліджуваних об'єктів (що сприяє використанню наочних засобів у процесі навчання), то філософії як теоретичній формі духовно-практичного освоєння світу притаманний категоріально-понятійний спосіб осмислення дійсності, який існує в тій чи тій мовній формі вираження. Наочність її логіко-категоріальних засобів має принципово інший статус і пов'язана з очевидністю різних форм і рівнів суспільної свідомості і відображуваного цією буття, з формуванням наукової картини світу. Тому головне у процесі викладання філософії — простежити логіку руху категорій, які відтворюють логіку розвитку дійсності (зокрема, людської практично-перетворювальної діяльності). Глузачення філософських положень, їх світоглядно-методологічної значущості не можна зводити до простої ілюстративності — аж ніяк не все в осмисленні філософських проблем, у розумінні самої філософії можна показати в буквальному розумінні слова, тобто зобразити графічно будь-яким з відомих способів. Але ця специфіка філософського знання не повинна абсолютизуватися у процесі його викладання, особливо на перших стадіях ознайомлення з ним студентів.

Наочно, зримо зафіксована модель слугує допоміжним засобом вираження філософських понять і категорій та їхніх сутнісних зв'язків і відношень, робить міцнішим запам'ятовування, знижує логіко-понятійний «тиск» на студента під час лекції або семінарського заняття, дозволяє раціонально розподілити навантаження, яке припадає під час аудиторних занять на його слух і зір.

Вихід у світ рецензованого методичного посібника *, підготовленого Київським інститутом підвищення кваліфікації викладачів

суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка і Українською сільськогосподарською академією, певною мірою заповнює прогалину в розробці питань теорії, методології і методики створення і використання наочних засобів навчання.

Крім самих рекомендацій, призначених для викладачів марксистсько-ленінської філософії, книжка включає вступ і виклад таких тем: «Філософія, її предмет і роль у суспільстві», «Боротьба матеріалізму і ідеалізму в домарксистській філософії», «Виникнення марксистсько-ленінської філософії і основні етапи її розвитку», «Матерія і форми її існування», «Свідомість, її походження і сутність», «Пізнання як відображення дійсності».

У вступі розкрито те велике значення, яке має застосування наочних посібників у викладанні марксистсько-ленінської філософії, розглядається сучасний стан цієї частини методологічної роботи у вищій школі, аналізується методологічна література з цього питання. Тут також підкреслено, що недостатнє застосування наочних засобів у викладанні філософії зумовлене не так труднощами наочно-образного відтворення філософських положень, як недооцінкою ролі наочного матеріалу у навчанні з філософських дисциплін. Водночас автори цілком свідомі того, що ефективність використання технічних засобів, які покликані поліпшити засвоєння студентами курсу марксистсько-ленінської філософії, обмежена і внаслідок теоретичної нерозробленості проблем наочності філософського знання, нез'ясованості методологічних основ вивчення того, які можливості має «роз'яснення і осмислення філософських положень з допомогою наочності» (с. 5). Серед чинників, що гальмують упровадження наочних засобів навчання правильно названо також і відсутність науково обгрунтованих методичних рекомендацій для їх створення, добору і доцільного використання в різних формах навчання, брак на кафедрах добротного виготовленого зображувального матеріалу.

У книжці, де міститься спроба розглянути теоретичний бік справи і посприяти її практичному зрушенню, наочні посібники представлені здебільшого у вигляді вербально-графічних схем, що слугують важливим допоміжним засобом передавання філософських знань, який не підмінює і не замінює словесно-логічний виклад матеріалу. З кожної із вищезгаданих тем діалектичного матеріалізму читачеві пропонується в середньому десять схем або таблиць, визначається дидактичне призначення, місце і

* Методические рекомендации по применению наглядных пособий в преподавании марксистско-ленинской философии / Вдовиченко Г. Г., Гончаренко В. В. (рук. авт.

роль кожної у викладі матеріалу лекції, розкриття її логіки. Автори пропонують для кожної з розглядуваних тем план лекції, загальну логіку розкриття його пунктів а також короткий змістовий аналіз теми. У посібнику містяться також опис наочних посібників, їхніх компонентів, структурних зв'язків і смислових вузлів.

Автори «Методичних рекомендацій...» у їх створенні виходили з того, що наочний образ «служує засобом зв'язку абстрактних теоретичних положень з емпіричним досвідом, що він немовбито «заземлює» абстракції, забезпечує єдність чуттєвого і раціонального» (с. 21).

Основоположними принципами розробки наочних посібників є партійність, науковість, зв'язок теорії з практикою комуністичного будівництва. На жаль, теоретичного обґрунтування цього немає в рецензованій книжці, не завжди ці принципи дістають втілення в пропонованих вербально-графічних схемах і таблицях. Візьмемо, наприклад, принцип єдності теорії і практики у марксистсько-ленінському світогляді. Тут доцільно було б відобразити в деяких схемах практичні висновки, що випливають з теорії. Скажімо, у схемі 3, що відтворює матеріалістичне і ідеалістичне розв'язання основного питання філософії, або в додатковій схемі доречно було б графічно показати, що матеріалістичне розв'язання основного питання філософії приводить до розуміння того, що в аналізі розвитку людського суспільства треба йти від матеріальних явищ до ідеальних, означає визнання необхідності перетворення буття і на цій основі — свідомості. Ідеалістичне ж розв'язання приводить до протилежних практичних висновків. Ігнорування важливих функцій наочності у процесі формування єдності слова і діла вільно чи невільно може сформувані в студентів звичку механічно засвоювати готове, книжке знання.

Велику увагу в «Методичних рекомендаціях...» приділено питанням, пов'язаним з методикою створення наочних засобів. Слушно відзначається, що тут має діяти правило: в одному посібнику може бути виражена одна ідея (один аспект проблеми). «Багатоманітність, громіздкість, графічна невизначеність не тільки не полегшують процес засвоєння і викладу матеріалу, але й гальмують його» (с. 18). Як відомо, є різні види наочності: словесно-описова, натуральна, зображувальна і графічна. Автори мають рацію, вважаючи, що специфіці філософського знання найбільше відповідають вербально-графічні схеми і таблиці, тому що вони наочно фіксують структуру і елементи об'єкта і в такий спосіб допомагають максимально розкрити його сутність.

Зважаючи на те, що графічне вираження науково-теоретичного змісту філософських положень характеризується неабиякою складністю, автори посібника цілком правильно наголосують на потребі колективних зусиль у розробленні і створенні наочних засобів. Практично реалізуючи цю методичну

вимогу, кафедра філософії ІПК при Київському держуніверситеті і авторський колектив посібника організували спільну творчу і систематичну роботу для створення наочних навчальних засобів з курсу марксистсько-ленінської філософії. Ця обставина великою мірою посприяла і тому, що у пропонованих структурно-логічних схемах і таблицях чимало елементів оригінальності і новизни.

На увагу читача заслуговує розробка низки інших методичних принципів створення наочних посібників. Серед них такі: а) компоненти, що складають наочні посібники, мають бути виділені за єдиною основою, б) форма геометричних фігур, конфігурація стрілок, їхній розмір і характер, розмір і характер шрифту, товщина ліній та ін. мають смислове навантаження; в) текст у наочних посібниках треба розмішувати по горизонталі, потрібно враховувати певні стереотипи зорового сприйняття: напрям знизу вгору розуміється як розвиток, униз — як спад, рух за годинниковою стрілкою — як циклічність, коло — як спільність, цілісність тощо. Автори не тільки виклали правила побудови наочних засобів, а й показали приклад їх практичної реалізації. Пропоновані у методологічних рекомендаціях схеми створені з додержанням цих правил.

Велика увага в посібнику приділена методичі використання наочних засобів під час читання лекцій, проведення семінарських занять, індивідуальній роботі із студентами, поточного контролю знань і атестації студентів. Автори пропонують деякі найефективніші, на їхню думку, засоби демонстрації наочних посібників: звернення до плакатів і слайдів, креслення схем і таблиць на дошці або склі кадоскопу безпосередньо в ході пояснення відповідного матеріалу. Останній прийом особливо ефективний, тому що використовується в органічній єдності з понятійно-логічним викладом певної теми курсу. Але найпростішим, і водночас результативним, є такий прийом застосування наочних посібників, як діапроекція їх на екран за допомогою технічних засобів.

Тут також правильно підкреслюється, що у використанні наочних засобів під час занять має бути додержана міра. Недоцільно протягом двогодинного заняття демонструвати більш як 5—7 схем, у противному разі дієвість зменшується. Не можна забувати, що наочні посібники у викладанні філософії хоча і є важливими і потрібними засобами, але не головними, а додатковими, допоміжними.

Позитивним у рецензованій книжці є й те, що в ній дістали практичне втілення розглядувані авторами питання наочності у викладанні філософії. Пропоновані структурно-логічні схеми, як уже відзначалося, в основному розроблені авторами відповідно до головних вимог методології і методики їх створення. Тут є вдалі знахідки, більшість схем і таблиць лаконічні і переконливі. Добре відтворено наочними засобами, як розв'язують другу сторону основ-

ного питання філософії матеріалізм і ідеалізм. Виразні і ті схеми, що характеризують гносеологічні і класові корені ідеалізму, еволюцію поняття матерії, змісту поняття простору і часу в матеріалізмі, вторинність свідомості, діалектику природного і соціального в свідомості, співвідношення свідомого і несвідомого у психіці людини, роль праці у виникненні свідомості, роль практики у пізнанні та ін. У них органічно поєднуються графічне зображення і текст. Щоправда, слід відзначити, що якби логічні схеми і таблиці були вміщені не в кінці посібника, а розташовані згідно з темами, яких стосуються, у тих місцях, де йдеться про певний процес, явище, що відображені в наочному матеріалі, — це значно полегшило б вивчення рекомендації.

Характеризуючи позитивні моменти у створенні структурно-логічних схем, висловимо і деякі критичні зауваження. Так, наприклад, здійснюючи аналіз багатьох важливих теоретичних і практичних питань використання наочних засобів, автори не завжди чітко розрізняють методологічну і методичну сторони їх створення, а також методику їх залучення до практики навчання, що дуже важливо для побудови стрункої теорії застосування наочності у філософії.

За схемою 10 структура марксистсько-ленінської філософії вбирає тільки діалектико-матеріалістичне розв'язання основного питання філософії, діалектико-матеріалістичну теорію розвитку і матеріалістичне розуміння історії. Гадаємо, що цим звучить зміст марксистсько-ленінської філософії. Адже із цієї структури випало учення про матеріальну єдність світу, учення про зв'язки, закони і категорії марксистської діалектики, вчення про діалектику соціального розвитку. Схеми 31 і 32 мають на меті полегшити студентові розуміння сутності ленінського визначення матерії. Однак різна

комбінація окремих частин цього визначення у цих схемах не дає відповіді на питання, чому матерія є філософська категорія і які реально існуючі ознаки, властиві всім речам матеріального світу, вона відображує. У В. І. Леніна у даному визначенні ці ознаки чітко вказані: існування, незалежне від свідомості людей, і загальна властивість відображення, здатність впливати на органи чуттів, викликати відчуття. Схема 33 «Матеріальна єдність світу» розкриває не суть самої цієї єдності, а шляхи її наукового обґрунтування. У схемі 55 «Шляхи пізнання об'єктивної реальності» не відображені динаміка пізнавального процесу, діалектичне співвідношення між нижчим (живе споглядання) і вищим (абстрактне мислення) ступенями процесу пізнання, не підкреслена основоположна роль практики як основи і критерію істинності знання.

У посібнику немає логічної схеми, яка б доводила і переконувала студента в тому, що питання про те, що первинне і чи пізнаваний навколишній світ, є основним питанням філософії. Порівнюючи це питання з іншими світоглядними питаннями, можна було б наочними засобами довести залежність їх розв'язання від першого.

Важко зрозуміти, чому наочний матеріал про форми ідеалізму названо таблицею (1) і чим він відрізняється від схем. Тут, як і в будь-якій схемі, є геометричні форми і текст. За їх допомогою розкривається сутність об'єктивного і суб'єктивного ідеалізму. Очевидно, у подальшій роботі треба звернути увагу на більш чітке розрізнення логічних схем і таблиць. Авторам варто подумати і над тим, щоб подолати одноманітність, притаманну деяким схемам.

Загалом же пропонований наочний матеріал сприятиме більш активному запровадженню наочності у навчальний процес.

Б. П. ШУБНЯКОВ.

ФІЛОСОФСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ 1978—1979 РОКІВ

(Продовження. Початок — в № 3; 4)

ЕТИКА

- Комплексный подход к идейно-воспитательной работе среди студенческой молодежи: Тезисы докладов на респ. науч.-метод. конф. (Львов, 5—7 дек. 1978 г.).— Львов.— 159 с.
- ЛИНЧУК Е. Н. Воспитание моральной ответственности молодежи.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.
- ЛИСЕНКО О. Я. Комунізм і формування особи.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- МАЗАЕВА Е. Б., ПАТОЧКИН В. Ф. Проблемы этики и нравственного воспитания в теоретическом наследии В. И. Ленина.— Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те.— 152 с.
- МАКАРЕНКО А. С. Про комуністичне виховання.— К.: Рад. школа.— 344 с.
- МАКУХИН И. Я. Воспитание личности.— Харьков: Прапор.— 94 с.
- МОТОРНИК Н. М. Советская школа и формирование нового человека: Воплощение в жизнь комплексного подхода к воспитанию учащейся молодежи.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.
- ОСІЧНЮК Ю. В.— Суспільний ідеал і життєва позиція молоді.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.

КОНКРЕТНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

- АЗА Л. А., ПОДДУБНЫЙ В. А., РУЧКА А. А. Ценностные ориентации рабочей молодежи /АН УССР, Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.— 203 с.
- АРУТЮНОВ В. Х. Социально-психологические проблемы управления идейно-воспитательным процессом.— Киев: (РДЭНТП).— 19 с.
- БОРИШЕВСКИЙ М. И., ЗЛОЧЕВСКИЙ С. Е. Социально-психологическое развитие трудовых коллективов.— Киев: (РДЭНТП).— 16 с.
- ВОЙТКО В. И. Социальные и психологические аспекты формирования активной жизненной позиции личности.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 27 с.
- ВОЛОВИЧ В. И. Исторический материализм и конкретные социологические исследования.— Киев, ВПШ.— 54 с.
- Вопросы возрастания социальной активности советского рабочего класса в условиях развитого социализма /На материалах УССР: Сб. науч. трудов.— Днепродзержинск.— 136 с.
- ГИЧАН И. С. Психолог и социолог на промышленном предприятии.— Киев: (РДЭНТП).— 11 с.
- ДОЛИШНИЙ М. И. Формирование и использование трудовых ресурсов: Социально-экономические аспекты регионального исследования.— Киев: Наук. думка.— 271 с.
- Исследование операций и АСУ: Респ. междунауч. сб.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— Вып. 12. 128 с.
- КЛИВЕЦ П. Г. Задачи профессиональной ориентации молодежи.— Киев: (РДЭНТП).— 17 с.
- КОЛЕСНИКОВ Ю. В. Социально-психологические аспекты управления социалистическим трудовым коллективом.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.
- ЛИНКОВ А. С. Руководитель в системе управления.— Киев: (РДЭНТП).— 20 с.
- МОЛЯЦЕ В. А. Психологическое изучение творческой личности.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 27 с.
- МОЛЯКО В. А. Психология творческой деятельности.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 47 с.
- Общая и социальная психология: Учеб.-метод. план и рабочая программа курса для наставников молодежи.— Киев.— 27 с.
- ОНИКИЕНКО В. В. Вопросы методологии и методики исследования трудовых ресурсов.— Киев: Наук. думка.— 185 с.
- ОССОВСЬКИЙ В. Л. Престиж професій і проблема профорієнтації молоді.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ПАРШИН Б. А. Роль трудового коллектива в формировании активной жизненной позиции молодежи.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 31 с.
- ПОНОМАРЕВА Р. А., ТКАЧЕНКО В. Г. Актуальные проблемы совершенствования подготовки молодежи к трудовой деятельности.— Киев: (РДЭНТП).— 22 с.
- ПОТЕХИН А. В. Положение рабочей молодежи современной Америки: Экон., пол., соц.-психол. аспекты.— Киев: Наук. думка.— 190 с.
- РУДЕНКО А. В. Научно-техническая революция и социализация человека.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 19 с.
- Руководитель в системе управления производством: Метод. рекомендации в помощь пропагандистам и лекторам.— Ворошиловград.— 26 с.

- Соціальна психологія: Учеб.-теат. план і робоча програма курсу.— Київ.— 24 с.
- Спосіб життя, гідний людини / Л. В. Сохань, В. О. Тихонович (керівники), Р. А. Ануфрієва та ін.— К.: Політвидав України.— 143 с.
- СТЕПАНЕНКО В. Ф. Соціальне управління і громадська активність.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- СУХОВЕРШКО Г. В. Спадкоємці великого почину: Роль соц. змагання у формуванні активної життєвої позиції молодих трудівників; Спостереження, досвід, проблеми.— К.: Молодь.— 120 с.
- ТИХОМИРОВ Д. Е. Психологія восприяття моральних і правових норм.— Київ: о-во «Знання» УРСР.— 47 с.
- ТУРЧЕНКО В. Н. Активна життєва позиція — характерна черта советського человека.— Київ: о-во «Знання» УРСР.— 20 с.
- ШУЛЬГА Н. А. Класова типологія личности / АН УРСР, Ін-т філософії.— Київ: Наук. думка.— 131 с.

ЕСТЕТИКА

- К. Маркс і Ф. Енгельс про мистецтво: Збірник.— К.: Мистецтво.— 303 с.
- Актуальні проблеми марксистсько-ленинської естетики: Примерная программа теорет. семинара для худож. інтелігенції.— Київ.— 16 с.
- ГАВРИЛЮК П. И. Эстетическая культура и социальный прогресс: Проблема эстетического как феномена культуры / АН УССР, Ін-т філософії.— Київ: Наук. думка.— 244 с.
- ГОРДІЄНКО А. Т. Концепція людини в сучасній боротьбі естетичних ідей.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 22 с.
- ЕЙЗЕНШТЕЙН С. Естетика кіномистецтва: Дослідження, статті, лекції.— К.: Мистецтво.— 310 с.
- КАБАЛЕВСЬКИЙ Д. Б. Прекрасне пробуджує добре: Статті, доп., виступи / Проблеми естетичного виховання підрастаючого покоління).— К.: Музична Україна.— 288 с.
- КАПЕЛЬГОРОДСЬКА Н. М. Кіноконтрасти.— К.: Мистецтво.— 117 с.
- КАПЕЛЬГОРОДСЬКА Н. М. Радянський спосіб життя і розвиток сучасного кіномистецтва.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- КРУК И. Т. Ленинский принцип партийности литературы и свободы творчества.— Київ: Рад. школа.— 135 с.
- ЛЕВЧУК Л. Т. Мистецтво і соціальна дійсність.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ЛЕВЧУК Л. Т. У творчій лабораторії митця.— К.: Мистецтво.— 134 с.
- ЛЯШЕНКО І. Ф. Соціальні функції музичного мистецтва в системі соціалістичного способу життя.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 24 с.
- МАЗЕПА В. І. Зростаюча роль художньої культури в розвиненому соціалістичному

- суспільстві.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 20 с.
- МАЛИШЕВ Ю. В. Радянський спосіб життя і музична культура.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- Мистецтво і життя: Проблеми розвитку сучасного укр. образотворчого мистецтва: 36. статей.— К.: Мистецтво.— 122 с.
- МУСІЄНКО О. С. Гуманізм і антигуманізм в сучасному кіномистецтві Заходу.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- Народнопоетична творчість в ідейно-естетичному вихованні радянських людей.— К.: Наук. думка.— 171 с.
- ПРОКОФЬЕВ Ф. И. Художественное творчество масс в условиях развития социализма.— Київ: Вища школа. Голов. изд-во.— 351 с.
- РУДА Т. П. Багатонаціональне радянське мистецтво і інтернаціоналістське виховання.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 21 с.
- Соціальні функції радянського мистецтва / Відп. ред. М. В. Гончаренко.— К.— 376 с.
- ФЕДОРУК В. С. Роль мистецтва соціалістичного реалізму у формуванні всебічно розвиненої особи: Соціальна активність мистецтва.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ХОГАРТ У. Про красу. (Перекл. з англ.).— К.: Мистецтво.— 224 с.
- ЦВІРКУНОВ В. В. Традиції та новаторство у радянському кіномистецтві: Досвід методол. дослідження.— К.: Наук. думка.— 226 с.
- ШАБЛІОВСЬКИЙ Є. С. Естетика Чернишевського і наша сучасність.— К.: Мистецтво.— 126 с.
- ШУДРЯ Е. П. Художественное предвосхищение будущего / АН УССР, Ін-т філософії.— Київ: Наук. думка.— 246 с.
- Эстетические категории в литературоведческом и искусствоведческом анализе: Тезисы докл. Всесоюз. науч. конф. (окт., 1978).— Днепропетровск.— 228 с.

ФІЛОСОФСЬКІ ПИТАННЯ ПРИРОДОЗНАВСТВА

- Актуальные вопросы экологии.— Київ: о-во «Знання» УССР.— 39 с.
- ВІЛЬНИЦЬКИЙ М. Б. Діалектичний матеріалізм і сучасна фізика про простір і час.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ДИШЛОВИЙ В. Д., ПЛЕХОВ В. М. Еко-сфера і діяльність людини.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 32 с.
- Марксистсько-ленинська філософія і сучасне природознавство: До 70-річчя праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»: 36. статей.— Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті.— 88 с.— (Вісн. Львів. ун-ту. Сусп. науки; Вип. 15).
- Методологіческая функция материалистической диалектики в современном естествознании / В. С. Лутай, О. О. Лисняна, Е. В. Котова.— Київ: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 135 с.

- Методологічні питання теоретичного естествознания / АН УССР, Ін-т філософії; Отв. ред. Н. П. Депенчук, А. М. Кравченко.— Киев: Наук. думка.— 403 с.
- ПІКАШОВА Т. Д. Генезис и методология неовитализма. Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 199 с.
- ПІКАШОВА Т. Д. Критика идеализма в современной биологии: Генезис и методология неовитализма.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 199 с.
- Научно-техническая революция и современное естествознание / АН СССР, Ин-т философии; АН УССР, Ин-т философии; Отв. ред. Н. П. Депенчук.— Киев: Наук. думка.— 456 с.
- Философские вопросы медицины и биологии: Межвед. респ. сб.— Киев: Здоров'я.— Вып. 10, 128 с.
- Философские проблемы современного естествознания: Респ. межвед. сб.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— Вып. 44, 152 с.; Вып. 45, 152 с.
- ЮРКОВСКИЙ А. В. Общество и природа: Некоторые аспекты их взаимодействия.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.
- ### НАУКОВИЙ АТЕЇЗМ
- АНУФРИЕВ Л. Религия и жизнь: вчера и сегодня: Сто ответов на вопросы верующих и неверующих.— 2-е изд., доп. и перераб.— Одесса: Маяк.— 239 с.
- ВАСИЛЬЕВА А. В. Эволюция пантеизма и его роль в современных религиозно-философских концепциях / АН УССР, Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.— 127 с.
- ВОЙТКО В. І. Абетка молодого атеїста: Короткий словник атеїстичних термінів.— К.: Молодь.— 159 с.
- Вопросы атеизма: Респ. межвед. сб.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— Вып. 14. Критика современного религиозного модернизма. 138 с.
- ГЕРАСИМЕНКО В. К. Коли об'єднуються зусилля атеїстів: З досвіду атеїстичної роботи в Крим. обл.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- ГУДИМА А. М. Гуманістичний характер принципів наукового атеїзму.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ДУБИНА А. І. В чому щастя людини: Викриття релігійного вівочення про щастя у потойбічному світі.— К.: Політвидав України.— 54 с.
- ЗАХАРОВ М. Ф. и др. Куда зовут «братья во Христе».— Симферополь: Таврия.— 63 с.
- КОРОТКОВ Н. Д. Социальный аспект проблемы человека в религиозной философии / АН УССР, Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.— 294 с.
- КОСІДОВСЬКИЙ З. Біблійні оповіді.— К.: Політвидав України.— 398 с.
- КУВЕНЬОВА В. М. Атеїзм і сучасний релігіонізм.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- ЛІШАН В. Ю. Манівами релігійної віри.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- МОРОЗ С. А., КОПИЛОВ Ф. Б. Наука і релігія про походження життя на землі.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- Новое традицией стало: 36 статей.— Львів: Каменяр.— 128 с.
- ОЛІЙНИК Б. І. Викриття буржуазних фальсифікацій політики КПРС щодо релігії та церкви.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 32 с.
- ПЕРЕВЕРЗЕВ В. Ю. Атеїстичне виховання трудящих міста.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 32 с.
- ПИРОГ П. Д. Несумісність релігійних пережитків з соціалістичним способом життя.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- ПОДОЛЯК В. Балгізм: криза вівочення.— К.: Політвидав України.— 120 с.
- РАДЧЕНКО В. А. Громадська думка і релігійні пережитки.— К.: Політвидав України.— 98 с.
- Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні.— К.: Політвидав України.— 256 с.
- СІКСАЙ А. А. Кальвінізм без прикрас.— Ужгород: Карпати.— 87 с.
- Современная идеологическая борьба и религия: Метод. рекомендації лекторам-атеїстам.— Харьков.— 26 с.
- ТАЖУРИЗІНА З. А. Закономірності розвитку атеїзму.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 60 с.
- Теоретичні і методичні основи науково-атеїстичного виховання трудящихся: Прикладна програма теорет. семінара.— Киев.— 22 с.
- ТЕРЕЩЕНКО Ю. І. Атеїзм і моральний прогрес.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- УТКІН О. І. Гарантована свобода совісті.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 32 с.
- ШИШ А. Уніати-покутники: хто вони? — Ужгород: Карпати.— 135 с.
- ### ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ
- ВЕРНИКОВ М. Н. Методологический анализ кризиса философского идеализма: На материалах польской философии конца XIX — первой трети XX в. / АН УССР, Ин-т обществ. наук.— Киев: Наук. думка.— 407 с.
- Ідейні зв'язи прогресивних мислителів братських народів (XVII—XVIII вв.) / АН УССР, Ін-т філософії; Редкол.: В. М. Нічик (отв. ред.) и др.— Киев: Наук. думка.— 191 с.
- КОЛОМІЕЦ Т. А. Концепция человека во французском материализме XVIII века / АН УССР, Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.— 140 с.
- Марксистско-ленинская мысль в СССР: исторический путь и проблемы его исследования: На материалах Всесоюз. науч. конф. «Теоретические проблемы истории философии и общественной мысли в СССР», посвящ. 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции (Львов, янв. 1977) / Науч. совет по истории обществ. мысли АН СССР; Ин-т

- філософії АН УССР; Ін-т обществ. наук АН УССР; Редкол.: В. И. Шинкарук, В. П. Чугаев (отв. ред.) и др.— Киев: Наук. думка.— 447 с.
- НИЧИК В. М.** Из истории отечественной философии конца XVII—начала XVIII в. / АН УССР, Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.— 298 с.
- ПОЛІЩУК Ф. М.** Григорій Сковорода: Життя і творчість.— К.: Дніпро.— 262 с.
- Розвиток прогресивної філософської думки російського, українського та білоруського народів у XVII—XVIII ст. / АН УРСР, Ін-т сусп. наук: Відп. ред. М. В. Кашуба.— К.: Наук. думка.— 167 с.
- Н. Г. Чернышевский** и философия мысли на Украине / АН УССР, Ин-т философии: Редкол.: П. Т. Манзенко (отв. ред.) и др.— Киев: Наук. думка.— 175 с.
- КРИТИКА СУЧАСНОЇ БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ**
- АКОПОВ М. А.** Викриття буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій марксистсько-ленінського вчення про партію.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- Актуальные проблемы современной идеологической борьбы: Рабочая программа курса.— Киев.— 26 с.
- БРАСЛАВСЬКИЙ З. Б.** Реакційна войовничість сіонізму.— Ужгород: Карпати.— 135 с.
- В одній запроданській упряжці:** Збірник.— Дніпропетровськ: Промін.— 158 с.
- ВОЛКОВ В. П.** Международный сионизм на службе империализма.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.
- Вопросы политической экономии: Респ. межвед. науч. сб.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— Вып. 140.
- Критика современных буржуазных, реформистских и ревизионистских экономических теорий. 151 с.
- XXV съезд КПСС** и задачи критики буржуазной идеологии, реформизма и ревизионизма в курсах общественных наук: Рек. указ. лит. в помощь преподавателям обществ. наук.— Киев.— 68 с.
- ДОБРЕЦОВА В. В.** Буржуазний націоналізм — знаряддя реакції.— К.: Політвидав України.— 192 с.
- ЗАМЛІНСЬКИЙ В. О.** ОУН: історія запродаства. — К.: т-во «Україна».— 48 с.
- ЗАСАНСЬКИЙ В. В.** Збанкрутілі пророки: Критика антинаукових буржуазно-націоналістичних «теорій» розвитку соці. економіки.— Львів: Каменяр.— 127 с.
- ИВАНОВ Р., ПРАХЪ Б.** Мир свободы и «Свободный мир».— Одесса: Маяк.— 359 с.
- Идеологическая борьба в современном мире: Сб. науч. тр. / АН СССР. Науч. совет по проблемам зарубеж. идеол. течений; АН УССР, Секция обществ. наук: Редкол.: М. Б. Митин (отв. ред.) и др.— Киев: Наук. думка.— 291 с.
- КОТЛЯРЧУК Е. О.** Конгрес невілних: Про реакц. діяльність буржуазного націоналістичного об'єднання «Світовий конгрес вільних українців».— К.: т-во «Україна».— 63 с.
- Критика современной буржуазной социологии: Метод. разработка для преподавателей и студентов.— Киев: УСХА.— 46 с.
- МАСЛОВСЬКИЙ В. І.** Дорога в безодню.— Львів: Каменяр.— 208 с.
- ОЛЕЙНИЧЕНКО Г. Н.** Антиленинская сущность теории и практики маоизма.— Киев.— 50 с.
- СОВОЛЬ О. Н.** Критика философских концепций американской «культурной антропологии» / АН УССР, Ин-та философии.— Киев: Наук. думка.— 99 с.
- ТОПОЛЬЧУК Л.** За фальшивим мандатом: Про українських буржуазних націоналістів.— К.: т-во «Україна».— 32 с.
- ЧЕРЕДНИЧЕНКО В. П.** Анатомія зради: Український буржуазний націоналізм — знаряддя антирадянської політики імперіалізму.— К.: Політвидав України.— 336 с.

CONTENTS

IN ANTICIPATION OF THE 26TH CPSU CONGRESS. The National Character of the Soviet Socialist State. *Shulga M. A.*—Development of Socialist Way of Life of the Personality. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALISTIC DIALECTICS. *All-Union Symposium «Weltanschauung Aspect of Laws and Categories of Materialistic Dialectics»*. *Bosenko V. A.*—On Weltanschauung and Methodological Content of Dialectics' Principles and Categories. *Abishev K.* (Alma-Ata)—Subject Character of Social Relations and Thinking Categories. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Wazner R.* (GDR)—On Theoretical Premises of Cosmology Genesis. ♦ *Shilin V. G.* (Kamenets-Podolsky)—A Progressive Social Thought in Bukovina in the Late 19th—Early the 20th Centuries (On the 40th Anniversary of Bukovina Reunification with the Soviet Ukraine). *Brutyan G. A.* (Erevan)—A Word on David Anakht. (On the 1500th Anniversary of His Birth). *Dmitrichenko V. S., Tikholaz A. G.*—The Tajik Erudite Scientist (On the 1000th Anniversary of Abu Ali Ibn Sina Birth). CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Saveliev V. L., Gorban V. I.*—«Middle Class»: a Myth of Anticommunists and Reality of History. AID TO INSTRUCTORS OF METHODOLOGICAL SEMINARS. *Golovakha I. P.*—Material and Technical Foundation of Communism and Scientific and Technical Progress. PROBLEM REVIEWS OF LITERATURE. *Listin B. K.* (Moscow)—Social Problems of Youth (across the Pages of the Journal «Sotsiologicheskie issledovanija» (Sociological Studies). *Kiselev N. N., Kivenko N. V., Mikitenko D. A.*—Recent Studies of Philosophical Problems of Biology in the Republic. SCIENTIFIC LIFE. *Prilyuk Yu. D.*—Leninism—the Revolutionary Banner of Our Epoch. *Bysritsky E. K., Nikonorova L. V.*—Dialectics and Weltanschauung. REVIEWS. *Kalitich G. A., Poddubny V. A., Sakada N. A.*—Social Problems of Innovations. *Arnoldov A. I.* (Moscow)—Critical Analysis of Philosophical Bases of Bourgeois «Cultural Anthropology». *Tancher V. K.*—Character and Peculiarities of Ideological Time-Serving of Iegovism. *Pazenok V. S.*—Urgent Problems of the Moral Education Theory. *Kirillova M. V.* (Kharkov)—Problems of the Youth in a Socialist Town. *Shubnyakov B. P.* Visual Aids in Teaching Marxist-Leninist Philosophy. BIBLIOGRAPHY. Philosophical Books Published in the Republic in 1978—1979. OUR AUTHORS.

- ШУЛЬГА** — кандидат філософських наук.
Микола Олександрович
- БОСЕНКО** — доктор філософських наук, професор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка
Валерій Олексійович
- АБИШЕВ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії і права АН КазРСП
Кажимурат
- ВАЗНЕР** — доктор філософських наук, науковий співробітник Центрального астрофізичного інституту АН НДР
Рената
- ШИЛІН** старший викладач Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту
Василь Григорович
- БРУТЯН** — член-кореспондент АН ВірмРСП, академік-секретар Відділення філософії і філології АН ВірмРСП.
Георгк Абелович
- ДМИТРИЧЕНКО** — кандидат філософських наук, доцент Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка
Володимир Савелійович
- ТИХОЛАЗ** — співробітник Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка
Анатолій Георгійович
- САВЕЛЬЄВ** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії АН УРСР
Володимир Леонідович
- ГОРБАНЬ** — аспірант Інституту історії АН УРСР
Володимир Іванович
- ГОЛОВАХА** — доктор філософських наук, професор, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Іван Петрович

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШІНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор **Б. В. Сушко**

Технічний редактор **Л. М. Кравченко**

Коректор **Н. А. Дерев'янюк**

Здано до набору 18.07.80. Підп. до друку 12.09.80. БФ 30406. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11.9. Обл.-вид. арк. 13.88. Тираж 2000 прим. Зам. 0-509.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ», № 5, 1980, сентябрь — октябрь. (На украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республканского производственного объединения «Полиграфкнига» Госкомиздата УССР. 252004, Киев-4, Репина, 4.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

„Філософська думка“

Журнал систематично висвітлює актуальні проблеми, поставлені перед марксистсько-ленінською філософією програмними документами партії, вміщує теоретичні матеріали, в яких аналізується діалектика сучасного соціального процесу, розкриваються світоглядні і методологічні аспекти матеріалістичної діалектики. Він широко знайомить читачів з найновішими досягненнями марксистсько-ленінської філософської науки, з найважливішими здобутками природознавства та суспільствознавства, що мають світоглядне й методологічне значення, піддає критиці сучасну буржуазну філософію.

Велика увага на сторінках журналу приділяється проблемам соціалістичного способу життя, методології наукового пізнання, історії філософської і соціологічної думки. В ньому вміщуються матеріали з питань історії вітчизняної філософії, статті, присвячені 1500-річчю Києва, тексти рукописів діячів Києво-Могилянської академії. Журнал друкує методичні матеріали для слухачів семінарів системи партійної освіти, огляди літератури з найактуальніших філософських проблем, рецензії на філософську та суспільно-політичну літературу, бібліографічні матеріали, висвітлює наукове життя в республіці, Радянському Союзі, за рубежом.

Журнал «Філософська думка» розрахований на науковців, викладачів і студентів, працівників партійних, радянських і громадських організацій.

Періодичність журналу—6 номерів на рік. Передплатна ціна—2 крб. 40 коп. на рік.

Передплату приймають всі агентства «Союздруку», відділення зв'язку, листоноші, громадські розповсюджувачі преси на підприємствах, в установах, учбових і культурно-освітніх закладах. Передплата триває протягом всього року.
